

ŚWIATOWIT

ŚWIATOWIT
ANNUAIRE DE L'ARCHÉOLOGIE PRÉHISTORIQUE
POLONAISE ET D'AUTRES PAYS SLAVES

PUBLIÉ SOUS LA DIRECTION

DE

ERASME MAJEWSKI.

VOL. IX.

VARSOVIE

1911.

(173 ILLUSTR. ET XIV PLANCHES).

ADRESSE DE LA RÉDACTION VARSOVIE, RUE ZŁOTA 61.

ŚWIATOWIT

ROCZNIK

POŚWIĘCONY ARCHEOLOGII PRZEDDZIEJOWEJ

I BADANIOM

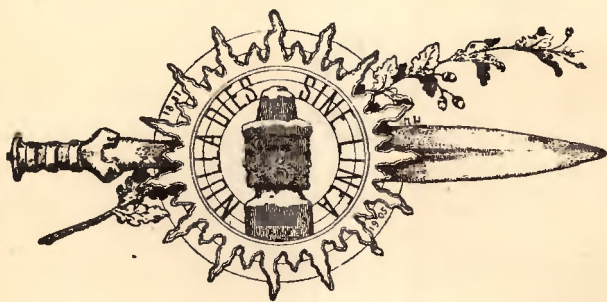
pierwotnej kultury polskiej i słowiańskiej

WYDAWANY STARANIEM

ERAZMA MAJEWSKIEGO

Tom. IX — 1911.

(173 ilustracyi w tekście i XIV tablic)

WARSZAWA.

Skład Główny w Księgarni E. Wendego i S-ki, Krak.-Przedmieście № 9.

—
1911.

2548/59

29441. 5omg. 1911
II

D. K. Księg. Nr. Kr. 14

Antykwarjat

Kraków, ul. Podwale 4

4. 4. 59

260,- 21

T. 9

X-74128
29441 II

3

SPIS RZECZY.

Str.

CZEŚĆ PIERWSZA. Badania oryginalne.

<i>St. Krukowski.</i> Cmentarzysko mogił ciałopalnych w Jasudowie pod Sopoćkiniami (w pow. Augustowskim, gub. Suwalskiej) . . .	1
<i>Leon Kozłowski.</i> Narzędzia krzemienne okolic Warszawy . . .	22
<i>Ks. A. Chotyński.</i> Zabytki przedhistoryczne z Dratowa, Trzeńca, Żmijowisk i innych wsi w powiecie Puławskim. . . .	47
<i>St. Krukowski.</i> Nowe stanowiska przedhistoryczne w powiatach Stopnickim i Pińczowskim, ziemi kieleckiej, odkryte w lipcu i sierpniu 1908 r.	71
<i>Leon Kozłowski.</i> Sprawozdanie tymczasowe z poszukiwań w do-rzeczcu Przemszy, Dłubni i Szreniawy (1909 i 10 r.) . .	79
<i>E. Majewski.</i> Dokładna reprodukcyja czaszki scytyjskiej z Nowo-siołki (z kurh. 5-go), przechowywanej w Muz. Majewskie-go pod № 15765	87
<i>E. Majewski.</i> Mogiła w Łętkowicach (pow. Miechowski) . . .	88
<i>Stanisław Lencewicz.</i> Czaszka z Łętkowic	89
<i>E. Majewski.</i> Jeszcze jedno naczynie neolityczne z ornamentem sznurkowym falistym, znalezione w Dzieśławicach w pow. Stopnickim	95

Korespondencya i drobne wiadomości.

1. Wiadomości o cmentarzysku i kurhanach pod Włocławkiem . .	97
2. Cmentarzysko w Krośniewicach w Kutnowskim	98
3. Wiadomości o grodzisku w Będkowicach na Boleszynie w po-wiecie Olkuskim	98

	<i>Str.</i>
4. Miseczka srebrna z Dereczyna	100
5. Oszczep krzemienny z Halas pod Międzyrzecem (gub. Siedleckiej)	100
6. Notatka o cmentarzyskach, zrujnowanych w pow. Opoczyńskim.	101
7. Cmentarzysko rzędowe w Święcicach (pow. Płocki)	102
8. Zestawienie tymczasowych pomiarów, dotyczących charakterystyki antropometrycznej dawnej ludności powiatów płockiego, sierpskiego i płońskiego (z cmentarzysk rzędowych (dr. L. Rutkowski)	104

CZĘŚĆ DRUGA. Przegląd archeologiczny.

Bursztyn	110
Kilka najświeższych odkryć szczątków człowieka paleolitycznego w Europie. Według G. Maccurdy, streścił St. J. M.	116
Muzeum przedhistoryczne Erazma Majewskiego	124
Katalog treściwy zbioru przedhistorycznego ułożony porządkiem miejscowości	128
Rozbiory i sprawozdania	157

SOMMAIRE.

Page

Ire partie. Travaux originaux.

St. Krukowski. Nécropole à incinération à Jasudowo près Sopockinie, gouv. de Souvalki	1
Leon Kozłowski. Les instruments en silex des environs de Varsovie .	22
A. Chotyński. Les antiquités préhistoriques à Dratowo, Trzciniec, Zmijowska etc. dans le distr. de Puławy (gouv. Lublin)	47
St. Krukowski. Nouvelles stations préhistoriques des districts de Stopnica et de Pinczow, gouvernem. de Kielce	71
Leon Kozłowski. Compte rendu des recherches préhistoriques sur les rives des Przemsza, Dłubnia et Sreniawa	79
E. Majewski. Réproduction phototypique du crâne scythe de Nowosiółka (l'original au Musée de E. Majewski à Varsovie, № 15765). .	87
E. Majewski. Tumulus à inhumation à Łentkowiec, distr de Miechów, (Roy. de Pologne)	88
Stanislas Lenczewicz. Le crâne de Łentkowiec.	89
E. Majewski. Ecuelle néolithique, avec ornement cordelé ondulé, provenant de Działosławice, du distr. de Stopnica	95

CORRESPONDENCE.

1. Les sépultures et „kourganes“ près de Włocławek	97
2. Cimetière à Krośniewice	98
3. Quelques notices sur le Bendkowiec.	98
4. Ecuelle d'argent de Dereczyn	100
5. Point de lance en silex de Halasy (gouv. Siedlce)	100
6. Notice sur les sépultures du district d'Opoczno	101
7. Sépultures en rangées à l'inhumation à Świecice (distr Plock) . . .	102
8. Contribution à la caractéristique anthropométrique de la population des sépultures en rangées des districts: de Plock, Sierpec et Płońsk (L. Rutkowski)	104

IIme partie. Revue archéologique.

Ambre	109
Nouvelles découvertes des débris paléolithiques de l'homme en Europe (D'après G. Maccurdy).	116
Catalogue du Musée préhistorique d'Erasmus Majewski	124
Revue et critiques	157

CZĘŚĆ PIERWSZĄ.

Badania oryginalne.

Cmentarzysko mogił ciałopalnych w Jasudowie pod Sopoćkiniami

(w pow. Augustowskim gub. Suwalskiej).

(La nécropole à incinération à Jasudovo près Sopoćkinie gouv. Souvalki).

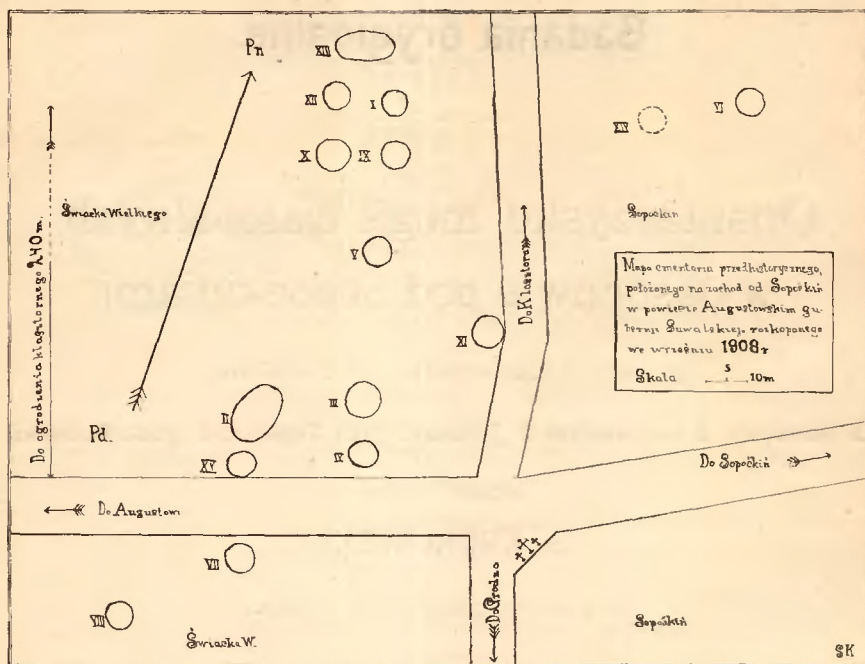
Zbadał i opisał

S. KRUKOWSKI.

(30 planów i rysunków w tekście.)

Na południe od klasztoru prawosławnego, leżącego pod miasteczkiem Sopoćkiniami, na gruncie folwarku Jasudowa znajdowała się grupa mogił, na które zwrócił uwagę redakcyi „Światowita“ ś. p. Piotr Górski ze Świacka. Wydelegowany przez redakcyę, dokonałem rozkopania we wrześniu 1908 roku. Rozkład mogił wskazuje załączona mapka. Nasypy te kształtu stożkowatego, o spłaszczonym wierzchu, znajdowały się w nizinie, okrażonej wzgórzami falistemi; w nizinie tej, na wschód od cmentarzyska, pod miasteczkiem, wypływa ze źródeł strumień jeden; drugi, na pn.-zachodzie, bierze początek w torfowiskach błotnistych, leżących obok ogrodzenia klasztornego. Mogiły leżały na równej powierzchni pola

ornego, dlatego okręgi podstaw niektórych z nich były uszkodzone plu-
giem. Grunt, na którym znajdowały się kopce, składa się z cienkiej war-
stwy żółtej gliny z piaskiem, pomieszaney z kamieniami lub bez nich,
i gruboziarnistego żwiru poniżej; obydwie warstwy pochodzenia lodowco-
wego. Na pobliskich polach leży dużo kamieni narzutowych różnej wiel-
kości. Na pd-wschód od ementarzyska jedno ze wzgórz, wznoszących
się nad Sopoćkiniami, o nazwie miejscowej „Wieża“, jest obwarowane na
wierzchołku okopami niewiadomego pochodzenia. Do mogił, zwanych przez

Rys. 1. Plan cmentarza.

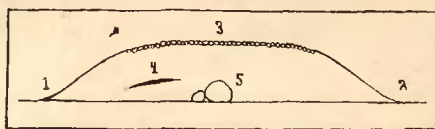
tamtejszych włościan „kopcami“, jak i do tego wzgórza, przywiązane jest podanie o potyczce w czasach wojen szwedzkich.

Na mapie mogiły oznaczono numerami kolejnymi rozkopywania. Mogiły I, III, IV, V, VIII, IX, X, XI, XII i XV zbadano, przekopując je do calca dwoma rowami 1,5 m szerokimi: jednym z pn. na pd., drugim z z. na w. Średnice podstaw nasypów mierzono bezpośrednio na calcu, a wysokości od calca do wierzchołka. Budowa i zawartość każdego z nich są następujące:

MOGIŁA I.

Wysokość	1,08 m
Średnica podstawy z pn. na pd.	5,60 m
„ „ z z. na w.	5,57 m

Splaszczony wierzchołek kopca, o średnicy = 3,5 m, pokryty warstwą drobnych kamieni; dlatego grubość darni, pokrywającej ten bruk, nie przewyższała kilku cm. W środku nasypu, na calcu, leżały dwa granitowe kamienie. W części pn.-wschodniej nasypu, 30 cm nad calcem, warstwa czystego węgla 5 cm gruba (rys. 2).

Rys. 2.

Przekrój pionowy mogiły I.

1. Północ. 2. Południe. 3. Warstwa kamieni. 4. Warstwa węgla. 5. Kamień na calcu.

Calc równy. Kości lub innych przedmiotów nie znaleziono.

MOGIŁA II.

Wysokość.	2,30 m
Średnica podstawy z pn. na pd.	14,64 m
„ „ z z. na w.	10,16 m

Rysunki 3 i 4 wskazują budowę i sposób rozkopania tej mogiły.

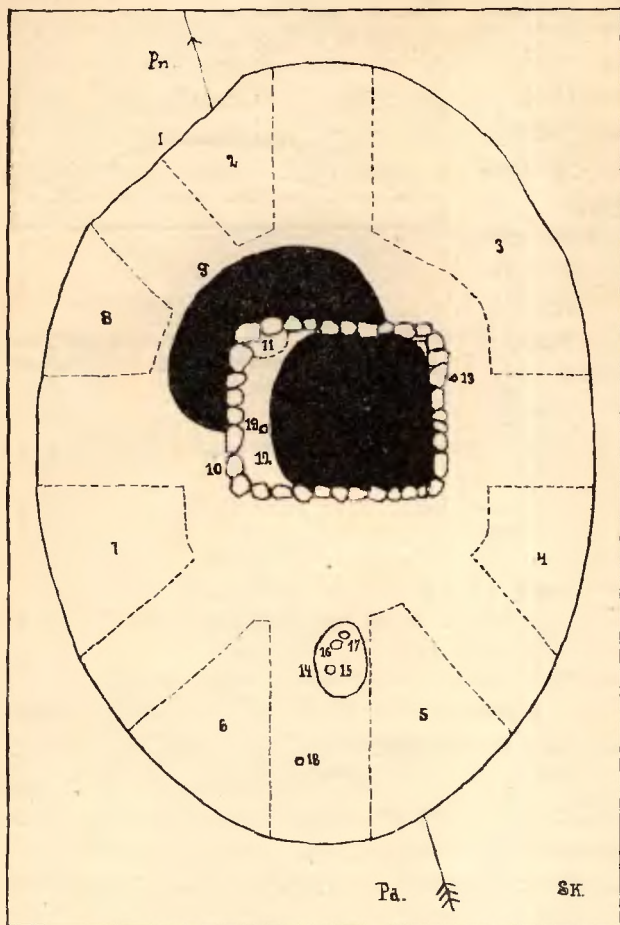
Na wierzchołku ślad dawnego rozkopywania¹⁾. Pozostałe części wierzchołka wskazywały, że był splaszczony. Na calcu czworoscian z narzutowych kamieni nieobrabianych różnej wielkości, wewnątrz wypełniony ziemią; ściany nieco pochylone do środka, dlatego trochę szersze u podstawy, niż przy krawędziach górnych; na wierzchu tak zbudowanego wzniesienia resztki ogniska, grubego po środku 14 cm, cichszego ku brzegom; w warstwie ogniska znaleziono: popiół, kawałki zwęglonego drzewa dębowego, palone kości i kilka osmolonych i przepalonych małych kamieni. Wymiary tej budowli są następujące:

Wysokość ogólna	1,45 m
Długość ściany pn.	3,46 m
„ „ pd.	3,39 m
„ „ z.	2,86 m
„ „ w.	2,96 m

¹⁾ Mieszkańcy Sopoćkiń opowiadali, że znaleziono tu naczynie.

Przyp. autora.

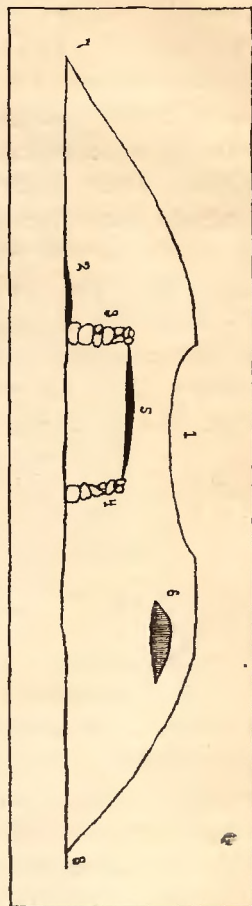
Na wierzchu czworoscianu, na jednym poziomie z ogniskiem, dno (№ 18319) naczynia z czarnej gliny. W kącie pn.-zachodnim tego wzniesienia

Rys. 3.

Rzut poziomy mogiły II.

1. Uszkodzenie podstawy pługiem. 2, 3, 4, 5, 6, 7 i 8 wycinki niezbadane. 9. Ślad ogniska na calcu. 10. Czworścienne wzniesienie z kamieni. 11. Miejsce znalezienia kości. 12. Ognisko na wierzchu wzniesienia. 13. Miejsce znalezienia saksty brązowej № 18337. 14. Resztki ciałopalenia. 15. Naczynie № 18301. 16. Naczynie № 18304. 17. Naczynie № 18306. 18. Część naczynia № 18300.

Rys. 4.

Przekrój pionowy
mog. II.

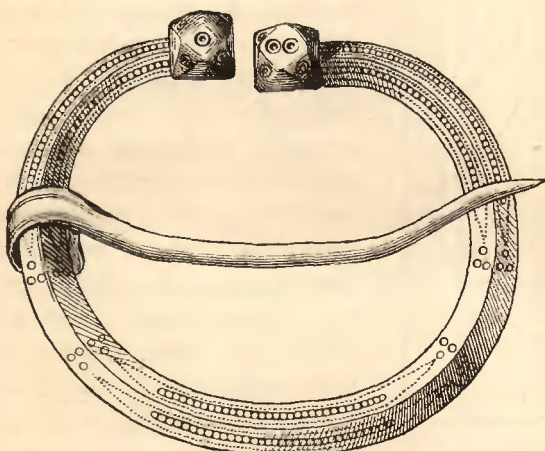
1. Ślad dawnego rozkopywania. 2. Warstwa popiołu i węgla. 3 i 4 ściany wzniesienia kamiennego. 5. Warstwa ogniska na wierzchu wzniesienia. 6. Resztki ciałopalenia. 7. Strona północna. 8. Strona południowa.

sienia, 40 *cm* niżej poziomu warstwy ogniskowej—kości (№ 18 377) szyi, kończyn górnych i części klatki piersiowej.

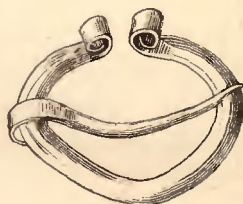
Niżej, o 30 *cm* nad calcem, w ziemi, wypełniającej czworościan, kilkanaście opalonych kostek. Przy podstawie boku wschodniego, zewnątrz wzniesienia, leżała ornamentowana saksta¹⁾ bronzowa (№ 18337) (rys. 5).

Przy rogu pn.-zachodnim, na calcu, warstwa węgla i popiołu, w środku gruba 15 *cm*; w jej części zachodniej znaleziono zwęglony kawałek drzewa dębowego, długi 46 *cm*, gruby 10 *cm*.

Nad zachodnim bokiem czworościanu, w nasypie, 4 skorupy gliniane (№ 18320) z ornamentem falistym. Resztki ciałałopenia leżały na 40 *cm*

Rys. 5.
Zapinka № 18337 z grobu II.
(wielk. naturalna).

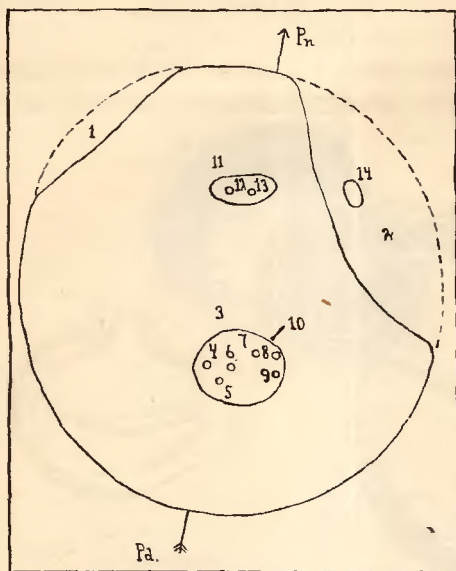

Rys. 6.
Zapinka № 18336
z grobu II.
(nieco zmniejszona)

pod powierzchnią nasypu. Były to mocno przepalone kości i przedmioty metalowe: 5 nożyków żelaznych jednego typu (№ № 18330, 18331, 18332, 18333 i 18334); saksta duża gładka, uszkodzona (№ 18335); saksta mała gładka (№ 18336) (rys. 6) i kilka ułamków ozdób (18339)—wszystko bronzowe; paciorek szklany (№ 18338) i dwa żużlowate kawałki brązu i szkła (№ 18340). Większość tych szczątków leżała warstwą wprost w nasypie,

¹⁾ Zapinkę, nazywaną dotychczas fibulą — sprzążką, prościej i właściwiej jest oznaczyć nazwą „saksta“, używaną w tem samym znaczeniu przez Łotyszów, którzy do niedawna nosili te zapinki przy odzieży, zamiast guzików. (Patrz: „Материалы по археологии России, изд. Им. Археол. Комиссией. № 4. Древности Северо-Зап. Края. Petersburg, 1890 r. Str. 54.) *Przyp. autora.*

a mniejsza część w całych naczyniach glinianych stojących, nieco pograżonych w resztkach, leżących na ziemi. Skorupy z potłuczonego garnka, ozdobionego liniami falistemi i prostemi poziomemi (№ 18303), leżały bezładnie w warstwie kości; tak samo leżały i skorupy z naczynia, ozdobionego podobnie (№ 18306). Przy naczyniu № 18305, ornamentowanem prążkami prostemi poziomemi, kołnierz obłamany; nie znaleziono z niego ani kawałka

Rys. 7.

Rzut poziomy mogiły III.

1, 2. Uszkodzenie mogiły przez orke. 3, 11 i 14. Resztki ciała palenia. 4. Naczynie № 18309 (rys.). 5. Naczynie № 18312. (rys.). 6. Naczynie 18308 (rys.). 7. Naczynie № 18310. 8. Naczynie № 18311 (rys.). 9. Naczynie № 18313. 10. Ostrze żelazne od włóczni № 18345. 12. Naczynie № 18314 (rys.). 13. Naczynie № 18315.

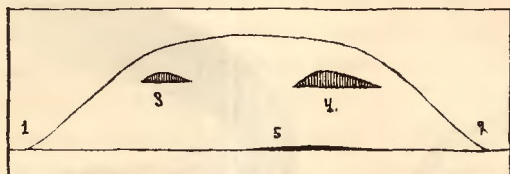
Na południe od resztek ciała palenia, 1 m nad calcem, znajdowała się luźno część naczynia (№ 18300), ornamentowanego liniami prostemi. W nasypie nie dostrzeżono śladów dosypywań późniejszych. Calc płaski.

MOGIŁA III.

Wysokość.	2,0 m
Średnica podstawy z pn. na pd.	8,0 m
„ „ z z. na w.	7,5 m

wewnątrz lub zewnątrz brzusca. Garnek, ozdobiony szeregami ukośnym wyciskanych kropek (№ 18301), (patrz rys. 28) stał na warstwie kości palonych; jego połamany wierzch był włożony dodolnej nieuszkodzonej części. Na naczyniu № 18304 (patrz rys. 25), formy cylindrycznej, zdobionem prążkami prostemi poziomemi, widoczny jest ślad niedbale malowanego ornamentu falistego; w tem samem naczyniu, na dnie, wśród kości przepalonych leżał nóż żelazny (№ 18329). Żadne z całych naczyń nie było napełnione kośćmi: zwykle znajdowały się one tylko w części dolnej, w górnej zaś była ziemia taka, jak w nasypie. Przedmioty metalowe były pomieszane z kośćmi, leżącemi bezpośrednio na ziemi nasypu. W pobliżu garnka № 18301, między przepalonymi szczątkami—kilka skorupiek.

Rysunki 7 i 8. Nasyp uszkodzony plugiem od strony pn.-zachodniej i pn.-wschodniej. Z boku pn.-wschodniego, w ziemi, oderwanej od nasypu— w nieładzie skorupy gliniane (№ 18318), o prążkach prostych poziomych, trzy ułamki ozdób brązowych, kawałek nieznanego przedmiotu żelaznego (№ 18366) i nieco kości przepalonych. Resztki ciałaopaleń: od pn. 40 cm

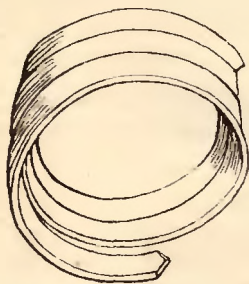

Rys. 8.

Przekrój pionowy mogiły III.

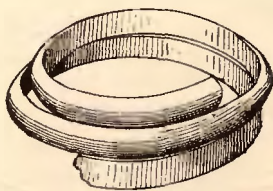
1. Północ. 2. Południe. 3 i 4. Resztki ciałaopalenia. 5. Ślad ogniska na calcu.

pod wierzchem nasypu obalone i zgniecione naczynia gliniane № 18314 i № 18315, zdobione prążkami prostymi poziomymi z niewielką ilością kości wewnątrz; na jednym poziomie z naczyniami kości przepalone, pomiędzy którymi trzy brązowe skręty (№№ 18362, 18363 rys. 9 i 18364 rys. 10) i żelazna gładka saksta (№ 18365); od strony pd., 42 cm pod wierzchem na-

Rys. 9.

№ 18363 z grobu III.

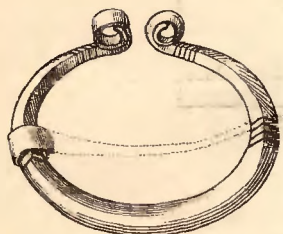

Rys. 10.

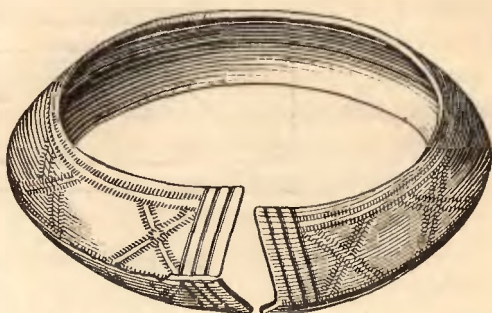
№ 18364 z grobu III.

sypu, trochę wyżej i niżej, naczynia całe: № 18308 zdobione prążkami prostymi i falistym — poziomymi, pęknięte wzdłuż wysokości (patrz rys. 26); № 18309 — (patrz rys. 30) zdobione prążkami prostymi poziomymi; № 18311—zdobione kreskami ukośnymi i prążkami prostymi poziomymi (patrz rys. 27); naczynia zgniecione: № 18313—zdobione prążkami prostymi poziomymi, podobne z kształtu do naczynia № 18315; № 18312—zdobione kwadracikami, wyciskanyymi stempelkiem (patrz rys. 29), niecałe; № 18310—

zdobione prążkami prostymi poziomymi. małe, niecałe; skorupy (№ 18317) różne. zdobione prążkami prostymi poziomymi, nie należące do wymienionych naczyń. Wszystkie naczynia i skorupy znajdowały się w warstwie resztek ciałopalnych, grubej 20 *cm* i cieńszej; resztki te były pomieszane z dużą

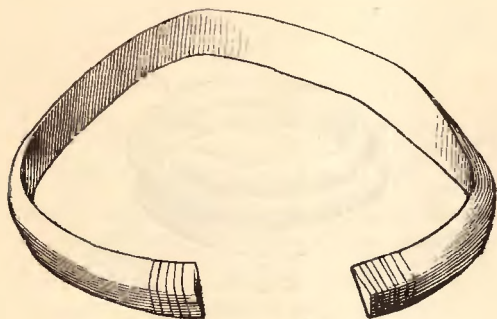

Rys. 11.
№ 18353 z grobu III.

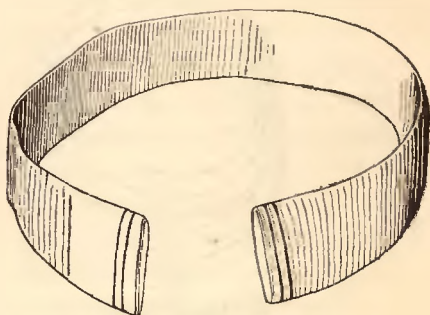

Rys. 12.
№ 18346 z grobu III.

ilością ziemi nasypu. Garnki №№ 18308 i 18311 w znacznej części, a garnek № 18309 (rys. 26, 27 i 30) prawie całe wypełnione kośćmi przepalonymi, zanieczyszczonymi ziemią. Naczynia №№ 18308 i 18309 znaleziono w pozycji stojącej, № 18311—przechylone. Część górna naczynia № 18313 była włożo-

Rys. 13.
№ 18348.

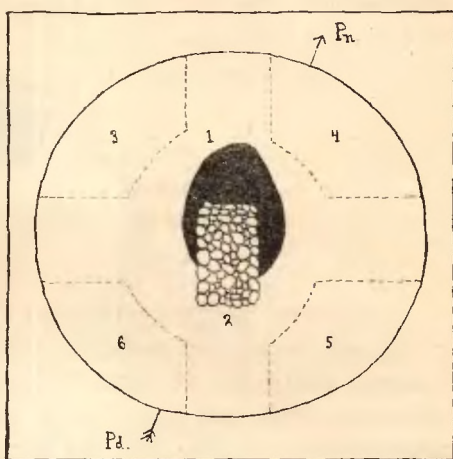

Rys. 14.
№ 18349.

Z grobu III.

na w dolną. Skorupy naczynia № 18312 leżały w nieładzie obok siebie: po sklepieniu naczynie to przedstawia się jak w rysunku 29. Skorupy (№ 18317 oddzielne, znalezione w resztkach ciałopalenia i luźno w różnych częściach nasypu, stanowią małe tylko części naczyń zniszczonych, podobnych, jak przypuszczać można z tych szczątków, do naczyń innych z tegoż emmentarza.

W warstwie przepalonych kości leżały bezładnie przedmioty bronzowe: dwie małe uszkodzone saksty—ornamentowana № 18353 (rys. 11) i gładka № 18354, złączone z sobą jak dwa ogniwa łańcuszka; trzy bransolety zdobione, całe—№№ 18346, 18348 i 18349 (rys. 12, 13, 14); części trzech bransolet zdobionych—№№ 18347, 18351 (rys. 19) i 18361; dwie uszkodzone bransolety gładkie — №№ 18350 i 18352 (rys. 20); dwa pierścienie jednakowe, zdobione—№№ 18357 (rys. 21) i 18358; pierścieni z cienkiego drutu zwinętego $7\frac{1}{2}$ razy (№ 18355) i części dwóch ozdób innych — №№ 18356 (rys. 22) i 18360; przedmioty żelazne: dwa całe nożyki (№№ 18343 i 18344) i grot od dzidy (№ 18345), leżące zewnątrz warstwy resztek ciałopalnych, ale na jednym z nią poziomie. W dolnej części naczynia № 18308 razem z kością znaleziono nożyk żelazny (№ 18342) i kawałek (№ 18359) ozdoby bronzowej z trzech drutów, skręconych nakształt sznurka. W pd.-zachodniej części nasypu, w pobliżu szczątków ciałopalnych, ułamek naczynia glinianego (№ 18316) z ornamentem wyciskany; skorupa ta pochodzi z czasów starożytniejszych, niż mogiła, w której się znajdowała. Na równym calcu ślad ogniska, 6 cm grubego.

Rys. 15.
Rzut poziomy mogiły IV.

1. Ślad ogniska na calcu. 2. Czworokąt z kamieni. 3, 4, 5 i 6. Wycinki niezbadane.

MOGIŁA IV.

Wysokość 1,5 m
Średnica podstawy z pn. na pd. 6,5 m
„ „ z z. na w. 7,0 m

Rysunek 15. Wierzchołek spłaszczony. Na calcu gładkim gruba 10 cm warstwa ogniska, w której, prócz węgla, trochę pokruszonych od ognia kostek i kilka drobnych skorupki glinianych bez ornamentu (położone na miejscu znalezienia). Na ognisku czworokąt z nieobrabianych kamieni różnej wielkości; wymiary jego:

Wysokość 0,48 m
Długość z pn. na pd. 1,77 m
Szerokość z z. na w. 1,10 m

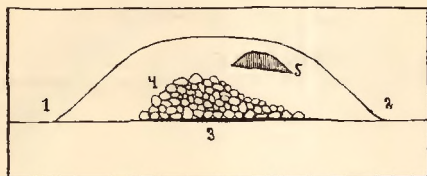
Wnętrze starannie ułożonego czworokąta napelnione innymi kamieniami. Górna powierzchnia czworokąta była nierównością najwyższą po środku. Nad południową częścią tak ułożonych kamieni nieliczne resztki ciałopaleń, pomieszane z ziemią nasypu, leżały na głębokości 35 do 75 *cm* pod wierzchołkiem kopca.

W górnej części tych szczątków znaleziono przewrócone i zgniecione naczynie (№ 18321), ozdobione prążkami prostymi poziomymi, trzy nożyki żelazne (№№ 18369, 18370 i 18371), część łańcuszka brązowego z trzech ogniwek (№ 18368) i brązowe ornamentowane wisiorki formy trapezoidalnej (№ 18367) rys. 23; część tych wisiorków i kilkanaście kostek przepalonych znaleziono rozrzucone w ziemi nasypu, na głębokości 40 *cm* poniżej tamtych przedmiotów.

MOGIŁA V.

Wysokość 1,6 *m*
Średnica podstawy z pn. na pd. 6,5 *m*
" " z z. na w. 6,8 *m*

Podstawa nasypu uszkodzona pługiem od strony południowej. Na głębokości 30 *cm* pod środkiem wierzchołka nasypu część pognieciona naczynia glinianego (№ 18322), ozdobionego liniami prostymi i falistymi poziomymi. Przy skorupach, ani w innej części kurhanu, kości lub innych przedmiotów nie znaleziono. Na równym calcu ogniska nie było.

Rys. 16.

Przekrój poziomy mogiły VI.

1. Północ. 2. Południe. 3. Ślad ogniska na calcu. 4. Stos kamieni. 5. Resztki ciałopaleń.

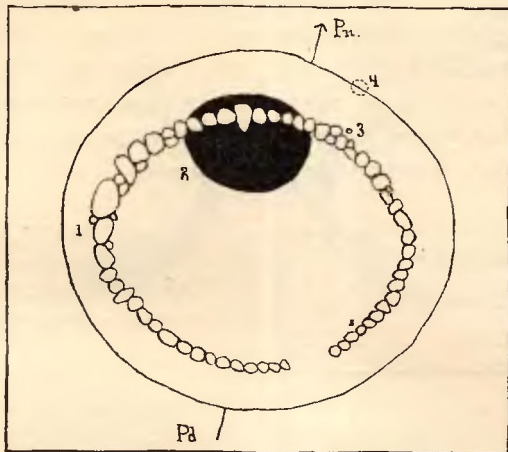
MOGIŁA VI.

Wysokość 1,50 *m*
Średnica podstawy z pn. na pd. 5,48 *m*
" " z z. na w. 5,80 *m*

Kopiec ten rozkopano przekopami z pn. na pd. i z z. na w., a pozostałe wycinki zdjęto częściami. Rysunek 16-ty. Na calcu warstwa ogniska, grubości 8 *cm*, o średnicy 3,5 *m*.

W niej popiół, kawałki zwęglonego drzewa i skorupa gliniana (№ 18325) o rowkach prostych poziomych. Na ognisku nasypała kupka kamieni różnej wielkości, wysoka 80 *cm*. Na 20 *cm* pod z.-południową częścią wierzchołka nasypu resztki ciałopaleń—kości przepalone z nieznaczną domieszką ziemi; między kośćmi stały naczynia gliniane pogniecione: №№ 18323, 18324 i trzecie bardzo zniszczone

przez korzenie roślin; naczynie to było podobne do dwóch poprzednich (szczątków tego garnka nie zabrano); wszystkie naczynia jednakowo zdobione prążkami prostemi poziomemi; wewnątrz tych naczyń prócz ziemi było trochę przepalonych kości. Wszystkie kości zanieczyszczone popiołem i miałem węglowym, od którego ziemia naokoło przybrała barwę ciemną. Na poziomie tych resztek ciałałpalenia, w odległości $\frac{1}{3}$ m na pn.-wschód od nich, ornamentowana saksta bronzowa (№ 18372), leżąca oddzielnie. Catec płaski.

Rys. 17.

Rzut poziomy mogiły VII.

1. Krąg z kamieni. 2. Ogniska na calcu. 3. Przedmiot bronzowy № 18373. 4. Ułamki głowy ludzkiej.

MOGIŁA VII.

Wysokość 1,5 m

Średnica podstawy z pn. na pd. 6,4 m

„ „ z z. na w. . 7,0 m

Kopiec ten rozkopano jak VI-ty. Wierzchołek szeroki i płaski. Rysunek 17. Na równym calcu warstwa ogniska 5 cm gruba, ku brzegom cieńsza. Na ognisku i bezpośrednio na calcu nieforemny krąg z kamieni; wymiary jego:

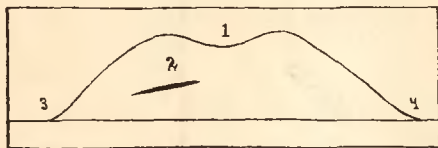
Wysokość z zachodu 1,00 m

„ z północy 0,85 m

„ ze wschodu 0,50 m

„ z pd. i pd.-wschodu. 0,25 m

W miejscach najniższych krąg ułożony jest z pojedynczych kamieni. Największy z kamieni, użytych na budowę kręgu, zawierał 0,7 m długości, 0,6 m szerokości i 0,4 m grubości; najmniejszy miał średnicy 0,1 m. Wewnątrz kręgu na calcu, poza obrębem ogniska, znajdowały się małe kawałki węgla i część dna naczynia glinianego (skorupy tej nie zabrano); kawałek dna był płaski, nie wklęsły. Calec zewnątrz obrębu ogniska pokryty był na 3 cm grubą warstwą ciemniejszej ziemi. Na calcu zewnątrz kręgu leżała podługowata ornamentowana blaszka bronzowa (№ 18373), zgięta we dwoje. Na kilka cm pod okręgiem podstawy kurhanu leżały części czaszki ludzkiej: ułamek żuchwy z 4 zębami, część kości ciemieniowej, skroniowa i kilka drobnych połamanych kawałków; pochodzenie tych kości niewiadome (nie zabrano ich). Nad zachodnią częścią kręgu, na 30 cm pod wierzchem nasypu, kawałek glinianego kafla z czasów późniejszych. Innych przedmiotów nie znaleziono.

Rys. 18.

Przekrój pionowy mogiły VIII.

1. Ślad dawnego rozkopywania. 2. Warstwa węgla. 3. Północ. 4. Południe.

wgłąb nasypu. Na 10 cm pod zachodnią, nieporuszaną częścią wierzchołka—skorupka gliniana (№ 18326), ornamentowana liniami poziomymi prostymi i falistymi. W części pn.-wschodniej, na 65 cm nad calcem, pochyła warstwa węglowa, gruba 8 cm. Kości ani innych przedmiotów nie znaleziono. Na calcu śladu ogniska nie było.

MOGIŁA VIII.

Wysokość 1,6 m
Średnica podstawy z pn. na pd. 5,6 m
„ „ z z. na w. . 6,1 m

Przekrój pionowy na rys. 18. Wierzchołek spłaszczony. Ze wschodu, od podstawy do środka wierzchołka, widoczny ślad dawnego rozkopywania, sięgającego 0,5 m

MOGIŁA IX.

Wysokość 1,5 m
Średnica podstawy z pn. na pd. 6,4 m
„ „ z z. na w. . 6,1 m

Kształt jak mogiły VI. W nasypie brak śladów węgla, kości i innych przedmiotów. Na 30 cm pod pd.-wschodnią częścią wierzchołka poziomo leżał kamień płytowaty, 36 cm długi, odłupany od głazu narzutowego. Calec równy.

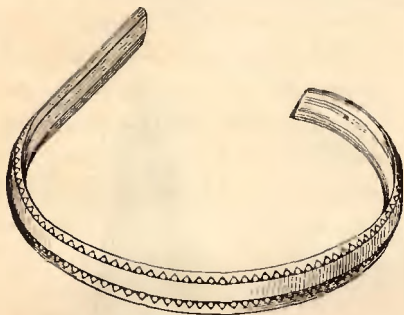
MOGIŁA X.

Wysokość 1,7 m

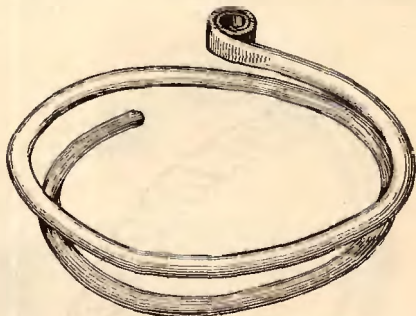
Średnica podstawy z pn. na pd. 6,9 m

„ „ z z. na w. . 7,3 m

Z kształtu podobny do kurhanu III. Na 20 cm pod środkiem wierzchołka kości palone, zmieszane z ziemią, w zgniecionem naczyniu (№ 18327)

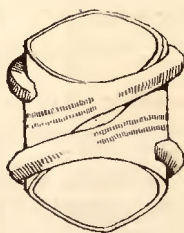
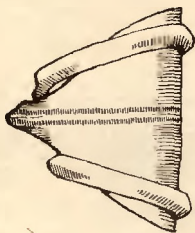

Rys. 19.
№ 18351 z grobu III.

Rys. 20.
№ 18352 z grobu III.

i kolo niego. Kości mało. Naczynia ozdobione prążkami prostemi poziomymi o brzegu mocno odwiniętym. Po środku nasypu, w połowie jego wysokości, kamień o średnicy 50 cm. Na pn.-zachód od kamienia, 75 cm

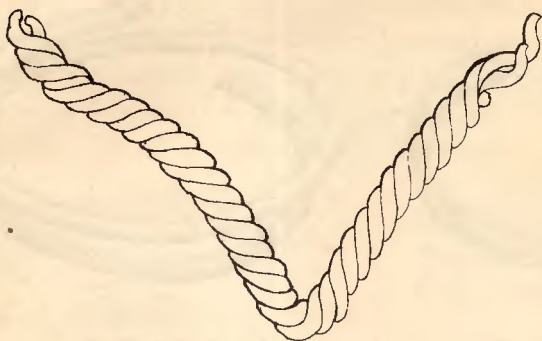
Rys. 21.
№ 18357 z grobu III.

nad calcem, kilka ułamków przepalonych kości i ułamek belemnitu, pękniętego do połowy (№ 18374). Na wschodniej części calca warstwa 2 cm gruba ziemi, nieco ciemniejszej, niż w innych częściach nasypu. Śladów węgla albo innych przedmiotów, prócz wskazanych, nie znaleziono. Calec płaski.

MOGIŁA XI¹⁾.

Wysokość.	1,50 <i>m</i>
Średnica podstawy z pn. na pd.	6,40 <i>m</i>
„ „ z z. na w. .	6,72 <i>m</i>

Część pozostała wskazywała kształt jak poprzednich kopców. W ziemi z wierzchołka, przerzuconej poprzecznie, znaleziono jeszcze kości przepalone i nożyk żelazny (№ 18375). W nasypie brak węgla. Calca równy.

Rys. 22.
№ 18356 z grobu III.

Rys. 23.
№ 18367 z grobu IV.

MOGIŁA XII.

Wysokość.	1,42 <i>m</i>
Średnica podstawy z pn. na pd.	6,20 <i>m</i>
„ „ z z. na w. .	5,50 <i>m</i>

Przy rozkopywaniu do calca znaleziono: pod południową częścią wierzchołka, w połowie wysokości nasypu, kamień narzutowy o średnicy 0,5 *m*; na pn. od niego na calcu leżał drugi mniejszy; na stronie wschodniej płaskiego calca warstwa 5 *cm* gruba ogniska małego. Kości przepalonych i innych przedmiotów nie znaleziono.

¹⁾ Wierzchnią część mogiły XI rozkopał, zresztą nie całkowicie, p. B. R. student uniwersytetu krakowskiego. Znalazł on (w niewiadomym miejscu wierzchołka) kości przepalone bez skorup naczyń glinianych i nożyk żelazny, typu jak inne noże z tegoż cmentarza. Wierzchnie części kurhanów XII i XIII, tak samo nie całkowicie, rozkopał J. H., wysłany przez Tow. Krajoznawcze w okolice kanału Augustowskiego, w celu zbierania okazów flory tamtejszej. W kurhanie XII nie znalazł nic, w XIII, według słów jego, było: „10 urn, kilka z nich w szczątkach; leżały na głębokości pół łokcia; na wschodnim końcu kurhanu...

MOGIŁA XIII.

Wysokość. 1,80 *m*

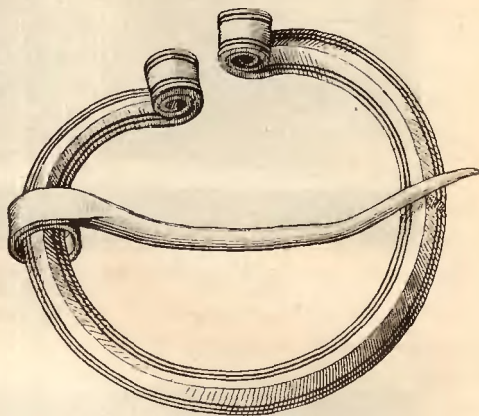
Średnica podstawy z pn. na pd. 12,50 *m*

„ „ z z. na w. 6,10 *m*

Rozkopana rowami o szerokości 2 *m*: jednym z z. na w., trzema z pd. na pn. W części pd.-zachodniej, na 60 *cm* nad calem, kilka połamanych kostek przepalonych, połowa żuchwy i część kła.

Na calu leżało bezładnie 5 oddzielnych kamieni: średnica największego = 0,5 *m*, najmniejszego = 0,3 *m*. W części pn.-wschodniej na calu warstwa 4 *cm* gruba ogniska o średnicy = 0,8 *m*. W nasypie nie zauważono śladów dosypywań późniejszych. Calec równy.

Kamień, znaleziony pod wierchołkiem nasypu, był długi na 0,8 *m*.

Rys. 24.

№ 18327 z grobu VI.

MOGIŁA XIV.

Z tego, rozoranego poprzednio, grobu pozostał tylko

wyraźny ślad na świeżo uprawionem polu. Na powierzchni znaleziono trzy ułamki (№ 18328) naczyń, ozdobionych prążkami prostymi poziomymi.

kawałki spore zwęglonego drzewa; kamień jeden, dość duży, leżał prawie na środku. Również były znalezione: „nożyk, spinka i siekierka, wszystkie te przedmioty wyrobione z żelaza“. Wierchołek kopca XIII p. J. H. rozkopał wzdłuż krzywym rowem, na 30 *cm* wgląd i 1 *m* wszerek. Kamień, o którym mowa wyżej, leżał w poprzek długości nasypu od wschodniej strony grupy resztek ciałopaleń leżącej po środku wierchołka. Resztki ciałopaleń bowiem były złożone w trzech grupach, w zachodniej, środkowej i wschodniej części wierchu kurhanu. Siekierka wązka, 11 *cm* długa, nożyk bardzo dobrze zachowany, bez rdzy, podobny do nożyków, wspomnianych przy opisie innych kurhanów. Zapinka (saksta), bez kolea, zrobiona z pręta skręconego na podobieństwo sznurka, końce spiralnie zawinięte. Naczynia całe: dwa małe, robione ręcznie, z ozdobą falistą, trzecie większe—z koła, zdobione prążkami prostymi poziomymi. Naczynia słuczone niecałe, robione na kole, zdobione prążkami falistymi prostymi. Połowa garnka, toczzonego na kole z kołnierzem prostym, zdobiona prążkami prostymi oraz kreskami falistymi poziomymi i ukośnymi. Wiadomości tych udzielił p. J. H.

MOGIŁA XV.

Wysokość 1,5 m

Średnica podstawy z pn. na pd. 6,7 m

„ „ z z. na w. . 8,5 m

Rys. 25.
№ 18304.

Rys. 26.
№ 18308.

Rys. 27.
№ 18311.

Rys. 28.
№ 18301.

Rys. 29.
№ 18312.

Rys. 30.
№ 18309.

Wydłużona z z. na w. Środek rozkopany poprzecznie¹⁾. W części pn., na 0,2 m nad calcem, warstwa zwęglonego drzewa, pochyła ku pn.

¹⁾ Przez oficerów podczas manewrów wojskowych we wrześniu i październiku 1908 r.

Przyp. autora.

Od pd. tej warstwy, w ziemi nasypu nieruszanej, mała skorupka gliniana (nie zabrana), ozdobiona liniami poziomymi prostymi. W części pd. nasypu, na 0,3 m pod wierzchołkiem, resztki ciałałopaenia — kawałki małe kości przepalonych; wśród kości tych, znalezionych w nieruszanej ziemi, 3 drobne skorupki gliniane z prążkami prostymi poziomymi (skorupki nie zabre). Wieranzeh nasypu nierówny. Calec płaski.

Opisane groby zdają się być tylko resztkami dużego cmentarzyska. W roku 1908 widoczne były ślady rozoranych kopców od stron zachodniej i wschodniej mogił zbadanych. Gdy w czasie budowy kościoła, leżącego na zachód od cmentarzyska, rozrzucono jeden z grobów, znaleziono w nim żelazny zdobiony grot od dzidy (№ 18376, ofiarowany dla Muzeum archeologicznego E. Majewskiego przez p. S. Górskiego ze Świacka Małego). Mieszkańcy okoliczni opowiadali, że liczba mogił pod Sołóckiniami przewyższała sto. Mówili też, że kurhany na tem cmentarzysku poprzednio kilkakrotnie rozkopywano: po raz pierwszy w roku 1862 przez hr. Wołłowicza, b. właściciela Świacka Wielkiego, a następnie przez różne osoby—pojedyncze mogiły (np. II i VIII w ostatnich kilku latach)

W grobach (prócz VII i X) na calcu pod nasypami nie było warstw próchnicy. Podstawy mogił nie były otoczone zagłębieniami rowkowatemi, bo przylegające do nasypów II, III, V, VII, IX, X, XI, XIII i XV, w niektórych miejscach okręgów ich podstaw, małe skrawki nieuprawnej ziemi były płaskie. Ziemia grobów VIII, XV, II, XIV i VI — glina szaro-żółta z piaskiem i dużą ilością małych kamieni i żwiru. Ziemia grobów XIII, XII, X, I, IX, V, XI, III, IV i VII — glina szaro-żółta bez domieszek. Kamienie, złożone pojedynczo lub grupami w nasypach, były to narzutowe głązy różnej wielkości, licznie rozrzucone na powierzchni pól okolicznych. Kształty charakterystyczne dla większości mogił posiadała mogiła III.

Biorąc pod uwagę opisane szczegóły, można sposób budowy grobów tych, z małemi różnicami, przedstawić jak następuje: Na miejscu równem, oczyszczonem z wierzchniej warstwy roślinnej, z ziemi, branej zapewne z pobliza, sypano kopiec kształtu ściętego stożka; resztki ciałałopaenia składano całkowicie wprost na wierzchołku nasypu, albo częściowo w naczyniu i na nasypie bezpośrednio; naczynia, służące do tego celu, były podobne do garnków domowego użytku; naczynia te, w części tylko napełnione resztkami kości, stawiano bez określonego porządku obok i wśród popiołów, leżących na ziemi. Szczątki ciałałopaenia składano w je-

dnej grupie z kilku ciałopaleń, albo kilkoma grupami, na płaskim wierzchu nasypu.

Czworościan z kamieni pod nasypem grobu II był wzniesieniem, na którym dopełniano obrządków ciałopalenia, czego dowodem gruby pokład węgla i kości przepalonych na wierzchu czworościanu; popiół i węgle, leżące na calcu przy pn.-zachodnim kącie czworościanu, zdaje się, pochodzą z popieliska na jego wierzchołku, bo warstwa tych węgla, będąc duża i dość gruba, nie sięgała pod wzniesienie.

Panu Mereckiemu, właścicielowi folwarku Jasudów, składam podziękowanie za pozwolenie rozkopania kopców.

Wszystkie zabytki znajdują się w Muzeum archeologicznem Erazma Majewskiego. Numery okazów, w tekście przytoczone, są numerami porządkowymi katalogu inwentarzowego tegoż Muzeum.

SKOROWIDZ
przedmiotów znalezionych w mogiłach.
(Wymiary podano w cm.)

Mogila	Przedmiot	N ^o katalogu	Ornament	Wysokość ogólna	Największa średnica brzuśca	Średnica dna	Średnica krawędzi	Inne przedmioty z tejże mogiły.
II	Część brzuśca, szyi i kołnierza naczynia	18300	ryte linie proste poziome					3 saksty bronzowe N ^o 18335, 18336 i 18337.
	Naczynie sklezione	18301	ryte linie proste poziome, wy-ciskane kropki	21,5	22	9,4	18,5	4 ułamki ozdób bronzowych N ^o 18339.
	Część naczynia w ułamkach	18302	ryte linie proste i faliste poziome					6 nożyków żelaznych N ^o 18329, 18330, 18331, 18332, 18334 i 18335.
	Część naczynia w ułamkach	18303	ryte linie proste i faliste poziome					
	Naczynie	18304	ryte linie proste i malowane faliste poziome	21,2	19	16,3	16	Ułamek ozdoby szklanej N ^o 18337 i 3 skorupki.
	Naczynie popękane bez kołnierza	18305	ryte linie proste poziome	18,2(?)	17,9	8,4		
	Część brzuśca, szyi i kołnierza naczynia	18306	ryte linie proste poziome					
	Część brzuśca, szyi i kołnierza jednego naczynia skorupy innych	18307	ryte linie proste poziome					
	Część dolna małego naczynia ze śladem ucha	18319				5		
	4 skorupy	18320	ryte linie faliste poziome					

Mogila	Przedmiot	N ^o katalogu	Ornament	Wysokość ogólna	Największa średnica brzusca	Średnica dna	Średnica krawędzi	Inne przedmioty z tejże mogiły
III	Naczynie sklejone	18308	ryte linie poziome proste i faliste	18,9	19,7	9	17,2	2 saksty bronzowe №№ 17353 i 18354; 1 saksta żelazna № 18365; pierścienie 3 bronzowe całe i uszkodzone №№ 18355, 18357 i 18358; 9 całych i uszkodzonych bransolet bronzowych №№ 18346, 18347, 18348, 18349, 18350, 18351, 18352, 18360 i 18367; 6 uszkodzonych bronzowych ozdób niewiadomego użytku №№ 18356, 18359, 18362, 18363, 18364, i 18366; 3 nożyki żelazne №№ 18342, 18343 i 18344; ostrze żelazne od dzidy № 18345.
	Naczynie popękane	18309	ryte linie proste poziome	17,5	16,3	8,6	13	
	Naczynie sklejone bez kołnierza i dna	18310	ryte linie proste poziome	11	15,5	6,5		
	Naczynie	18311	ryte kreski ukośne i proste linie poziome	16,7	17,5	8	17,6	
	Brzusiec, część szyi i krawędzi naczynia	18312	wyciskane kwadraciki, ryte linie proste poziome		17			
	Naczynie sklejone	18313	ryte linie proste poziome	16,4	14,5	7,5	12,8	
	Naczynie sklejone	18314	ryte linie proste poziome	22,4	19,2	9,5	15	
	Naczynie sklejone	18315	ryte linie proste poziome	22,2	17,9	8,4	15,4	
	Część krawędzi i szyi naczynia	18316	wyciskane kwadraciki i kreski					
	Różne skorupy	18317	ryte linie proste poziome					
IV	Skorupy	18318	ryte linie proste poziome					8 uszkodzonych bronzowych wisiorów № 18367; szczątki łańcuszka bronzowego № 18368; 3 nożyki żelazne №№ 18369, 18370 i 18371.
	Naczynie sklejone	18321	ryte linie proste poziome					

Mogiła	Przedmiot	N ^o katalogu	Ornament	Wysokość ogólna	Największa średnica brzusca	Średnica dna	Średnica krawędzi	Inne przedmioty z tejże mogiły
V	Część brzusca, szyi i kołnierza naczynia	18322	ryte poziome linie proste i faliste				12,2	
VI	Naczynie	18323	ryte linie proste poziome	21,5	16,9	9		saksta bronzowa N ^o 18372;
	Część naczynia	18324	ryte linie proste poziome	18,4	14,6	8,2		
	Ułamek krawędzi szyi	18325	ryte linie proste poziome					
VII								uszkodzona ozdoba bronzowa N ^o 18372;
VIII	Skorupka	18326	ryte linie proste i faliste poziome					
X	Naczynie sklezione	18327	ryte linie proste poziome	16,4	16	9,2	13,1	ułamek belemnitu N ^o 18374;
XI								nożyk żelazny N ^o 18375.
XIV	3 skorupki	18328	ryte linie proste poziome.					

Naczynia, prócz skorupy N° 18319, z czystej czarnej gliny, lepienie z mieszaniny gliny i tłuczonego granitu. Wszystkie powyższe garnki, zachowane w całości lub w ułamkach, były robione na kole garncarskiem. Kolor ich brudny czerwono-brunatny z niewielkimi różnicami w odcieniach.

Przedmioty brązowe pokryte cienką szorstką warstwą patyny koloru szaro-zielonego; niektóre bardzo przepalone (z mog. III, IV i VII), z łatwością się kruszą.

Przedmioty żelazne w części zniekształcone przez rdzę; na niektórych widoczna jest cienka, równa warstwa rdzy ogniowej.

Narzędzia krzemienne okolic Warszawy

(z 66 rysunkami)

(Les instruments en silex des environs de Varsovie)

przez

LEONA KOZŁOWSKIEGO.

Okolice Warszawy są już znane w literaturze przeddziejowej z cennej pracy Józefa Przyborowskiego, opublikowanej w „Wiadomościach archeologicznych„ tomie I¹⁾. Podaje on wiadomość o 7-miu stanowiskach krzemiennych. Pozatem nie jest mi znana żadna praca, dotycząca najbliższych okolic Warszawy.

Poszukiwania rozpocząłem wczesną wiosną roku 1909 i prowadziłem je z dwumiesięczną przerwą do jesieni. Ograniczyłem się do małego terenu i zwiedziłem wszystkie wydmy, jakie na nim istnieją; nie wszystkie jednak odnalezione stanowiska zostały wyeksploatowane dostatecznie. Zebrałem też nieco wiadomości o wydmach dalszych z powiatu Warszawskiego, jak również Grójeckiego i Radzyńskiego.

Przestrzeń badana obfituje w wody bieżące t. j. rzeki: Wisłę, Zonzę i Strugę, oraz moczary i torfiaste łąki. Zabytki zebrane oddałem do Muzeum przedhistorycznego E. Majewskiego. Na rysunkach starałem się przedstawić jedynie rzeczy charakterystyczne dla badanej okolicy, lub nowe. Ile możliwości, starałem się opisy prowadzić porównawczo, odwołując się do znanych mi dzieł francuskich i monografii pow. Stopnickiego przez E. Majewskiego. Pragnę zaznaczyć, że zebrany tu materiał krzemienny jest niezmiernie zbliżony do wyrobów przeddziejowych z pow. Stopnickiego, na monografię więc tego powiatu najczęściej powoływać się będę. Przy układaniu pracy na niej się wzorowałem.

¹⁾ Badania tego autora, opublikowane w II, III i IV tomie „Wiadomości archeologicznych“, dotyczą dorzeczy rzek Wkry i Świdra.

I. WYKAZ ZABYTEKÓW PORZĄDKIEM MIEJSCOWOŚCI I CHARAKTERYSTYKA PRACOWNI KRZEMIENNYCH.

1) Baniocza (pow. Grójecki). Na wschód od toru kolejki Grójecko-Warszawskiej, za przystankiem Baniocza, wydma piaszczysta, częściowo rozwiana; poniżej moczary. Krzemienie rozrzucone równomiernie gęsto na małej przestrzeni. Podjąłem: 3 ostrza musteryjskie, jedno № 19037. Dwa groty trzoneczkowe rys. 86 № 19040. Dwie tabliczki rdzenio-kształtne duże; jedna podłużna długa 31 mm, szeroka 21 mm, druga prawie okrągła, długa 29 mm. Trzy drobne narzędzia do skrobania, 7 skrobaczy, 17 narz. geom. z tych 7 należy do typu podanego na rys. 75 i 76; pozostałe mogły być skrobaczami lub krajaczami. Zwiedziłem wydmy raz jeden.

2) Białoleśka (pow. Warszawski). Na południe od wsi, w pobliżu łąk, ciągnie się szereg wzgórz piaszczystych, porośłych murawą. W kilku zaledwie punktach widać lotny piasek. Na największej z tych wydym odnalazłem pracownię krzemienną i zrujnowane cmentarzysko. Skorupy w znacznej ilości na niewielkiej przestrzeni piasku w kilku punktach wydmy. Krzemienie częściowo znajdowały się między skorupami, przeważnie jednak oddzielnie. Krzemienne 3 rdzenie, 2 tabl. rdzeniokształtne, z nich 1 zbliżona do podanej na rys. 61; jedno ostrze skrobiące mogło służyć jako nożyk; jeden grot trzoneczk. podany na rys. 88; serc. długi 32 mm; grot dłutowaty 1 narz. w rodzaju ryłca; igła 30 mm długa; 6 natz. geometr., dwa z nich mogły być używane do skrobania; 1 ułamek ostrza siekiery gładzzonej.

3) Bogatka (pow. Grójecki). Na południowy zachód od Piaseczna na gruntach wsi Bogatki wydmy nad rzeką Jeziorką. Krzem: 2 duże natur. głaziki przystosowane; 1 skrobacz duży, podwójny, długi 38 mm; 1 rdzeń. Stację zwiedziłem raz.

4) Buchnik. Na prawym brzegu Wisły, nad moczarami w pobliżu wsi Buchnika odnalazłem na wydmy, przerosłej lasem, pracownię krzemienną. Krzem: 1 rdzeń, 7 narzędzi igielkowatych, 9 skrobaczy, 1 tłuczek.

5) Czersk (pow. Grójecki). W pobliżu rzeczki, na wschód od zamku, znalazłem wióry krzemienne.

6) Drewnica. Na północ od stacji kolejki Drewnickiej, w pobliżu mokradeł ciągnie się rzędem kilka niewielkich wydym. Na pierwszej od plantu, prócz krzemieni, podjąłem kilka skorup. Wyroby krzemienne: 3 rdzenia, 4 noże małe szczerbate na krawędziach, jedno- i dwustronne; 3 tablice rdzeniokształtne, dwie z nich odznaczają się tem, że są wykonane ze stożkowatych rdzeni; 8 skrobaczy; 2 drobne narzędzia do skrobania; 5 narz. geometrycznych; 7 narzędzi igielkowatych; 1 grot identyczny z podobnym

w Monogr. pow. Stopnickiego rys. 738; 1 okaz wykonany z gładzika naturalnego (rys. 31). Piękny grociek trzoneczkowaty posiada też Tow. Krajoznawcze.

7) Marki-Drewnica. Uboga pracownia krzemienista, na niewielkiej wydmy, nad oczyszczalnią, przy szosie, wiodącej z Drewnicy do Marek: 1 rdzeń, 1 skrobacz, 2 narz. drobne do skrobienia, 1 wiór zużyty.

8) Gaj. Od Warszawy do Marcelina ciągnie się wzdłuż prawego brzegu Wisły, na północ od planty kolei Warsz.-Petersb., wielka wydma na wpół rozwiana. Nawprost budki dróżnika № 93, w pobliżu osady, znalazłem niewielką pracownię krzemienistą; w pobliżu kilka zrujnowanych grobów (kloszowych?). Ze skorup udało mi się skleić prawie całkowicie jedno naczynie. Krzemienie: 4 rdzenie, 1 mały świder, 6 wałeczków, 1 rylec (rys. 45); 5 narz. rdzeniokształtnych, 1 igielka, 18 narz. geometrycznych, 5 skrobaczy; 1 rdzeń, używany jako tłupek.

9) Grabce (pow. Błotki). Na północ od Mszczonowa, pod wsią Grabcami, na miejscu rozwianej wydmy (obecnie roli), pracownia narzędzi krzemienistych. Krzemienie: 2 gładziki naturalne, jedno narzędzie rys. 39, 1 strzała dłutowata, 2 narzędzia drobne do skrobienia, 1 ułamek narz. gładzonego.

10) Kąty (pow. Grójce). Na wschód od toru kolejki Warsz.-Grójeckiej, przy przystanku Kąty, znajdują się wydmy piaszczyste. Na jednej, pracownia krzemienista. Krzemienie rozrzucone równomiernie; poniżej wydmy pola torfiaste. Zwiedziłem raz. Krzemienie: 2 strzały dłutowate, 1 grot, 1 skrobacz typowy, 1 drobne narz. do skrobienia, 5 geometrycznych, 1 narz. igielkowate, 2 świdy, z tych jeden identyczny z rys. 51.

11) Kamienica. Nad rzeczką Zonzą, przy osadzie Kamienicy, na lewym brzegu tejże rzeki znajduje się niewielka wydma. Odnalazłem na niej ubogą stanowisko krzemienne i kilka skorup bez ozdób.

12) Łajsk. Na północ od wsi, na niewielkiej wydmy, należącej do pasma wzgórz, ciągnących się od Poniatowa, znalazłem pracownię narzędzi krzemienistych. Krzemienie rozrzucone nierównie. Wśród skorup—dwie ornamentowane. Krzemienie: część tłuczka, 1 narz. igielkowate, 7 geometrycznych, 2 skrobacze typu magdaleńskiego, 2 skrobacze kształtu rys. 64; 2 strzały dłutowate, 1 grot gruby trójkątny, szereg tylko na krawędzi.

13) Marki. W pobliżu osady fabr. kilka wydym. Na nich trzy pracownie narz. krzem. Pracownia oznaczona lit. A, znajduje się na południe od osady, wśród łąk, na prawym brzegu Zonzy. Jest to obszerna wydma, mało rozwiana, w kształcie podkowy. Dzieli się na dwa wzgórza. Na jednym wyroby krzemienne znajdują się w znacznej obfitości rozrzucone gęsto i równomiernie. Skorupy trafiają się wraz z krzemieniami dość licznie.

Drugie wzgórze znacznie większe, nie mniej rozwiane, obfituje w wyroby krzemienne. Ślady grobów. Pracownię zwiedziłem wielokrotnie.

Krzemienie: 2 rdzenie baryłkowane; 2 świdry, jeden przedstawiony na rys. 49; 8 wałeczków, jeden na rys. 57; 8 noży, dwa wielkie dwustronne, jeden jednostronny (rys. 27), drugi jednostronny rys. 58; 3 narzędzia do skrobania kości (rys. 84, 85, 86); 20 igielkowatych, 4 narz. niejasne, 33 strzały dłut., 6 sercowatych; 2 groty rys. 86; 2 łuczki, jeden na rys. 46; 10 skrobaczy, z nich 2 skrobacze podwójne, 6 typu magdaleńskiego; 6 drobnych narzędzi do skrobania.

Pracownia, oznaczona lit. B, znajduje się na lewym brzegu Zonzy, tuż nad rzeką. Jest to obszerna wydma. Wyroby krzemienne rozrzucone są na całej wydmi równomiernie i dość gęsto. Skorup zaledwie nikłe ślady. Eksploatowałem wielokrotnie.

Krzemienie: 1 narz. ręczne typu musteryjskiego, 2 świdry, 11 wałeczków, 2 rylce, 10 tabliczek rdzeniokształtnych, 12 igielkowatych, 21 narz. geometrycznych, podanych na rys. 67, 69, 72; 2 niejasne; 7 drobnych do skrobania; 3 skrob. typu magdaleńskiego; 18 skrobaczy, w tem kilka drobnych; 3 podwójne skrobacze, 3 groty trzon., 42 strzały dłut., 3 sercowate, 1 trójkątna; 1 łuczek bierny.

Pracownia, oznaczona lit. E, znajduje się przy samej osadzie Marki na lewym brzegu Zonzy, jest zupełnie rozwiana. Wyroby krzem. znalazłem rozrzucone w kilku dość odległych punktach wydmy; również zwiedziłem wielokrotnie. Skorup nikłe ślady.

Krzemienie: 1 narz. ręczne typu musteryjskiego, 1 świder, 1 wałeczek, 1 tabl. rdzeniokształtna, 3 geometryczne, 2 narz. drobne do skrobania, 4 strzały dłut., 1 sercowata niezmiernie delikatnej roboty.

14) Marcelin. Na południe od plantu kolejki, pod folwarkiem Srebrnem, obszerna wydma; poniżej przepływa strumyk wśród bagnistych łąk. Na wydmi obfity materiał krzemienisty, który rozdzieliłem ze względu na odmienny charakter techniki wyrobów, wreszcie na rozmieszczenie, na dwie pracownie: jedną, położoną wyżej, od strony bagnisk, a na spisie oznaczoną lit. B; drugą mieszczącą się przy planie kolejowym oznaczoną lit. A. Pracownię A charakteryzuje wysmukłość wiorów, wyrób ich z jednakowego krzemienia, przeważnie brunatno-ceglastej barwy.

Wyroby leżały w skupieniach, w znacznej ilości, w kilku sąsiadujących miejscach wydmy. Do charakterystycznych należą skrobacze typu magdaleńskiego, wreszcie obfitość strzał trzoneczkowych, które na ogół są rzadkie. Wogóle stacya nosi odrębny charakter w stosunku do innych.

Krzemienie: 2 rdzenie; nóż podany na rys. 89; 1 narzędzie niejasne-

go użytku; 4 skrob. magdaleńs., 3 skrob., 2 skrob. podwójne, jeden rys. 65; 9 grotów trzoneczk., z których rys. 89, 90, 91. Stanowisko charakteryzują wióry wysmukłe, najdłuższy 9 mm.

Pracownia oznaczona lit. B, ciągnie się prawie równolegle do poprzedniej, zdaje się być niezmiernie obfitą i chociaż kilkakrotnie zwiedzana, nie dość wyeksploatowana. Wyroby krzem. w wielkiej ilości na znacznej przestrzeni rozrzucone. W części wydmy nie obfitującej w krzemienie odnalazłem zrujnowane groby kloszowe. Uwagę moją zwróciły kupy gliny przepalanej, jak gdyby ślady ognisk — glina podobna do grodziskowej. Podobny fakt zauważyłem w Tarchominie.

Krzemienie: 1 ostrze musteryjskie, 9 świderków (rys. 50 i 54); 9 wałeczków, z których dwa mają ostrza ułamane 16 noży, jeden wielki podwójny (rys. 59),—pozostałe są drobnymi wiorami zaszczerbionymi; 1 tłuczek czynny, 10 tabl. rdzeniokształtnych, 3 narzędzia do skrobania kości, 17 narzędzi igielkowatych, 12 geometr., do nich zaliczyłem tylko narzędzia trójkątne typu trzeciego (rys. 75 i 76) i niewiadomego użytku. Wszystkie, które uważam za skrobacze lub drobne narzędzia do skrobania, z kategorii tej wyłączam. Jest to jedyne stanowisko, w którym podziału tego dokonałem i wykazuję, że po przyjęciu narzędzi trójkątnych jako grupy oddzielnej, narzędzi niewiadomego użytku pozostaje niewiele. Skrobaczy ogółem posiadam 32.. Drobnych narzędzi do skrobania i nacinania 48; 1 grot trzoneczkowy (rys. 85), 17 dłutowatych — kilka ułamków narzędzi gładzonych.

Pracownia lit. C znajduje się na tejże wydmy co pracownia Marce lin i Gaj; mieści się przy samej wsi Marcelinie, należy do bardzo ubogich prócz wiorów nie więcej nie napotkałem.

15) Marywil. Pod osadą tejże nazwy na wydmy ciągnącej się od Marcelina do Marywila, pracownia krzemienista rozrzucona na znacznej przestrzeni.

Krzemienie: 1 głazik przystosowany do użytku (rys. 36), 1 ostrze ręczne (rys. 40 i 41), 1 ostrze musteryj., 1 wiór zużyty, część tłuczka, 1 narzędzie drobne do skrobania, część gładzonej siekiery. Po za krzemieniami szczątki grobów kloszowych.

16) Poniatów. Na półn.-wschód od folwarku o $\frac{1}{2}$ wiorsty od Zonzy, znajdują się piaski, rozwiane częściowo przez wiatry, które wyłobiły głęboką kotlinę. Na dnie kotliny odkryłem ślady zniszczonego ementarzyska, zdaje się z grobami kloszowymi. Typy popielnic i kloszów, jak sądzić należy ze skorup, były podobne do naczyń z ementarzyska w Janinie, (patrz „Światowit“, tom III-ci: miska sklejana z zebranych skorup)

Wyroby krzemienne: 2 groty trzoneczk. (jeden—rys. 87), 1 igielkowa-

te, 1 grot dłut., 2 skrobacze ze śladami ognia; 2 nożykowate wióry ze śladami zniszczenia.

Narzędzia te odnalazłem ściśle w obrębie grobów zniszczonych; wiórów ani okrzesków nie znalazłem. Stację zwiedziłem dwa razy.

17) Radzymin. Nad moczarami na północ od Radzymina. Niewielka wydma porośła lasem. Charakterystyczną cechą tej pracowni jest wielka drobność zarówno narzędzi, jak wiórów.

Krzemienie: 1 narzędzie do użytku ręcznego, № 19927, 1 igiełka, 9 narzędzi geometrycznych, 4 narzęd. drob. do skrobania, 4 skrobacze, 1 grot trójkątny № 19916, wyjątkowo wielki, opisany i odrysowany; ułamki narzędzi gładzonych.

18) Siwki. Na prawym brzegu Zonzy, na wprost wsi Siwki, zrujnowane cmentarzysko i pracownia krzemienna. Krzemienie rozproszone po całej wydmie.

1 rdzeń, zużyte wióry, 1 narzędzie igielkowe, 1 narzędzie, mogące służyć jako nóż i jako okrobacz (№ 19801), 1 skrobacz, 1 grot dłutowaty.

19) Szpruch (pow. Grójecki). W pobliżu osady na wydmie cmentarzysko i pracownia krzemienna.

1 rdzeń, 2 świdy z tych jeden podany na rys. 54 i 55, 2 noże, 1 narzędzie do skrobania kości, 1 igiełka, 1 narz. drobne do skrob., 2 grotły dłutowate.

20) Tarchomin. Na prawym brzegu Wisły na południe od Tarchomina pod samą wsią nawprost przystanku Henrykowa na obszernej wydmie pracownia krzemienna; wyroby krzemienne na niewielkiej przestrzeni; skorup kilka, poza tem przepalona glina.

Krzemienie: 4 narz. do użytku ręcznego typu musteryjsk, 3 wióry, jeden podany na rys. 51. 2 noże, 1 tabl. rdzeń., 2 geom., 19 narz. drobn. do skrobania, 16 skrobaczy.

21) Władysławów. W pobliżu Władysławowa odnalazłem pracownię krzemieną. Krzemienie: 2 rdzenie, 3 ostrza musteryjskie, podane na rys. 43, 1 świder rys. 52, 2 narz. do skrobania kości, 8 geometr., 7 skrobaczy.

22) Żąbki. Pod zakładem leczniczym uboga pracownia krzemienna na niewielkiej wydmie nad moczarami; prócz krzemieni odnalazłem skorupy nie zdobione.

Krzemienie: 2 wałeczki, 4 narzędzia drobne do skrobania, 1 grot sercowaty, ułamki narzędzi gładzonych.

II. WYROBY KRZEMIENNE.

Głaziki naturalne, przystosowane do użytku.

Materyału krzemienego do wyrobu narzędzi w okolicach Warszawy niema. Skutkiem tego wyrabiano je przeważnie z głazików krzemienych. Głazików napotykamy niewiele na wydmach tutejszych. Zebrałem pewną nieznaczną ilość głazików, przystosowanych do użytku. Charakter ich pierwotny. Na większą liczbę takich okazów w okolicach Warszawy natrafił pan Stefan Krukowski. Moje okazy pochodzą z następujących miejscowości: Bogatka 1 okaz, Grabce 2, Marki A 2, Marki B 1, Marywil 1, Młociny 2, Raszyn 1, Samice 1, Wólka Przybojewska 1.

Ogółem z dziewięciu miejscowości 12 okazów.

Jeden z nich jest tłukiem (Młociny). Jest to głazik naturalny, kształtem zbliżony do wielościennego rdzenia № 20647, rys. 32.

Na krawędziach liczne ślady zużycia od uderzeń. Narzędzi krających 2 sztuki: z Bogatki duży głazik, długi na 4 cm, szeroki 3 cm, prawie

Rys. 31.

Drewnica.

Rys. 32.

Młociny.

Rys. 33.

czworoboczny, szczerbiony kilkunastu odbiciami na jednej krawędzi, i to na jednej stronie. Z Grabców głazik w kształcie tabliczki rdzenio-kształtnej, bardzo silnie spatynowany, o wyraźnym ostrzu krającym (znalezisko wyd-mowe). Narzędzi skrobiących 7.

Z Młocin № 20646, rys. 33, głazik naturalny, spatynowany, krawędź przedstawiona na rysunku jako górna, nadaje się do skrobienia i w tym celu jest szczerbiona, krawędź dolna jest również szczerbiona, lecz tylko od strony płaskiej narzędzia. Wyszczerbienia na krawędziach bocznych służyły prawdopodobnie do przywiązywania narzędzia do drzewa.

Z Marek prac, A № 20097, rys. 34, głazik naturalny, wyraźny skrobacz, ostrze skrobiące zatępione.

Drugi okaz z tejże pracowni № 20098 jest głazikiem kształtu rdzenia wielościennego, zatępienie na jednej krawędzi niezbyt wyraźne: narzędzie wątpliwe.

Marki, prac. B, № 20168, rys. 35, celowe wyłupania na krawędzi górnej nadają gładzikowi charakter długiego skrobacza. Na krawędzi lewej wgłębienie powstałe od celowego szczerbienia, zdawałoby się, że służyło do przywiązywania narzędzia do drzewca. Odwrotna strona płaska. Cały gładzik grubo, trójkątny.

Z Marywila, № 20695, rys. 36. Gładzik naturalny, trójkątny krawędź górna, skrobaczowato zatępiona, boczna szczerbiona, mogła też służyć jako nóż (znalezisko wydymowe).

Rys. 34.

Rys. 35.

Marki.

Z Wólki Przybojewskiej, № 20643, znalezisko luźne wydymowe. Gładzik nieco kształtem zbliżony do wielościennej rdzenia o czworobocznej podstawie na dwóch krawędziach szczerbiony (okaz wątpliwy). Narzędzi kłujących 2.

Z Sanic, № 20642, rys. 37 jest trójkątnym gładzikiem naturalnym, zaszczerbionym na krawędziach, o tępej ostrze.

Z Grabców, № 19854, rys. 39, gładzik naturalny, płaski o wyraźnie zaznaczonym kołcu. Narzędzie bardzo drobne, nadaje się do ujęcia w rękę.

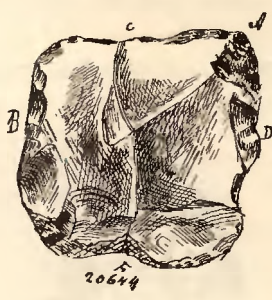
Rys. 36.

Marywil.

Rys. 37.

Sanice.

Rys. 38.

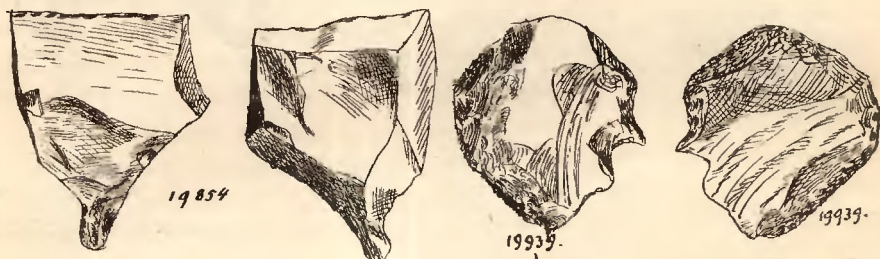
Raszyn.

Krawędź dolna, ostra, jest również wyszczerbiona. Krzemień mleczno-biały silnie spatynowany.

Raszyn, № 20644, rys. 38, znalezisko luźne, należy do narzędzi uniwersalnych. Ma kształt rdzenia o podstawie czworoboku, przytem ostrze A mogło służyć jako ostrze kłujące, ręczne. Krawędź B starannie szczerbiona, mogła służyć do skrobienia. Krawędzie C i D mogły być ostrzami krajającymi; krawędź gruba F jest pokryta drobnymi uszkodzeniami, jakby zużyta przy tłuczeniu; odwrotna strona narzędzia płaska nie szczerbiona.

Narzędzia ręczne.

№ 19939, rys. 40 i 41: ostrze ręczne, dogodne do silnego ujęcia w dwa palce, przyczem palec wielki wypada na odbiciu podstawy strony dolnej, palec zaś wskazujący w pozycji zgiętej, podtrzymuje narzędzie od strony górnej. Mogło ono spełniać rozliczne czynności. Jako narzędzie kłujące, ja-

Rys. 39.

Grabce.

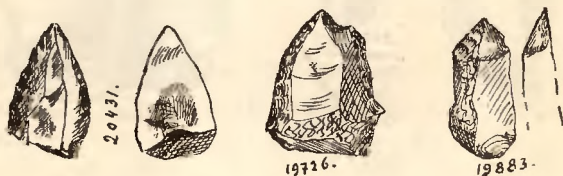
Rys. 40 i 41.

Marywil.

ko nóż i jako świderek. Kształtem, a poniekąd i techniką, zbliża się to narzędzie do przedstawionego w Monografii powiatu Stopnickiego, narzędzia ostroręcznego pod № 1383, rys. 77 i 78.

Narzędzi, zbliżonych do francuskich ostrzy musteryjskich, przedstawionych w Musée préhistorique Mortilletta, na tablicy XII, zebrałem 14 sztuk.

№ 20431, przedstawiony na rys. 42 i 43, jest jednym z piękniejszych

Rys. 42 i 43.

Władysławów.

Rys. 44.

Baniocha.

Rys. 45.

Gaj.

okazów. Mniej typowym jest № 19726, rys. 44, z Baniochy równy nie luskany ani od strony odwrotnej ani u podstawy.

Co do wielkości wszystkie one są drobne, największy dług. 28 mm, szeroki 25 mm, najmniejszy 18 mm długi i 16 mm szeroki.

Nieco odmienne jest narzędzie ręczne kłujące z Radzymina № 19927: długie 20 mm, szerokie 20 mm, formy prawie regularnego kwadrata o grubem, starannie obłuskanem ostrzu.

Rylce.

Narzędzi tego typu zebrałem 3 sztuki z Marek № 20171, identyczne z rys. 227, № 12—z Ossówki pow. Stopnickiego¹⁾. Dwa pozostałe są nieco odmienne i podobne do siebie. Podaję rysunek okazu z Gaja № 19883, rys. 45; jest on zbliżony do podanego przez L. Bardan'a i Bouyssoni'ego w „Revue de l'Ecole de anthropologie“, Janvier 1910, fig. 9, rys. 10.

Tłuczki.

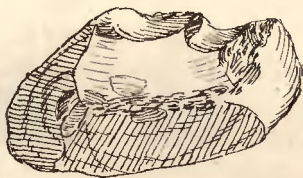
Z Marek pochodzą dwa bardzo piękne tłuczki czynne; jeden jest rdzeniem krążkowym, pozostałym z zepsutej siekiery gładzonej. Na obu stronach tłuczka są widoczne płaszczyzny szlifowane, jest on mocno zużyty na całym okręgu. Zapisany pod № 20093, rys. 46.

20093.

Rys. 46.

Marki.

19460

Rys. 47.

Buchnik.

Drugi, powstały z rdzenia, jest wykonany z krzemienia wyjątkowo twardego, na trzech płaszczyznach od uderzeń pomiażdżony. № 20427.

Do czynnych należy też tłuk z Młocin № 20647, rys. 32, opisany powyżej przy gładzikach naturalnych.

Prócz opisanych zebrałem jeszcze kilka rdzeni, które czasowo służyły za tłuczki, np. rdzeń z Gaiku № 19871. Na większej części stanowisk większe lub mniejsze odłamki tłuczków. Piękną połowę tłuczka czynnego użytego następnie jako bierny jest № 20648 z Młocin. Spotykają się jednak krzemienie, co do których widocznem jest, że służyły do obróbki innych narzędzi, Pan Majewski pomieścił je w odrębnej grupie, którą nazywa odłupywaczami. Bliższego opisu ich użytku nie podaję, czytelnik znajdzie go w Monografii powiatu Stopnickiego tom T, str. 50. Okazów takich posiadam 3. Jeden z Marek № 20159 (rys. 48) jest gładzikiem naturalnym, drugi z Marek A, jest bardzo zbliżony do pierwszego, trzeci wyobrażony

¹⁾ Monografia pow. Stopnickiego. („Światowit“, tom IV).

na rys. 47. Na płaszczyznach tego okazu, dają się obserwować ślady do uderzeń. Ze względu na na wielkość okaz ten zasługuje na uwagę. W porównaniu z podanymi odłupywaczami na rys. 383, 384, 385 Monografii powiatu Stopnickiego zauważyłem znaczną różnicę; tamte jak p. Majewski zaznacza, zbliżają się kształtem do wałeczków, moje zaś okazy zgoła tych cech nie posiadają.

Rys. 48.
Marki.

Szydła i świdry.

W okolicach Warszawy dość liczne; posiadam 26 sztuk. Na uwagę zasługuje № 19934 (rys. 49) z Marek A. Przedstawiona forma jest typowa. Bardziej ciekawych okazów podają rysunki 50 i 51, które pozostawiam bez bliższych objaśnień.

Rys. 49.
Marki.

Rys. 50.

Rys. 51.
Marcelin.

Rys. 52.
Władysławów.

Rys. 52 z Władysławowa (20443) jedyny w tym typie, zbliża się do francuskich świderków solutreńskich. Rys. 53 (№ 20292) z Marcelina jest

Rys. 53.

Rys. 54.

Rys. 55.
Szpruch.

Rys. 56.
Marki.

świderkiem podwójnym. Jest też kilka okazów szydeł o niewyraźnie zaznaczonym kolcu, naprz. rys. 54 i 55; zbliżają się one do opisanych poniżej wałeczków, różnią się jednak śpiczastym ostrzem.

Narzędzia wałeczkowe (Rozwiertniki).

Są to drobne narzędzia ręczne; ich użytek do dziś dnia niezupełnie wiadomy, skutkiem czego typ ich nie mógł być jasno określony. Do tej kategorii E. Majewski zalicza narzędzia drobne, wydłużone, obłuskane, na krawędziach tworzące regularne wałeczki, zwykle o tępe ostrzu. Przypuszczalny ich użytek wskazało mi narzędzie № 20031 (rys. 56). Jest to wałeczek trójkątny, starannie obłuskany, o startych krawędziach i tępem, wyszlifowanym ostrzu.

Niepodobna przypuścić, by oglądzenie takie powstało drogą wpływów atmosferycznych; przeczy temu brak patyny, a powtórne starcie występuje jedynie na krawędziach, i to tem widoczniej, im bliżej ostrza. Prawdopodobnie narzędzie to zostało zużyte przy pracy. Ze względu na kształt, można przypuszczać, że służyło do wygładzania i rozszerzania otworów, wykonanych innemi narzędziami (świdry i wyroby kościane). Do wiercenia służyć nie mogło ze względu na tępe ostrze, nie zdolne do dziurawienia, a powtórne jedynie rozwiercanie otworów mogło spowodować starcie ostrza i krawędzi w taki sposób, jak wskazuje rysunek. Należy też zauważyć, że narzędzie to nadaje się do silnego ujęcia w trzy palce.

Rozpatrzenie narzędzi wałeczkowych pozwala sądzić, że wszystkie one nadają się do rozwiercania otworów. Wśród wałeczków, u wielu spotykamy czubek ułamany. Grubość wałeczków jest dość różnorodna. Znaczną ilość ilustracji tych narzędzi podaje p. Majewski w Monografii pow. Stopnickiego. Poza okazami własnymi rozpatrywałem też wałeczki z pow. Stopnickiego, znajdujące się w Muzeum Erazma Majewskiego i odnalazłem wiele okazów, posiadających to samo oglądzenie, co na rys. 57.

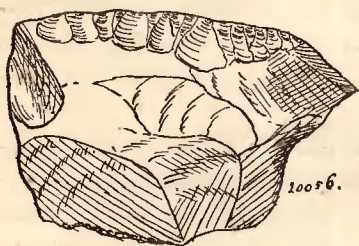
N o ż e.

Każdy niemal wiór mógł służyć do krajania, dlatego widzimy mnóstwo wiórów, zużytych na krawędziach. Obłuskane jednak noże są dość rzadkie; przyczyną tego jest także ta okoliczność, że bardzo wiele narzędzi, które zaliczamy do tabliczek rdzeniokształtnych i do drobnych narzędzi skrobiących służyły też jako krajacze, czyli jako noże.

Noży w ścisłym tego słowa znaczeniu w zbiorze moim jest 49, z tego dwustronnych dużych, 4 w czem jeden (№ 19802 z Siwek) mógł służyć jako skrobacz. Pozostałe są nożami jednostronnemu o jednej krawędzi za tępioną.

Najdłuższy nóż dwustronny, długi 78 mm, szeroki na 31 mm, pochodzi z Marek. Podobnej wielkości posiadam jeszcze 4 sztuki. № 20056 (rys. 57) z Marek A jest też duży — długi 70 mm, szeroki 46 mm.

Jest to szeroki wiór z czarnego krzemienia, zatępiony na jednej krawędzi, u góry zaś w ten sposób, że narzędzie mogło także służyć do skrobania. № 20059 (rys. 58) z Marek A różni się kształtem od innych noży; przypuszczeniu, że to był grot ręczny, przeczy cienkość wióra. Ry-

Rys. 57.

Marki.

Rys. 58.

Rys. 59.

Rys. 60.

Marcelin.

synek 59 przedstawia nóż podwójny z Marcelina № 20423. Ze względu na technikę podaję na rys. 50 nóż z Marcelina A № 20499, od strony dolnej nie szczybiony. Pozostałe okazy są drobnymi wiórami obłuskami na krawędziach.

Tabliczki rdzeniokształtne.

Tabliczka, przedstawiona na rys. 61 (№ 20195), jest wykonana z ułamka narzędzia gładzonego, jedna płaszczyzna jest oszlifowana. Rzuca to światło jeżeli nie na całą grupę, to w każdym razie na ten typ tabliczek, do

20195

Rys. 61.

Marki.

20331.

Rys. 62.

Marcelin.

20476.

Rys. 63.

Buehnik.

19980

Rys. 64.

Łajsk.

którego należy przedstawiona na rysunku. Typ takich właśnie tabliczek o kształcie dółka, o równym ostrzu, jest stały i dość pospolity, należy go wskutek tego odnieść do neolitu.

Pozostałe zbliżają się kształtem do podanych w Monografii powiatu Stopnickiego.

NARZĘDZIA SKROBIĄCE.

Drobne narzędzia do skrobania, krajania i nacinania kości.

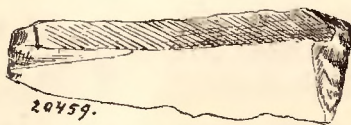
Zgromadziłem 100 sztuk. Są to narzędzia identyczne z podanemi przez p. E. Majewskiego w Monografii pow. Stopnickiego, jednak grupę tę znacznie rozszerzyłem. Są wszystkie bardzo dogodne do ujęcia w rękę, zwykle starannie na jednej krawędzi obłuskane. Ostrze bywa proste, lub półokrągłe, a czasem nieregularne i wklęsłe; sęczek znajduje się zarówno naprzeciw krawędzi szczerbionej, jako też z boku, a nawet od krawędzi obłuskanej często sęczka zauważyć nie można. Swym drobnym, niesymetrycznym kształtem odróżniają się one dość wyraźnie od skrobaczy i zbliżają się do pewnych typów narzędzi geometrycznych, przy których omówię szerzej te narzędzia i podam rysunki.

S k r o b a c z e .

Skrobacze z okolic Warszawy należą do rozlicznych typów. № 20331 z Marcelina (rys. 62), zbliża się do francuskich musteryjskich (Racloire, Musée préhistorique, Mortillet); podobnych okazów zebrałem jeszcze kilka. Skrobacze, wykonanych z długich wiórów, zaszczerbionych u wierzchołka, identycznych z podanemi w Albumie narzędzi krzemiennych z Ossówki (tabl. V), posiadam dwadzieścia kilka sztuk. Upodobniają się one do francuskich skrobaczy magdaleńskich i solutreńskich. Pozostałe okazy, należy

Rys. 65.
Marcelin.

Rys. 66.
Buchnik.

odnieść do grubych, drobnych, zatępionych u wierzchołka, skrobaczy prawie okrągłych, zbliżonych do okazów z Ossówki (tab. VIII, a rzadziej VI). Upodobniają się one do neolitycznych. Znalazłem też kilkanaście skrobaczy krążkowych, obłuskanych prawie na całym obwodzie, jak wskazuje rys. 63 (№ 20476); są one typowe dla neolitu. Skrobacze podwójnych, charakteryzujących epoki solutreńską i magdaleńską, zdobyłem kilkanaście (np. rys. 65), z Marcelina A (№ 20488).

Godne uwagi są też skrobacze, zatępione równo u wierzchołka jak

i na krawędziach. Jak to wskazuje okaz (№ 19980), przedstawiony na rysunku 64. Dotychczas podobnych nie zaobserwowałem przy żadnym opisie. Najdłuższe mają 50 mm, najkrótsze 10 mm, najszersze 25 mm, najwęższe 8 mm.

Drobne narzędzia niewiadomego użytku, zwane „geometrycznemi“.

Jak wskazuje statystyka, narzędzi tych zebrałem dość dużo w stosunku do innych znanego mi użytku. Sądzę, że służyły one do różnych celów i robót. Użytku zaledwie niewielkiej grupy z nich nie umiem sobie wytłumaczyć; znaczna część służyć mogła do kilku robót, jak: skrobania, krajania lub drapania, naprzemian wykonywanych, i to jest przyczyną niekształtności tych narzędzi. Wiele jest prawdopodobnie zepsutych lub złamanych, a jedynie ze względu na obcość typu nie jesteśmy w stanie określić, czy dane złamanie jest celowe, czy przypadkowe. Wiele z nich jest też dalekiem odstępstwem od znanych nam już narzędzi, wynikającym z ubóstwa materiału krzemienego lub z indywidualności pracownika, z tego też względu rozsegregowałem narzę-

Rys. 67.
Marki.

Rys. 68.
Baniocha.

Rys. 69.

Rys. 70.
Marki.

dzia: według możliwości ujęcia w rękę, szczerbieni, a wreszcie ogólnego kształtu, który bywa zwykle nieodłączny od typu.

Do typu, podanego na rysunkach: 67, 68 i 71, należą narzędzia obłuskiwane naokół krawędzi, zawsze drobne, nie przechodzące wymiarami dwóch centymetrów kwadratowych, zwykle grube; wiele z nich upodabnia się do skrobaczy różnych kształtów, czasem dwustronnych, krótkich, jak okaz podany przez Majewskiego w Albumie Ossówki (tab. IX, № 12).

Są jednak wśród nich kształty zgoła wśród skrobaczy nieznane, prawdopodobnie jednak będące drobnymi skrobaczami; posiadam ich kilka, są tylko bardziej płaskie.

Odwrotna strona tych narzędzi nie jest szczerbiona, sęczonek znajduje się zarówno od strony szerokiej, jak i od wierzchołka. Okazy, mające sęczonek

u wierchołka, doskonale mogły służyć do skrobania; krawędź przeciwna sęczkowi starannie szczerbiona.

Drugim charakterystycznym typem narzędzi geometrycznych są narzędzia, przedstawione na rysunkach 69, 70 i 72. Są to narzędzia trójkątne lub równoboczne, nigdy nie szczerbione od strony sęczka; są zwykle grube o trzech szczerbionych krawędziach; górna bywa równa, łukowata lub skośna, często bardzo mała, gdy kształt narzędzia jest trójkątny.

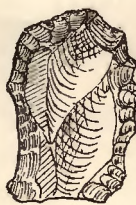
Narzędzia równoboczne były zapewne używane do skrobania i zbliżone są niezmiernie do skrobaczy, podanych na rysunku 64, są jednak znacznie mniejsze; wiele wśród nich służyło do dziurawienia lub odpowiadało użytkowi wałeczków, jak na rys. 70, wiele mogło być też drobnymi nożykami jak np. rys. 70.

Trzecim typem są narzędzia (rys. 73), wykonane z grubych, podłużnych wiorów, zaszczerbionych na jednej, a czasem na obu krawędziach.

Rys. 71.

Marki.

Rys. 72.

Baniocha.

Rys. 73.

Gdyby nie trójkątność wióra, możnaby było uznać je za odmianę noży. Oddzielają się one dość jaskrawo od pozostałych narzędzi. Użytku ich nie umiem sobie objaśnić.

Prócz podanych jest w zebranej kolekcji kilkadziesiąt narzędzi bardzo różnorodnych kształtów, drobnych, szczerbionych na krawędziach, a niekiedy i od strony sęczka; część służyła zapewne do krajania i skrobania. Pozostałe są zupełnie niezrozumiałe, sądzę jednak, że przy obfitszym materiale możnaby te narzędzia jeżeli nie określić to przynajmniej wyodrębnić, jak to zostało zrobione z igielkami i wałeczkami.

Przyczyną, dla której skrobaczy powyższych nie opisałem w rozdziale, poświęconym skrobaczom, jest to, że dotychczas podanych typów nie wyodrębniono; przypuszczam, że ze względu na drobne ich rozmiary nie oddzielono ich od drobnych narzędzi niewiadomego użytku ale do których dotychczas są zaliczane.

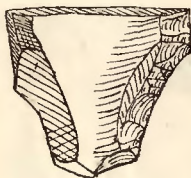
Takie same okazy skrobaczy zaobserwowałem na wydmach powiatu Olkuskiego; sądzę, że przy bliższem przejrzeniu naszego materiału krzemienno-ego z innych okolic podobne okazy i tam się też znajdują.

Narzędzia z pow. Kieleckiego, np. podane na tabl. V-iej (rys. od 39—49), niezmiernie zbliżają się do typów, wskazanych przeze mnie, szczególnie rys. 39, 40, 42 i 46. Pan Czarnecki pisze o nich ¹⁾: „Są to drobne narzędzia o celowem i starannem obrobieniu, które dość rzadko lecz stale dają się spotykać na wielu stacyach kieleckich“. Sądzę, że powiat Warszawski daje do badań nad temi narzędziami duże pole, gdyż cenność materiału krzemienno-ego wywoływała wielkie skarłowacenie narzędzi i wytworzyła liczne narzędzia drobne i uniwersalne, w innych okolicach rzadsze.

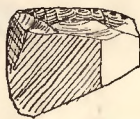
Pragnę zwrócić jeszcze uwagę na drobne narzędzia do krajania, skrobienia i nacinania kości. W Monografji pow. Stopnickiego p. E. Majewski podaje jakoby posiadał ich kilkadziesiąt. Mój zbiór zawiera ich w stosun-

Rys. 74.
Baniocha.

Rys. 75.
Marcelin.

Rys. 76.

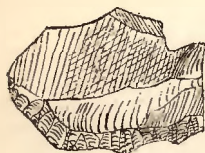
Rys. 77.

ku do innych narzędzi znacznie więcej, np. z samego Marcelina wszystkich narzędzi drobnych do skrobienia i krajania posiadam 48. Przypisuję to temu, że p. Majewski tylko bardzo regularne narzędzia, i to zaledwie kilka typów, zaliczył do tej kategorii. Przy rozejrzeniu się w narzędziach t. zw. niewiadomego użytku, po dokładnem wybraniu wszystkich szczerbionych wiórów i okrzesków okazuje się, że narzędzi, nadających się do krajania i skrobienia, jest b. wiele.

O ile mi wiadomo, nie zwracano na nie dotychczas dostatecznej uwagi. Np. wśród wszystkich narzędzi z Ossówki, podanych na tablicach w pracy pod tytułem: „Przedhistoryczne narzędzia krzemienne“ p. E. Majewskiego, spotykamy zaledwie kilka tych narzędzi. Przy opisach również ich nie spotykamy, z wyjątkiem w Monografji pow. Stopnickiego.

¹⁾ W książce maturzystów kieleckich p. n. „Dla siebie i dla szkoły“.

Z tego też względu podaję choć kilka ważniejszych w rysunkach 75—81. Zaznaczam jednak, że całej tej kategorii rysunki ani trochę nie wyczerpują, albowiem główną i najważniejszą cechą tych narzędzi jest wielka nieregularność i niekształtność. Może być jednak, że przy dużym materya-

Rys. 78.

Rys. 79.

Rys. 80.

Marcelin.

Rys. 81.

Tarchomin.

le będzie można poddać je pewnej klasyfikacji, jak również oddzielić narzędzia do skrobania od narzędzi do krajania i wogóle grupę tę zróżnicować.

Narzędzia do skrobania kości.

Wśród narzędzi posiadanych udało mi się oddzielić grupę, jak podane na rys. 83 i 84.

Grupę tą charakteryzują krawędzie, wyszczerbione półokrągło. Te półokrągłe wyszczerbienia powstały, jak się zdaje, od używania narzędzia.

18730

Rys. 82.

Baniocha.

20103.

Rys. 83.

20091.

Rys. 84.

Marki.

20296

Rys. 85.

Marcelin.

20149

Rys. 86.

Podobne kształty podaje p. E. Majewski w opisie narzędzi przedhistorycznych z Ossówki na tabl. IV (rys. 31, 32, 33, 35, 36, 37, i 38), nadają się one do ujęcia w jedną rękę, przyczem druga mogła trzymać kość lub patyk i strugać dany przedmiot na okrągło. Przy tej czynności krawędzie półokrągłe wyszczerbione, tępały i narzędzie stawało się niezdadne do dalszego użytku, lub też w miejscu strugania pękało.

STATYSTYKA NARZĘDZI KRZEMIENNYCH.

Nazwy miejscowości	Rdzienie	Narz. użytku ręcznego	Swidry	Narzędzia walczkow.	Noże	Kiłyce	Tablice rdzeniokształ.	Narz. drob. do skroban. kości	Narzędzia igielkowate	Narz. „geo-metryczne”	Niejasne	Narz. drob. do skrob. i d.	Skrob. dług. typu magd.	Skrobacze	Skrobacze podwójne	Groty trzoneczk.	Groty dłutowate	Groty sercowate	Groty innych kształtów	Narz. gładz.	Pluczk	Ogółem	Numera katalogu inwentarz.
Baniocha	—	3 1,2,3	—	—	—	—	2 6-7	—	—	17 17-32	—	3 8,9,16	—	7 10-15 33	—	2 4-5	—	—	—	—	—	—	33 19726—19759
Białoleka	3 14-16	—	—	—	—	—	2 4-5	—	1 3	6 7,9,10 13,37,29	1 13	1 6	—	—	—	—	—	1 1	1 12	—	—	18 19700—19718	
Bogatka	1 18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1 19	—	—	1 17	—	—	—	—	—	—	—	3 19788—19792	
Buchnik	1 35	—	—	—	—	—	—	—	7 38-44	—	1 36	—	—	9 28 30-34 45-47	—	—	—	—	—	—	1 29	20 20458—20478	
Drewnica-Marki	1 21	—	—	—	1 22	—	—	—	—	—	—	2 23-24	—	1 20	—	—	—	—	—	—	—	5 19792—19797	
Drewnica	3 30-32	—	—	1 9	4 26-29	—	3 10-12	—	7 1-7	5 21-25	1 19	2 20-21	—	6 13-19	—	—	—	—	1 8	—	—	32 19821—19853	
Gaj	4 2-5	—	1 26	6 20,33,39 30,38,41	—	1 13	5 6-10	—	1 40	18 42-45 21,24,25 27-29 31-37	—	—	—	5 11-12 14-16	—	—	—	—	—	—	1 1	32 19870—19915	
Grabce	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2 37-38	—	—	—	—	—	—	1 35	—	—	—	—	6 19853—19859	
Katy	1 47	—	2 38-39	—	—	—	—	—	1 37	5 41-46	—	1 42	—	1 40	—	—	2 35-36	—	—	1 34	—	14 19759—19773	
Lajsk	—	—	—	—	—	—	—	—	1 46	7 38 40-45	—	—	2 33-34	2 35-36	—	—	2 31-32	—	—	1 37	1 39	16 19946—19961	
Marki B	—	1 49	2 50	11 55-60	—	2 54 13	10 2-11	—	12 61-74	21 39-38	2 53	6 31-33	3 13-16 11	18 13-15 17,19,20 22,24,31	3 23,26,29	2 43-44	42 1-42	3 45-47	1 48	1 52	142 20117—20191	20191—20249	

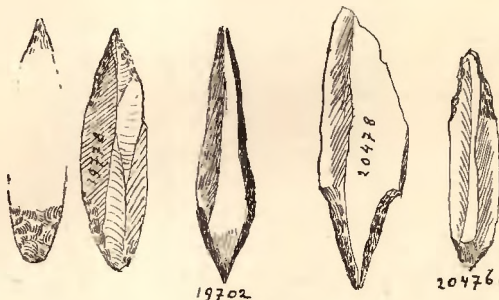
Marki A	2	—	5 71,65 63	8 60-62 64,67,70	8 24-26 29 82-83 36-37	1	3	20 10-60	30	4	6 17-18 20-21 23-27	6	10	2	33 1-33	6 34-39	2	2	71 31 54	19961-20032 — 20063 — — 20117	
	31 89	—	28 54	—	24-29 40	44	28-29 40	46	1-27 43-45	48-51	23-27	3-7	8-11 13-18 3-22	2-12	—	—	42-47	38	—		
Marki C	—	1	1 41	1 47	—	1 37	—	—	3 48	—	2	—	—	—	4	1 34-37	—	—	15	19804-19821	
Marcelin A	2	—	—	—	1 24	—	—	—	—	3 21-23	—	4 14-17	3 1-18 19	2 10-13	9 1-8 12	—	—	—	28	20475-20503	
Marcelin B	4	1	9 38-45 37	6 32-37	16 70-71 71-77	10	3	17 28-31 48	12 49-50	2 56	48 55-56 58-62 78-79 23-51	—	32 52-54 63-69 1-22	—	1 17 1-17	4 18-21	—	1	—	20249-20328 — 20385 — — 20431	
	43-46	—	—	—	33-41 26	—	—	—	8-13 29-30	27	18-25	—	—	—	—	—	—	42	—		
Marywil	1	2 24 28	—	—	1 29	—	—	—	—	—	1 30	—	—	—	—	—	—	1 28	7	19939-19946	
Poniatów	—	—	—	—	—	—	—	1 2	—	—	—	—	2 3-7	—	2 1-5	—	—	—	6	19773-19780	
Radzymin	—	1 12	—	—	—	—	—	1 18	9 7,10,11 13,16,17 19,20,23	—	4 6-9 14-15	—	4 4-5 8-21	—	2 23	—	1 1	—	23	19915-19938	
Siwki	1	—	—	—	2 29-30	—	—	1 26	—	1 28	—	—	1 27	—	—	—	—	—	7	19797-19804	
Szpruch	1	—	2 45-46	—	2 47-48	—	—	1 42	—	—	1 14	—	—	—	—	2 39-40	1 41	—	11	19859-19870	
Tarchomin	—	4 1-4	3 5-7	—	2 40-42	1 8	—	—	2 35-36	—	19 25-34 37-39 43-47 41	—	16 9-21	—	—	—	—	—	47	20503-20552	
Władysławów	2	3 2-4	1 12	—	3 23-25	—	2 21-22	—	8 13-20	—	—	—	7 5-11	—	—	—	—	—	26	20431-20458	
Ząbki	—	—	—	2 10-11	—	—	—	—	—	—	4 12-15	—	—	—	—	—	1 8	—	8	19780-19788	
Ogółem	27	16	26	35	49	3	35	9	53	16	100	15	125	7	17	65	16	10	8	827	19700-20552

GROTY DO STRZAŁ.

Groty trzoneczkowate.

Na ogół groty trzoneczkowate są rzadkie. Tylko w Marcelinie A podjąłem ich 9, ogółem posiadam 17. Typy ważniejsze podaję na rys. 87—93.

Wśród narzędzi tego typu panuje różnorodność. Rys. 91 zwraca uwa-

Rys. 87.

Rys. 88.

Rys. 89.

Rys. 90.

Poniatów.

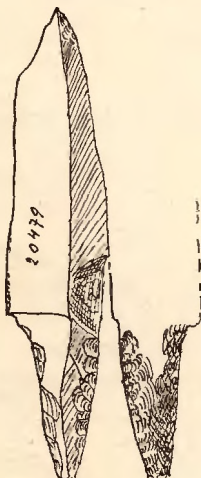
Białotąka.

Marcelin.

gę wielkością—długi na 90 mm, znalazłem go oddzielnie od reszty wyrobów krzemiennych razem z kilkoma skorupami i kośćmi przepalonymi.

Rys. 82 zastanawia kształtem, grubością i techniką pierwotną. № 20041 z Baniochy jest zwykłym wiórem, szczerbionym wzdłuż jednej krawędzi i u sęczone.

Strzała, podana na rys. 85, z Marcelina, zwraca na siebie szczególną uwagę; zbliża się ona niezmiernie do podanej w *Revue de l'Ecole d'Anthropologie* (mai 1909). Ze stacyi przedhistorycznej z Dordogne du Ruth, z warstwy solutreńskiej wyższej (H. Solutrén supérieur), fig. 45, rys. 6.

Rys. 91.

Marcelin.

Groty dłutowate.

Należą one do najpospolitszych. W ogólnej liczbie 132 grotów, zebranych przeze mnie, należy do typu dłutowatych 103, wśród których do trapezoidalnych należy 83, do prostokątnych sztuk 11, do romboidalnych sztuk 9.

Groty dłutowate różnią się między sobą jeszcze krawędziami szczerbionymi; jedne posiadają krawędzie szczerbione wklęsłe, i tych jest 15 okazów; inne mają krawędzie szczerbione prosto, tych jest 88 okazów.

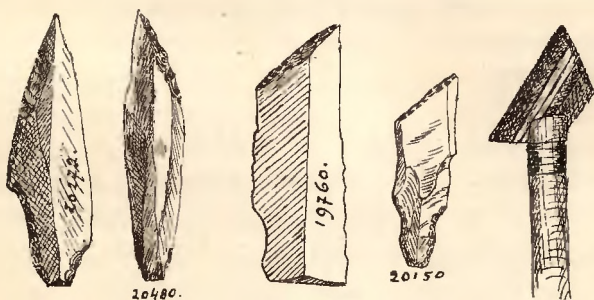
Wyróżniają się też od ogółu grotów dłutowatych strzały o jednej ości silnie wystającej.

Do strzał dłutowatych przyłączam też narzędzia o jednej tylko krawędzi szczerbionej, mających sęczek wprost krawędzi. Sądzę, że krawędzi od sęczka dlatego nie szczerbiono, że była ona już tępą i szczerbienia nie wymagała.

Ważną cechą jest wysokość. Przyjmując teorię prostego przymocowania grotów dłutowatych De Baye'a, nie możemy objaśnić sposobu przymocowania strzał bardzo niskich a długich. Strzały takie w żaden sposób nie nadają się do prostego przytwierdzenia do drzewa. Jedynie przypuszczenie ukośnego umocowania grotów może nam tu przyjść z pomocą, jak wskazuje rysunek 96.

Groty romboidalne jedynie w ten sposób mogą być silnie umocowane (zwracam uwagę, że większość strzał romboidalnych ma jedną ość silnie wystającą).

Ukośne umocowanie strzał dłutowatych jest niezmiernie łatwe i wy-

Rys. 92.

Rys. 93.

Rys. 94.

Rys. 95.

Rys. 96.

Marcelin.

Kąty.

Marki.

kazuje ich pokrewieństwo z trzoneczkowatemi, a o ile porównamy je ze strzałą trzoneczkowatą, podaną przeze mnie na rys. 85 z rysunkiem № 627 Monografii pow. Stopnickiego, zauważymy, że strzały te są znowu do siebie bardzo zbliżone. Powracając do dłutowatych, pragnę zaznaczyć, że ukośne umocowanie bynajmniej wszystkich strzał dłutowatych nie dotyczy, wyłączone są strzały wysokie, które mogły być umocowane jedynie w sposób prosty.

Groty „sercowate“ i „trójkątne“.

Grotów sercowatych posiadam ogółem 16. Odnalazłem je na 6-ciu pracowniach; są dość drobne, największy ma długości 30 mm, a najmniej-

szy 7 mm. Wszystkie odznaczają się staranną robotą i różnorodnością kształtów.

W Radzyminie znalazłem strzałę o podstawie prostej. Jest wykonana z szarego, biało nakrapianego kamienia, krawędzie są drobno ząbkowane. Drugą strzałę, trójkątną, podjąłem w Markach, z pracowni B.

Grotty odmienne, nie należące do poprzednich typów.

Narzędzie, podane na rys. 84, jest identyczne z nożem, podanym na rysunku 200 w Monografii pow. Stopnickiego. Pan E. Majewski uznał narzędzie to za nóż ukośnie ścięty. Wiór w miejscu zaszczerbienia jako nóż użyty być nie mógł. Służyła więc jedynie krawędź nieszczerbiona, na której, jak to wskazuje rys. 200, nie ma śladu zużycia. Trudno więc przypuścić, by narzędzie to mogło być nożem. Znacznie prawdopodobniejsze jest, że była to strzała, pokrewna grotom trzoneczkowym. Typem takiego grotu, zaszczerbionego u podstawy, jest rys. 202 w Monografii powiatu Stopnickiego.

Strzała z Drewnicy (N° 19829) jest identyczna z rys. 638 w Monografii pow. Stopnickiego. Jestto jedyny okaz tego typu.

Strzała, przedstawiona na rys. 86 (N° 20149), wyobraża ciekawą formę strzały dłutowatej.

Narzędzia igielkowe.

Ogółem 53 sztuki. Są to narzędzia identyczne z podanymi w Monografii pow. Stopnickiego. Ze względu, że ilość zebranych przeze mnie okazów jest zbyt szczupła, aby podzielić je na typy, nie podaję klasyfikacji.

Narzędzia gładzone.

Na całkowite nie natrafiłem, ułamki jednak są dość częste. Na 25 pracowni w 12-tu miejscowościach znalazłem ułamki lub wióry z narzędzi gładzonych.

O wiórach i rdzeniach nie mam nic do powiedzenia; są one identyczne ze znajduwanymi w pow. Stopnickim.

CERAMIKA.

Co się tyczy ceramiki, to odnalazłem ją we wszystkich pracowniach krzemienych. Są to grube skorupy, barwy zwykle czerwonej, ze znaczną domieszką tłuczonego granitu; skorupy znajdują się zazwyczaj w niewielkiej ilości wśród narzędzi krzemienych. Poza tem wyroby ceramiczne

występują w zrujnowanych cmentarzyskach; spotyka się tu skorupy zdobione z naczyń grobowych [i] grube ułamki niezdobione z kloszów. Skorupy z kloszów były grube, chropowate, przeważnie źle wypalone i rozsypywały się z łatwością; glina zawierała znaczną domieszkę granitu. Skorupy z naczyń grobowych odznaczały się lepszym wypaleniem, wygładzeniem powierzchni i lepszym, choć złym, wypaleniem. Barwa skorup zwykle ochrowo-żółta. Jedno tylko naczynie znalazłem z czarno wypalanej gliny z połyskiem, nadanym przez staranne gładzenie.

Zdobienie naczyń jest bardzo różnorodne. Najpospolitsze ornamenty: ryty poziomy i stempelkowy pionowy; poza tem trafia się ornament falisty, paznogciowy, nalepiany, sznurkowy, wreszcie dziurkowany; dość liczne są też ułamki durszlaczków. Posiadam też dwa wisiorki.

Przystępuję do omówienia choć w kilku słowach materiału ceramicznego z poszczególnych cmentarzysk.

Białoleśka. Bardzo pospolity ornament ryty, poziomy; poza tem ornament stempelkowy pionowy, poziomy, i jako ornament zdobniczy—pas wypukły trójkątny. Cmentarzysko obfituje w skorupy; śladów kloszów nie odnalazłem. Należy zauważyć, że jest to jedyne znane mi cmentarzysko niekloszowe.

Gaj. Na znacznej przestrzeni rozrzucone skorupy, nie interesującego nie przedstawiające, tylko w jednym z nich odnalazłem skorupy czarne, starannie gładzone bez ornamentów, zdołałem skleić z nich naczynko, którego za neolityczne uważać nie możemy. Przy resztkach naczynia odnalazłem ciężarek, również ogładzony, brunatny.

Marki A. W dwóch miejscach wydmy ślady grobów kloszowych. Prócz tego część wisiorka zdobionego i ułamki durszlaczków. Najprostszym ornamentem jest stempelkowy, pionowy; poza tem trafia się sznurowy i paznogciowy.

Marcelin, pracownia B. Odkopałem skorupy z wielkiego naczynia, bardzo słabo wypalonego, zdobionego pasem trójkątnym wypukłym. Z powodu braku dużej ilości skorup naczynia złożyć nie mogłem. Wśród resztek grobów odnalazłem ornamenty: stempelkowy pionowy, ryty poziomy, falisty ryty; ułamek durszlaczka. Ogółem zakatalogowałem 14 ułamków.

Marywil. Resztki grobów zniszczone na znacznej przestrzeni; skorupy przeważnie niezdobione, ze znaczną domieszką tłuczonego granitu. Skorup zdobionych tylko kilka, w tem jedna zdobiona linią falistą.

Moczyłów. Ułamki durszlaczków, ornament sznurkowy, ornament nalepiany; kilka skorup zdobionych dziureczkami.

Ogółem zakatalogowałem 13 okazów.

S z p r u c h. Oprócz skorup niezdobionych znalazłem ornamenty następujące: sznurowy poziomy, stempelkowy pionowy, podwójny dziurkowany, ornament paznogciowy, ryty falisty, podwójny ryty, poziomy ryty.

Ogółem zakatalogowałem 13 ułamków.

C z e r s k. Ze skorup zdobionych jedna z ornamentem paznogciowym; poza tem bardzo liczny jest ornament ryty poziomy, linie jednak nie idą równolegle, lecz w nierównych od siebie odległościach.

Ogółem zakatalogowałem 6 okazów.

Zabytki przedhistoryczne z Dratowa, Trzcińca, Żmijowisk i innych wsi w powiecie Puławskim.

przez

ks. A. CHOTYŃSKIEGO.

(73 rysunków i 5 tablic).

(Les antiquités préhistoriques à Dratowo, Trzciniec, Żmijowska etc. dans le distr. de Puławy (gouv. Lublin).

1. FOLWARK DRATÓW.

Najbogatsza to bodaj w zabytki przeddziejowe miejscowość w tu-tejszej okolicy. Dotychczasowe poszukiwania moje wykazały tutaj obec-ność okazów z okresów: neolitu, bronzu i żelaza, reprezentowanych przez grobowiska, warstwy kulturalne i pojedyncze znaleziska. Z powodu za-lesienia piasków archeolog ma wyprowadzić badania utrudnione, ale też za-zabytki, do czasu przynajmniej, zabezpieczone są od zniszczenia.

Pewien staruszek z sąsiedniego Wrzelowa opowiadał mi, że gdy był jeszcze młody wykopał z polecenia pisarza prowentowego dół ze 2 łok-cie głęboki i znalazł tam dużych rozmiarów „kocioł“ gliniany z przykry-wą i ostrze miecza, czy dzidy.

Pewna znowu kobieta, już w latach, mówiła, że gdy dzieckiem pa-sała trzodę w dratowskich „górach“, wygrzebała w „czarnej ziemi“ (pa-lenisko) duży „gliniany sagan z uchami“ i drugi garnek, nieco mniejszy.

Tak samo świadczy pokolenie zaledwie dojrzałe, iż przed zalesieniem tutejszych piasków poniewierało się na wydmach mnóstwo skorup, a na-wet całych, nieraz bardzo kształtnych naczyń.

Naturalnie, wszystko to uległo zniszczeniu.

Wreszcie dokonały spustoszenia roboty grabarskie przy budowie szo-sy, przerzynającej całą długość piasków. Było to z górą 10 lat temu.

Przestrzeń piasków na Dratowie wynosi przeszło 20 morgów. Z te-go 5 morgów stanowi osobną całość, oddzieloną od reszty wąską dolinką; nosi ona nazwę „góry Sowalińskiej“.

Groby z bronzami.

GRÓB I.

Położony przy drodze, wiodącej z Zagłoby do Kluczkowic, w zagajniku sosnowym, o kilkadziesiąt kroków od folwarku, został ujawniony przed 5 laty przy kopaniu dla drogi rowu, który przeciął go przez sam środek. Wtedy-to większość przedmiotów zabrano lub poruszono. Tak np., dwa naczynia gliniane po złożeniu skorup okazały się całkowite, ale następnie uległy zniszczeniu, tak, że ślad po nich zaginął. Na szczęście, popiersie bronzowe kobiety (czy bożyszczą jakiegoś), wysokie około 5 cali, oraz dwa bronzowe ucha, zapewne od wiaderka drewnianego, jakkolwiek przechodziły rozmaite koleje, dostały się do dworu w Kluczkowicach, gdzie pozostają dotychczas.

Resztę przedmiotów wydobyłem w lipcu 1907 roku.

Inwentarz tego grobu tak się przedstawia:

a) **Złoto.** Pręcik długi na 15 mm, gruby 3 mm, odcięty od większej całości; prawdopodobnie służył za monetę. (18467).¹⁾

b) **Bronz.** 1. Kółko lane o średnicy 29 mm, grubość drutu 5 mm, ze sztyftem 20 mm długim. (18466).

2) Kawałek kołnierza od naczynia z blachy, grubej na 1 mm, długi 75 mm, krawędź wywinięta szerokości 10 mm.

3 i 4) Blachy takiej samej 2 małe kawałki.

5) Kawałek blachy \pm 1 mm grubości, rozmiar 25 \times 21 mm.

6) Kawał bronzu, lekko wygięty, uszkodzony w ogniu, odłamany od jakiegoś większego przedmiotu. Rozmiar 50 \times 35 \times 20 mm.

7) Ułamek sztabki. Z dwu stron widoczne linie podłużne wgłębione: z szerszej strony jedna linia pojedyncza, a druga podwójna; z węższej obie pojedyncze. Rozmiar 25 \times 20 \times 12 mm.

8, 9, 10, 11) 4 sztabki (ułamki), każda szerokości 15 mm i grubości 3 mm, długie zaś na 51, 15, 26, 15 mm.

¹⁾ Cyfra ta i wszystkie dalej przytaczane oznaczają numery, pod którymi przedmioty zostały zapisane w katalogu inwentarzowym Muzeum przedhistorycznego E. Majewskiego. Dodać tu muszę, że wszystkie przedmioty godniejsze przechowania, choćby w charakterze dokumentów naukowych, złożyłem redaktorowi „Światowita“ do przechowania w jego Muzeum. Są one oznaczone następującymi numerami bieżącymi: 18384—18510, 18549—18563 i 18836—18929. Dawniej przesłany pułarek neolityczny z piątego grobowiska na górze Sowańskiej w Dratowie opatrzony jest numerem 17049, szczątki dwóch innych naczynek neolitycznych pod №№ 17062 i 63.

12) Sztabka długa 24 mm, szeroka 14 mm, gruba z jednego brzegu 6 mm, z drugiego 8 mm.

13) Kawałek sztabki, o rozmiarach $30 \times 14 \times 3$ mm.

14) Brzeg naczynka z gzymsikiem, gruby 3 mm, długi 12 mm, szeroki 10 mm.

15) Połowa krążka o średnicy 18 mm, grubości 2 mm.

16) Sztabka trójkątna: $15 \times 12 \times 3$ mm.

17) Połowa kulki ze stopu, o średnicy 8 mm.

18) Przeszło funt żużli i kawałków stopu, zmieszanych ze skorupkami i kawałkami węgla.

Wszystkie bronzы mają na sobie patynę ciemno-zieloną, matową.

c) Szkło. Stop zielonkawy matowy, rozmiar $33 \times 15 \times 13$ mm.

d) Krzemień. Tabliczka z wióra podłużnego, rozmiar $27 \times 24 \times 3$ mm; barwa czekoladowa w białe plamki.

e) Ceramika. Kilkadziesiąt skorup z kilku naczyń, przeważnie grubej roboty. Gлина czarna lub siwa, bez żwiru. Grubość skorup $3\frac{1}{2}$, 5, 7 i 9 mm. Najcieńsze mają na sobie wypukły pasek, obiegający naczynie niżej szyjki. Lepione, zdaje się, w ręku.

Oprócz powyższych, znaleziono sporo skorup, przepalonych w ogniu, a stąd zdeformowanych i porowatych. (Zapisane pod wspólnym № 18464).

f) Kości. Dość dużo, lecz b. drobnych, widocznie starannie spalonych. Według opowiadań grabarzy, grób oznaczony był 4-ma kamieniami (głazami), obok siebie nad grobem leżącymi.

Przed 11 laty w tem miejscu i w tej samej głębokości znaleziono w czystym piasku: a) miskę z cienkiej blachy, b) rodzaj „małego lichtarzyka“ (?) na okrągłej podstawie i c) grot strzały z tulejką, wysmukły. Z tych przedmiotów dochował się tylko grot (pokryty czarną patyną), i to po odtrąceniu tulejki i końca. Miska podobno już wtedy była pokruszona, że tylko rozpoznawano jej kształty, ale nie można było jej wyjąć. Drugi przedmiot zaginął w mieszkaniu znalazcy.

GRÓB II.

Po drugiej, wschodniej stronie drogi, ze 30 kroków w kierunku południowym, przy samym rowie przydrożnym, w głębokości 3 stóp, w warstwie czarnej od ogniska, a lepkiej od spalonych części organicznych, wykopałem: a) zapinkę nieźle zachowaną, zrobioną całkowicie z drutu brązowego (18428) (p. rys. 158). Przy niej leżały: b) pochewka i drucik długości 15 mm, pochodzące od drugiej takiej samej zapinki. 18429. Niżej c) paciorek z gliny siwej, średnicy 3 cm, grubości 17 mm 18430 (p. rys. 113), wreszcie a) drobne przepalone kosteczki. Nic więcej grób ten nie zawierał.

GRÓB III.

O metr od grobu II, przy ścianie rowu, w takiej samej warstwie i głębokości, odkopałem stos skorup, rozmiękłych (z powodu rowu) tak, że tylko z trudem można je było uchronić od zupełnego pokruszenia. Po zbadaniu, zawartość grobowiska tak się przedstawiała:

- a) *Bronz*. 1) Wisiorek z blachy i drutu, długości 120 mm (p. rys. 163).
- 2) Wisiorek lany, długości 52 mm.
- 3) Łopatka (część) od wisiora, podobnego do poprzedniego.
- 4 i 5) Druty czy gwoźdźki bez łepków, lane.
- 6) Blaszka podłużna, może sprężyna zamka, z nitami na obu końcach, długa 47 mm, szeroka 4—8 mm.
- 7 i 8) kawałki blachy — większy z dziurką na gwoździe (prawdopodobnie).

- 9) Zawiaska blaszana (złożona we dwoje), długa 55 mm, szer. 25 mm.
- 10) Część dętego paciorka (prawdopodobnie), o średnicy 11 mm.
- 11) Kilkanaście małych kulek (stopione w ogniu) 18456—51.
- b) *Srebro* (?). Cztery małe kulki (stop).
- c) *Żelazo*. 1—4) Cztery gwoździe całe z łepkami, zagięte, patyna na nich czerwona. 18462 (p. rys. 140).

5—7) Gwoździe bez łepków, czy druciki, mocno rdzą pokryte (2 zgięte).

Uwaga. Zakrzywienie gwoździ wskazuje, że były użyte do zbijania czegoś, prawdopodobnie skrzynki drewnianej. Domysł ten potwierdza bronzowa zawiaska (№ 9) i rodzaj sprężynki od zamka (№ 6).

d) *Szkło*. Kilka kawałków szkła (zdaje się stopionego w ogniu) po wyjęciu pokruszyło się. Pochodzą niezawodnie ze stopienia ozdób szklanych. Niektóre kawałki szkła są mleczno-białe, inne zielonkawe, to znów mają połysk złocisty. 18463.

- f) *Przedmioty z kości*. 2 niewielkie ułamki paciorka.
- e) *Przedmioty z kamienia*. Paciorek w kształcie tabliczki szlifowany, przez całą długość przewiercony. Rozmiar: $10\frac{1}{2} \times 8 \times 3$ mm. 18463.
- g) *Gлина*. 1) Paciorek z gliny siwej. Z jednej strony znać jakby malowanie na ceglasto. Średnica 30 mm, grubość 18 mm. 18454 p. rys. 104—117).
- 2) Paciorek z gliny białej lub z kredy (b. miękkiej); średnica 32 mm, grubość 11 mm.

h) *Ceramika*. 1) Miska z sęczkiem zamiast ucha; skorupa tak szorstka, jak cegła, i takiegoż koloru. Służyła za pokrywę ochronną (klosz) dla reszty naczynia. 18453.

2) Połowa naczynia (w przekroju pionowym) bez dna wyraźnie za-

rysowanego, z małym uszkiem, ornamentowane ukośnemi krsekami; robota staranna. Gлина czerwona. 18451.

3) Naczynie zupełnie podobne do 2-go, z małą różnicą powyżej dna, 18452.

4) Naczynie z gliny żółto-czerwonej, z sęczkiem zamiast ncha; bardzo zniszczone w ogniu, tak, że nie można go złożyć.

i) Kości i węgle. Pod naczyniami kupka kości starannie spalonych (drobnych). Węgla niewiele. Kamieni nie było.

Ciężarki gliniane. №№ 18469—76 (tabl. I, rys. 6 i 7).

Na północ od kaplicy, o kilkanaście łokci od rozpoczynającej się w tym miejscu szosy, wiodącej do Zagłoby, z prawej strony drogi i na jej krawędzi, intrygowała niejednego przechodnia obfitość „gruzu ceglanego“. Stąd przypuszczenie, że tu była kiedyś cegielnia, co tem bardziej wydawało się dziwnem, że niema tu gliny, tylko sam piasek.

Badanie wyjaśniło, że domniemany gruz ceglany — to przepalona gлина w kawałkach, z licznymi wewnątrz śladami słomy czy trawy. Wśród tego rumowiska znajdują się w niewielkiej ilości skorupy naczyń glinianych grubej roboty, lepionych w ręku, oraz stożki wypalone z czerwonej gliny, oprócz 2 ulepionych z czarnego iłu, wysokie od 14—16 *cm*, z poprzecznymi otworami w górnej części. Wszystkie są popękane, lecz udało mi się odnaleźć 8 sztuk prawie całych. Leżały na przestrzeni metra kwadratowego.

Pod nimi był jakby trzon pieca, ubity z gliny, czy też resztki podłogi z gliny palonej. Pod nią znalazłem kilka skorup.

Zdaje się, że jest to cząstka jakiejś osady przeddziejowej; rozciąga się ona na wschód i zachód dość daleko. Warta zbadania.

U w a g a. Kawałki takichże stożków glinianych znalazłem na górze Sowalińskiej.

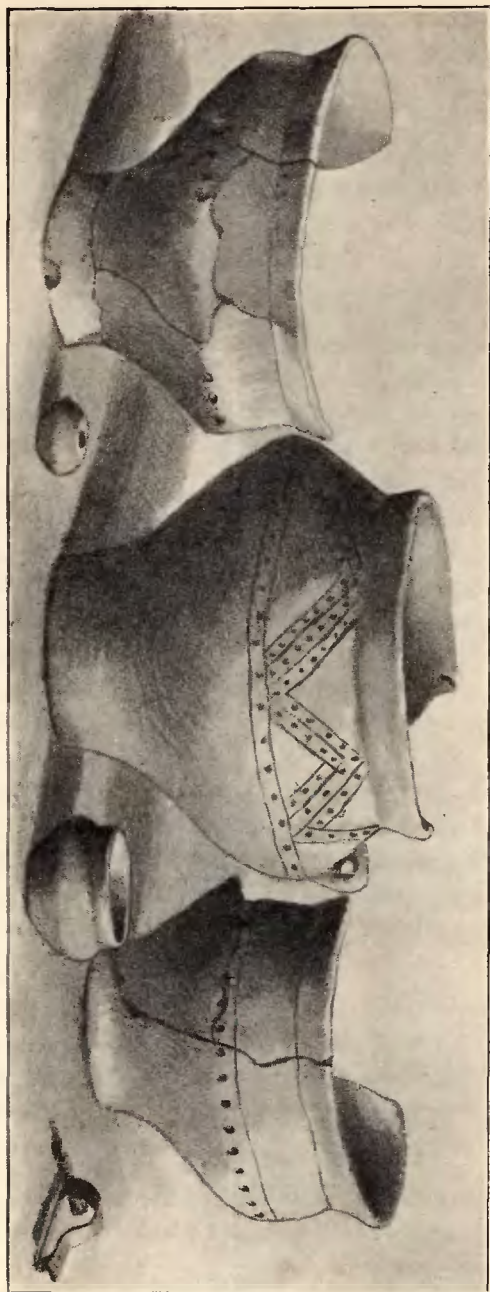
2. DRATÓW, Góra Sowalińska.

Szosa przedzielona na dwie nierówne części: mniejszą — zachodnią, większą — wschodnią. Pokryta łaskiem sosnowym, dostępna dla poszukiwań wzdłuż szosy oraz na placu, gdzie obecnie buduje się kościół.

Część zachodnia.

Nad przydrożnym rowem, w stronie północnej zagajnika, znalazłem w warstwach piasku, zeczerniałych od ognisk i spalonych tam części organicznych, przedmioty następujące:

Naczynie gliniane niskie z uchem, ustawione dnem do góry, ulepione w ręku z gliny czerwonej. Ornamentowane nad brzusem kreskami ukośnemi, wygniatanemi.

Rys. 97.
№ 18392.

Rys. 98.
18393 bis.

Rys. 99.
18384.

Rys. 100.
18393.

Rys. 101.
18390.

Rys. 102.
18394.

Drańów, Góra Sowalska. Zawartość grobu drugiego.

Obok leżały skorupki od drugiego podobnego naczynia; noszą ślady przepalenia w ogniu.

O łokieć od naczynia z uchem odkopalem mnóstwo skorup, z których większość z gliny bladoczerwonej, o powierzchni przeważnie chropowatej, bez ornamentu; mniejszość — z gliny czystej jasnoczerwonej, o powierzchni gładkiej, bez domieszki kamienia, ornamentowana wygniatanymi krótkimi kreskami. Niektóre z pośród tych ostatnich są jakby zdeformowane przy wypalaniu. Znalazłem też między skorupami kawałki glinianych ciężarków stożkowych.

Część wschodnia (plac kościelny).

Przy robotach grabarskich, prowadzonych przy budowie kościoła, wydobyto nieco przedmiotów archeologicznych.

Znaleziska te pochodzą: 1) z warstw kulturalnych, 2) z grobowisk.

Warstwy kulturalne. Spotykane tu na każdym kroku przedmio-

ty należą przeważnie do epoki żelaza z ceramiką typu, zwanego słowiańskim.

W obszernych piecowiskach, miejscami dochodzących do 4 stóp głębokości, wśród licznych kamieni, zwykle na płask łupanych, pomieszanych z kośćmi zwierząt domowych (wołów), pełno skorup od naczyń bez uch, a robionych na kółku, z gliny przeważnie siwej, zdobionych wgłębnym ornamentem falistym.

Z zebranych skorup udało mi się złożyć górną część naczynia powyższego typu. 18495.

Trafiają się resztki naczyń i innego typu, ale rzadko; znaleziona przeze mnie na placu kościelnym część naczynia wielkich rozmiarów, zdobionego kreskami, a u krawędzi dziurkami, zapisana jest w katalogu inwentarzowym Muzeum E. Majewskiego pod № 18427 (patrz tabl. III).

Nadto znalazłem:

3 paciorki gliniane, jeden ornamentowany 18468, zapinkę brązową (18444), nad którą leżał ząb jakiegoś olbrzymiego zwierzęcia, może тура; i kilkanaście krzemiennych narzędzi i wiórów (p. rysunki).

3. Grobowiska i ważniejsze oddzielne znaleziska.

1. W głębokości 3 stóp wykopano dolną część olbrzymiego naczynia z gliny żółto-czerwonej, pomieszanej ze żwirem 18431. Ozdób nie znać.

Niedaleko znalazłem srebrną monetę rzymską z czasów Domicyana, ale nie wiem, czy należy do powyższego naczynia.

2. Grób (rys. 97—102). W głębokości około 2 stóp pod warstwą, noszącą ślady palenia, odkopano: popielnicę szeroko-otworową, z małym uszkiem (18389, tabl. I, rys. 2), ozdobioną wygniatanymi kreskami i punktami; robiona w ręku z gliny siwej, pomieszanej z niewielką ilością żwiru. Grubość skorupy 7 mm, wysokość naczynia 11 cm, średnica otworu 12 cm, dna 7 cm, szerokość w brzuścu 15 cm.

Popielnica zawierała w sobie tylko szczątki przepalonych kość. Umieszczona była w wazce z gliny czerwonej, nieco uszkodzonej (18390), ozdobionej punktami wygniatanymi.

Obok tej stała druga podobna wazka wysoka, na nóżce (18391), tylko większa od popielnicy.

Rys. 103.

№ 18387.

Drańów, Góra Sowalińska.

Wreszcie do popielnicy tuliło się maleńkie naczynko (18392), bez ucha i ozdoby, z gliny siwej, prawie czarnej; wysokość 28 mm, szerokość w brzuścu 5 cm, średnica otworu 38 mm.

Wewnątrz naczynka ukryty był gliniany siwy paciorek (18393), średnica 2,8 cm, grubość 1,4 cm.

Pod naczyniami znalazłem całą zapinkę (18394) bronzową (p. rys. 160) oraz maleńki spław bronzu.

3. Szczątki grobu. W głębokości około 2 stóp robotnicy znaleźli w jednym miejscu:

Rys. 104 — 117.

Haczyk żelazny (18405 p. rys. 118); klucz żelazny z kółkiem, (18406 p. rys. 118); nóż żelazny (18407); zapinkę bronzową (18408 p. rys. 161) bez sprężynki i szpilki¹⁾; trzy małe gliniane paciorki (18409 p. rys. 108); kilka skorup: jedna z nich z ornamentem falistym, druga—w paski wygniatane.

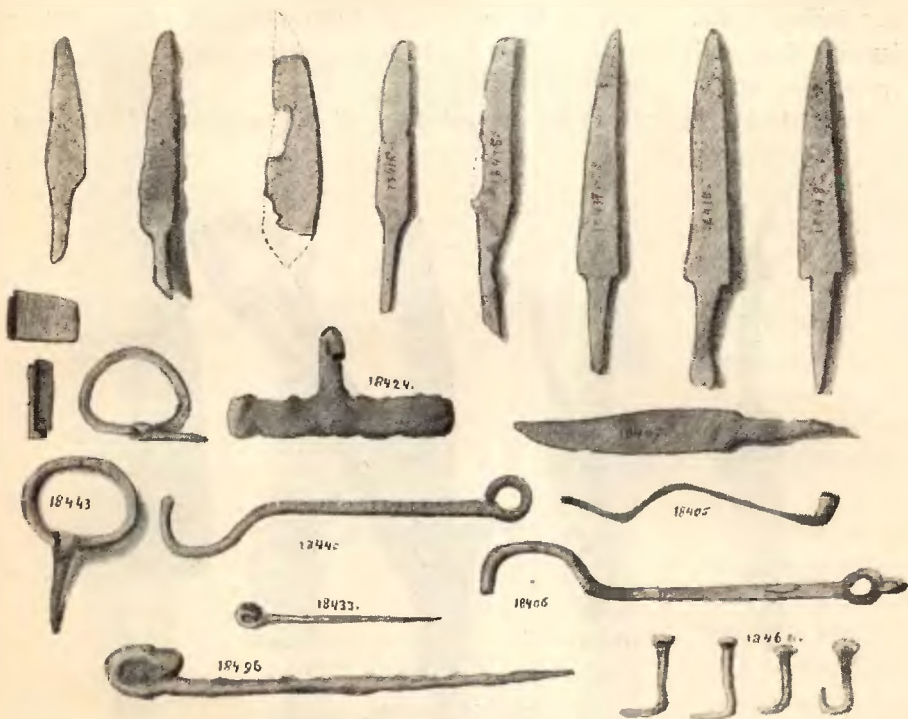
4. Szczątki grobu. Obok kilku skorup (18414), przepalonych w ogniu, porowatych i zdeformowanych, w głębokości stopy, w czystym piasku, znaleziono;

. Nożyk żelazny (18410); brzytwę żelazną, t. zw. lunulę (18411); 2 dzi-

¹⁾ Nie mam bezwzględnej pewności, czy zapinka należy do tego grobu.

dy żelazne (18412—3) ze zgiętymi ostrzami i spłaszczonymi tulejkami, mocno zardzewiałe (p. rys. 148—149).

5. Szczątki grobu neolitycznego. W przeszło 4-stopowej głębokości, w czystym piasku ukryte były 3 naczynia, których grabarze nie zauważyli, przeto uległy zniszczeniu. Udało mi się odnaleźć skorupy z największego naczynka (17049), kształtu pucharu; skleiliśmy je prowizorycz-

Rys. 118 — 140.

Przedmioty żelazne. Dratów, za wyjątkiem trzech pierwszych noży, sprzążki oraz śpili № 18496 z Chodlika.

nie i przesłałem już dawniej p. E. Majewskiemu, który dokonał ponownej restauracji.

Najgorzej wyszło naczynie średnie, zupełnie pokruszone, ale następnie zrestaurowane przez p. Majewskiego.

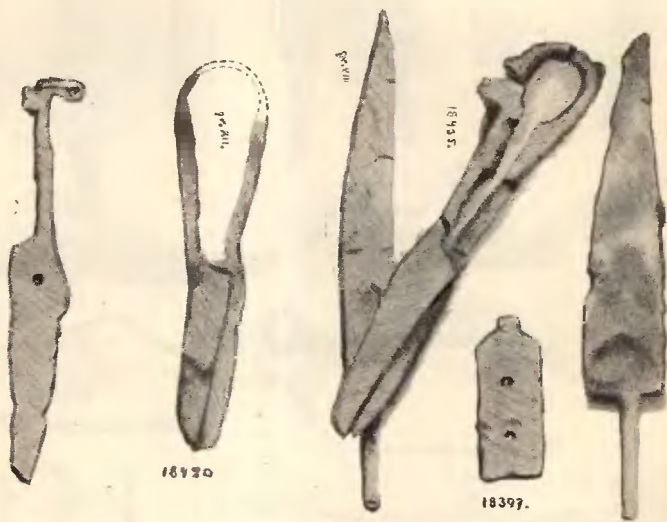
Wszystkie skorupy były cienkie, posiadały ornament wygniatany sznurkowy poziomy. Największe naczynie kształtu pucharu (patrz opis i rysunek w „Światowicie“, t. VIII, str. 64 i 65) ma wysokości 12,5 cm, średnicy w brzuścu 12 cm, w otworze 11,1 cm, w dnie 4,7 cm.

Najmniejsze ma wysokości ± 55 mm, średnica denka ± 30 mm, otworu ± 40 mm, kształt kubka.

Średnie miało kształt niskiego, dzbanka, wysokiego na 7 cm.

6. Grobowisko. W głębokości stopy, w piasku czarnym od paleniska, przykryta grubymi porowatymi skorupami oraz szczątkami jakiegoś naczynia kształtu dzwonowatego, ulepionego z gliny czerwono-żółtej, stała popielnica (18442), szmelcowana na czarno. Skorupa wewnątrz siwa bez żwiru, gruba. Naczynie to pełne było kości ludzkich, słabo przepalonych. Nad popielnicą od wschodu leżała żelazna sprzączka od pasa (18443), (patrz rys. 118).

7. Grób. O kilka łokci na południe od poprzedniego (№ 6), pod

Rys. 141 — 146.

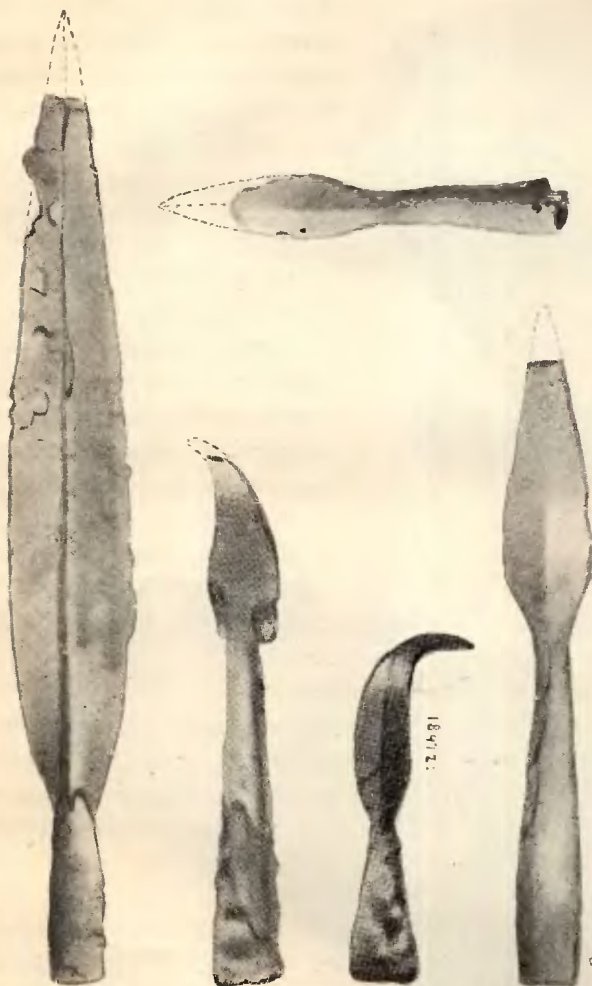
Drańów. Przedmioty żelazne: nożyce, nóż z grobu XI, grot i blaszka.

półstopową warstwą czarnej od węgla ziemi, w czystym piasku stała większych rozmiarów popielnica (18432), barwy jasnej czerwono-żółtej, o powierzchni (oprócz krawędzi) mocno chropowatej. Wysokość naczynia 24 cm, średnica otworu 23 cm, dna 15 cm, w brzuścu 28 cm; grubość skorupy dochodzi 8 mm. Bez ozdób, bez ucha, lepienie bez kółka garncarskiego.

Zawartość popielnicy: Od samego wierzchu a) porowate grube skorupy, służące niezawodnie za przykrycie; nieco niżej b) skorupy maseczki czy wazki; c) od połowy naczynie napełniały kości ludzkie; prawie na samym dnie leżała d) żelazna szpila długa (18433), bardzo dobrze zakonserwowana, pokryta czerwoną rdzą (p. rys. 118).

Pod popielnicą znalazłem przedmioty żelazne:

- a) nóż długi 188 *mm*, dobrze zachowany, pokryty rdzą czerwoną (18434):
 b) do noża przywierały mocno zardzewiałe nożyce (rys. 144), długość ich

Rys. 147 — 151.

Ostrza żelazne z Drałowa i Kosiorowa. №№ 18425, 18412, 18412, 18492, 18493.

w całości 165 *mm*, ostrzy 76 *mm*. Rączka przy wyjmowaniu z ziemi pokruszyła się (18435)
 c) obok leżało ostrze dzidy (18436) z tulejką, mocno zardzewiała; przy końcu ostrza była uformowana z piasku, przesutego rdzą, spora bryła, zakrywająca zakończenia kształt;
 d) wreszcie haczyk od pasa, mocno zardzewiały, nabity gwoździami brązowymi z wypukłymi łepkami (18424, patrz rysunek 118).

8. Grób. Niedaleko tamtego, pod warstwą spaleni-
 ska, $1\frac{1}{2}$ stopy głęboko robotnicy natrafili na popielnicę (18447) czarną, szmelcowaną, kształtu kloszowatego, z dwoma co

najmniej uchami; skorupa bez żwiru. Jedna strona zupełnie zniszczona.

Wewnątrz naczynia, oprócz kości znalazłem: Nożyk żelazny (18448) (rys. 125), długość 135 *mm*; zapinkę brązową (18449) ornamentowaną,

w części zniszczoną; stopów bronzowych sztuk 3; paciorek gliniany, szeroki 40 mm (18450) (rys. 105); kamyczek biały owalny.

Rys. 152,
Trzebiec. № 18500.

sunek 145); przesłicę glinianą (18398) z otworem (rys. 104) i krzemień (18399), na którym widoczne znaki obijania czy krzesania.

W samej zaś popielnicy znajdowały się:

Sprzączka żelazna od pasa (18400); okucie od pasa żelaznych dwoje (18401), z nich jedno nieżle, a drugie znakomicie zakonserwowane; zapinka bronzowa (18402); także, zniszczona przez ogień (18403).

Rys. 153.
Trzebiec. № 18503.

czarno, ozdobiona swastyką i liniami rytemi. Skorupa bez żwiru gruba na 6 mm, wysokość naczynia 21 cm średnica w brzuścu 26 cm, otworu 17 cm, dna 12 cm. Wewnątrz nożyce żelazne (18420) z uszkodzoną rączką (rysunek 142).

9. Grób. W głębokości 1½ stopy zgniecione naczynie żółto-czerwonawe (18437) o powierzchni chropowatej, robione w ręku z gliny mieszanej ze żwirem. Bez ucha. Pod nim trochę kości, nad nim zaś dwa duże ostrza dzid, z których jednozgięte (18438 i 9, rys. 147).

10. Grób. W głębokości stopy, w spalenisku, wśród niewielu kości i skorup stała urna (18404) z uchem, czarna, szmelcowana, zdobiona wygniętymi punktami. Wysokość 10 cm, średnica brzuśca 20 cm, otworu 18 cm.

Pod popielnicą znalazłem:

Kawałek blaszki żelaznej z dwoma dziurkami (18397, rysunek 145);

11. Grób ze swastyką (p. tabl. II). W głębokości stopy w spalenisku, z rzadka ze wszystkich stron obrzucona kośćmi, stała duża popielnica (18419) z uszkiem, szmelcowana na

Na północ od popielnicy umieszczony był w postawie pochylej garnuszek (18421) zniekształcony przez stopienie w ogniu, jakkolwiek cały; wysokość jego 137 *mm*, średnica w brzuścu 136 i 174 *mm*, otworu 57 i 15 *mm*, dna 79 *mm*.

Rys. 154.
Dratów № 18386.

Rys. 155.

Oddzielona kamieniem, stała w pobliżu miska (18422), zdeformowana; wysoka 10,5 *cm*, średnica otworu 17 i 14 *cm*.

W obu naczyniach było trochę kości.

Rys. 156.
Miska № 18500 z Trzcińca. $\frac{2}{3}$ w. n.

Pod miską leżał nóż żelazny (18423), dobrze zachowany (rys. 146), długości 18,5 *cm*, obok niego krzemień.

Prawie pod wspomnianym kamieniem znalazłem zapinkę bronzową (18426) bez szpilki, z prążkami poprzecznymi, złożonymi (rys. 158).

Pod urną od strony południowo-wschodniej leżało największe z do-

tychczas tu znalezionych ostrz dzidy (18425) z tulejką, zgiętą i mocno rdzą przeżarte (rys. 147), długości 49 *cm*.

12. Zburzony grób. Grabarze znaleźli dolną część popielnicy (18441) o powierzchni chropowatej, bladoczerwonej, z gliny pomieszczonej ze żwirem; znajdowało się w niej prócz kości: klucz żelazny (18440, rys. 132) i kawałek bronzu. Naczynie to prawdopodobnie zostało utracone pługiem.

13. Szczątki grobu. Znalazłem na polu wywiezioną z piaskiem część popielnicy (18445) w kształcie miski; przepalona w ogniu, stąd krucha. W niej oprócz drobnych kości, znalazłem największą ze znalezionych przeze mnie zapinkę brązową (18446) zdobioną kulkami wypukłymi (rys. 162).

14. Miska z garnuszkami. W głębokości 4 stóp, w czystym piasku, znaleźli robotnicy miskę (18385) brudno-żółtą (rys. 155), obok niej małe garnuszki bez ucha (18386) z gliny jaśniejszej (rys. 154). Oba naczynia lepiące w ręku, nie zawierają w sobie.

Rozmiar miski: wysokość 92 *mm*, średnica otworu 16 *cm*, dna 84 *mm*, grubość skorupy 6 *mm*.

Rozmiar garnuszka: wysokość 6 *cm*, średnica otworu 45 *mm*, dna 2 *cm*. w brzuścu 45 *mm*, grubość skorupy 4 *cm*.

15. Pojedyncze naczynia. Jak wyżej, w odległości kilku kroków na wschód, odkopano naczynie brudnożółte (18387) bez ucha, robione na kółku, zdobione. Wysokość jego 152 *mm*, średnica w brzuścu 117 *mm*, otworu 102 *mm*, dna 54 *mm*, grubość skorupy 6 *mm* (rys. 103).

16. Jak wyżej, nieco dalej na wschód. Naczynie (18388) większe, bardziej zniszczone; wysokość 20,1 *cm*, średnica w brzuścu 16 *cm*, otworu 15,7 *cm*, dna 7,8 *cm*.

4. WIEŚ TRZCINIEC.

Olbrzymia przestrzeń lotnych piasków, jeszcze w niedalekiej przeszłości zewsząd otoczonych mokradłami, daje wielkie pole do prac archeologicznych. To też poszukiwania moje w okresie kilkunastomiesięcznym, lubo dorywczo prowadzone, przyniosły obfity plon: kilka grobów, liczne warstwy kulturalne, pracownie narzędzi krzemiennych i t. d.

Przyszłe badania, umiejętne, wykryłyby tu mogły zapewne dużo jeszcze godnych uwagi stanowisk. Dziś już za takie uważam terytorium, leżące na północ wsi, od drogi, wiodącej do Żmijowisk, do wzgórz piaskowych. Obszar ten dziesięciomorgowy, jednego poziomu z obocznymi uprawnymi polami, porasta z rzadka jałowcem i młoda sośnina. Miejsce to dość starannie zbadałem. Mnóstwo skorup w warstwach kulturalnych, liczne

wióry i narzędzia krzemienne, zupełny brak metalów—stanowią znamieną cechę tego miejsca.

I. Grobowisko. W samym środku tej płaszczyzny zwróciły naszą uwagę dość licznie rozrzucone na piasku skorupki i kości. Począłem kopać i natychmiast trafiłem na stos skorup. Po starannem zebraniu ich i sklejeniu okazało się, że niektóre naczynia były złożone w ziemi już w stanie uszkodzonym przy obrzędach pogrzebowych.

Ceramika znajdowała się w dwu miejscach:

Pierwsze naczynie (18500), największe (rys. 152). Wysokość 146 *mm*, średnica w otworze 165 *mm*, w brzuścu 195 *mm*, w dnie 60 *mm*, grubość skorupy około 5 *mm*. Głina bladoczerwona z miką. Ozdobione w brzuścu 6-iu grupami rowków pionowych wygniatanych po 5 lub 6 w każdej. Szerokość rowków 5 *mm*, długość 23 *mm*. Zewnętrzna powierzchnia naczynia gładka, wewnętrzna od brzuśca aż do dna — chropowata.

Drugie naczynie (18501), mniej kształtne od tamtego. Wysokość 131 *mm*, średnica otworu 120 *mm*, w brzuścu nieco mniej, dna 45 *mm*, grubość skorupy około 5 *mm*. Głina jak w naczyniu 1-em, powierzchnia bardziej chropowata.

Trzecie naczynie (18502), bardziej niekształtne od 2-ego. Głina jak wyżej. Wysokość 120 *mm*, średnica otworu 115 *mm*, nieco mniej w brzuścu, w dnie 50 *mm*, grubość skorupy około 5 *mm*. Ozdobione na brzuścu 7 grupami wygniatanych stempelkiem punktów, w każdej po 2 szeregi poziome, a w każdym z nich po 4 punkty.

Czwarte naczynie (18503) jest to miseczka, wysoka około 100 *mm*, o średnicy w otworze około 140 *mm*, w brzuścu około 165 *mm*; grubość skorupy dochodzi 7 *mm*. Zdobiona na brzuścu 6 grupami poczwórnych linii, zgiętych w kabłąk, a między grupami — wygniatanymi poczwórnymi pionowymi kreskami (w kształcie cienkich kliników). Bez dna wyraźnie zarysowanego. Głina i wykończenie jak w naczyniu 1-em (rys. 153).

Piąte naczynie (18504, tabl. I) puhar na nóżce, z charakterystycznymi szyszkami, których było 4. Niestety, naczynie było mocno uszkodzone już przy obrzędzie pogrzebowym, o czym świadczą dwie skorupki, znalezione w trzecim naczyniu. Wszakże i z tego, co pozostało, doskonale da się odtworzyć całość. Szerokość w brzuścu około 175 *mm*, takąż zdaje się średnica otworu. Nóżka, od spodu miseczkowato wydrażona, ma wysokości 30 *mm*, szerokości 85 *mm*. Ornament: na brzuścu linie wygniatane w 4 grupach; w każdej grupie 6 linii, stykających się u góry naczynia z 6 liniami następnej grupy; szerokość linii 3—4 *mm*, długość około 60 *mm*. Głina brudno biała, pomieszana z łyszczykiem oraz grubym żwirem.

Przy powyższych naczyniach znalazło się sporo skorupek z gliny

blado czerwonej z łyszczykiem, grubości 4—8 *mm*, bez ozdób, oraz jedna podobna z materyału i odrobienia do ceramiki naczynia 5-go, ozdobiona wygniecionem miseczkowatę zagłębieniem o średnicy 5 *mm*.

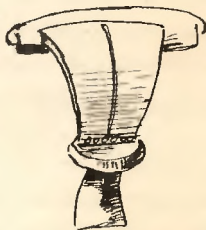
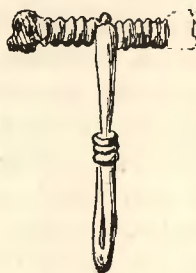
Rys. 137.

№ 18444. Dratów.

Rys. 158.

№ 18426. Dratów, grób ze swastyką.

Szóste naczynie. W odległości około 5 kroków na wschód od powyższych naczyń znajdowała się osobno, w głębokości jednej stopy, część naczynia, formy wazonikowej. Braknąca część niezawodnie została zniszczona lub zarzucona przy obrzędzie pogrzebowym. Wysokość naczynia 140 *mm*, średnica otworu około 200 *mm*, dna około 70 *mm*, grubość skorupy 5 *mm*. Gлина jak w naczyniu piątym. Bez ozdób.

Rys. 158.

№ 18428. Dratów.

Wszystkie powyższe naczynia są bez uch, robione bez kółka.

Krzemienie. O jakie 3 kroki od szóstego naczynia na wschód, w głębokości jednej stopy, na powierzchni około 20 stóp kw. znalazłem przeszło 100 wiorów krzemiennych, wielkości od najmniejszych do 52 *mm* długości. Wszystkie bez śladu szczerbienia. Jaki ich związek z grobowiskiem, nie umiem powiedzieć.

Rys. 159.

№ 18402. Dratów z popielnicy.

II. O 50 kroków od powyższego cmentarzyska leżało na powierzchni ziemi kilka skorupek i nieco przysypana piaskiem kościana szpila czy

szydło, z końcem ułamanym (№ 18494). Sondowanie w głębokości około stopy wykryło kilka drobnych kamieni i puchar (18506), uszkodzony, zupełnie podobny z kształtu i ozdób do naczynia 5-go z poprzedniego znaleziska, nadto ozdobiony promienistym słońcem, czy też wyobrażeniem kwiatu w tym kształcie (tabl. I).

Pod tem naczyniem leżały skorupy z garnka b. prymitywnej roboty, z gliny siwej, z wielką ilością grubego żwiru pomieszanej (18507). Skorupa naczynia niezwykle krucha. Brak dna, bez ucha.

Do całości opisanego znaleziska należały może obok odnalezione skorupy, między którymi kilka z ornamentem sznurkowym wygniatanym, oraz podłużny krzemienisty nożyk.

III. Na zachód od tamtych znalezisk, w głębokości około 1½ stopy, wykopałem w piasku, czarnym od palenia, miskę z gliny żółto-czerwonej, a może malowanej czerwono, bez ozdób (18510, rys. 156). Obok niej leżały skorupy z bardzo dużego naczynia.

IV. Na temże terytorjum znalazłem kilka wiorów krzemiennych. Przy nich były 4 skorupki roboty prymitywnej, z gliny żółto-czerwonej, pomieszanej ze żwirem. Obok ślad niewielkiego ogniska.

W drugiem miejscu — 5 krzemieni, z tych 3 mogły być mocnymi nożami, 4-ty (największy) piłką.

V. W warstwie kultu-

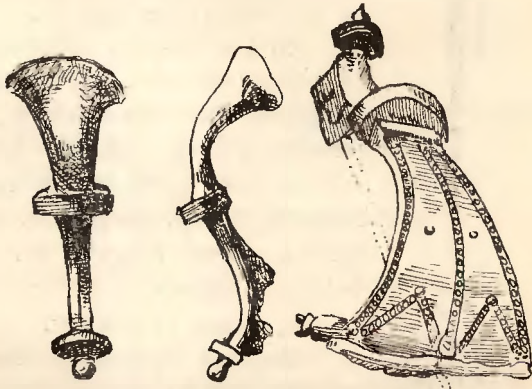
ralnej, w głębokości 2 stóp, znalazłem kilka fragmentów naczyń, służących prawdopodobnie za puchary. Niektóre z nich były na nóżkach, inne kształtu miseczkowatego, zdaje się — większość z uchami. Charakterystyczną ozdobą ich są rowki, czy też paski, wygniatane nieco ukośnie, na brzuscu naczyń.

VI. Mnóstwo skorup, znalezionych w warstwach kulturalnych. Niektóre od naczyń większych rozmiarów, przeważnie bez ozdób. Kilka uch od

Rys. 160.

№ 18394. Dratów.

Rys. 161.

№ 18408. Dratów.

Rys. 162.

№ 18446. Dratów.

naczyń; jedno z nich zdobione. Dużo krzemieni łupanych; mniej szczerbionych, zupełny brak szlifowanych.

VII. Jan Walczak za swoim domostwem, na górach piaskowych, wykopał sporo skorup z jednego czy też kilku naczyń—zdaje się—większych rozmiarów. Naczynia słabo wypalane, czy też może suszone. Gлина jasnożółta, pomieszana ze żwirem i miką. O powyższem zawiadomiony, znalazłem

oprócz skorup, w głębokości 2 stóp, ucho dość ozdobne, kilka kości i krzemieni. W piasku widoczne ślady paleniska.

VIII. Na jednej z gór, na której dość gęsto rozrzucone są skorupy i okrzeski krzemienne, sondując, trafiłem na dużych rozmiarów krzemień popielaty, na którym widoczne ślady obrabiania—może na siekierkę. Obok, płytko zakopana, leżała spora ilość kości ludzkich. Tuż, w głębokości jednej stopy, w piasku, pomieszanym z resztkami ogniska, znajduje się mnóstwo wiórów krzemiennych, hezkształtnych.

IX. Niezawodnie było tu wiele pracowni krzemiennych. Ale najwięcej narzędzi, jak świadczyły dzieci, zbierające krzemienie, znajduje się przy gościńcu, wiodącym z Trzcińca do Opola (patrz tabl. V).

X. Dla ścisłości wspominam jeszcze o mnóstwie skorup, które spotkałem obok pola Jana Walczaka, na pochyłości góry, w głębokości około jednej stopy. Są to resztki rozmaitych naczyń glinianych, prawie dzisiejszych, oczywiście na kółku garncarskiem robionych, wypalonych z gliny rozmaitej barwy, zawsze bez żwiru i miki. Sporo skorup ma barwną polewę. Naczynia były przeważnie z uchami, o czym świadczy obecność tychże w znacznej liczbie. Widziałem także parę rączek od pokryw.

Znajdują się tutaj w niewielkiej ilości i kawałki szkła od szyb, okruchy cegły i opoki. Nikt z żyjących nie pamięta, żeby w tem miejscu były domy.

Rys. 163.

Dratów,
grób 3-ci.

5. WIEŚ ŻMIJOWISKA.

Wydmy piaszczyste, znajdujące się w samej wsi i obok niej, niezawodnie kryją w sobie wiele materiału archeologicznego. Tu jednak poszukiwania osobiste musiałem ograniczyć do dwóch gór, sąsiadujących z terytorium Trzcińca.

Góra pierwsza.

Położona przy samej granicy Trzcince, rozpoczyna łańcuch wzgórz, ciągnących się równolegle ze wsią Trzciniec. Zajmuje przestrzeń około 2 morgów. W części południowo-wschodniej rozwiana, wskutek czego kilka ementarysk ciepłopalnych uległo zniszczeniu; świadczą o tem liczne i różnorodne skorupy, drobne kości i t. p.

Naczynia o cechach neolitycznych, przeważnie ornamentowane, z uchami i otworami w nich bardzo małemi.

Oprócz narzędzi krzemiennych (tabl. V), dość często tu napotykanym, znajdują się okrzaski krzemienne, jest też sporo niewielkich głazów i bryłek kredy.

I. W południowej części góry, na samym jej szczycie, wykopałem szczątki grobu ciepłopalnego, w znacznej części wywianego. Pozostały w nim:

1) Szpila brązowa długości 12 *cm*; główkę jej stanowi koniec rozklepany na blachę i poprzecznie zwinięty; znakomicie zakonserwowana, z przepiękną lśniącą ciemnozieloną patyną (18478).

2) Pręciak brązowy, około 20 *mm* długi, pokryty niebieskawą matową patyną.

3) Nieco skorup bez ornamentu, wśród nich jedna większa, obejmująca szyjkę naczynia i część brzuśca (18479).

4) Dwa głazy wielkości około 25 × 20 × 10 *cm*; jeden z nich służył za oselkę, drugi prawdopodobnie miał także jakieś przeznaczenie.

Wszystkie te przedmioty leżały w ziemi, czarnej od ogniska.

II. O 80 kroków od powyższego, w takich samych warunkach, wykopałem:

1) Siekierkę kamienną (ze skały krystalicznej) bez otworu, (18481, rys. 168).

2) Nieco skorup (bez ozdób), krzemików i kamieni.

III. Niedaleko stąd, wśród gęsto rozrzuconych skorup, krzemiennych okrzasków i brył skały krystalicznej, znalazłem 2 ułamki toporków z tejże skały. W obu ułamkach są połowy poprzecznych otworów, przez całą ich długość.

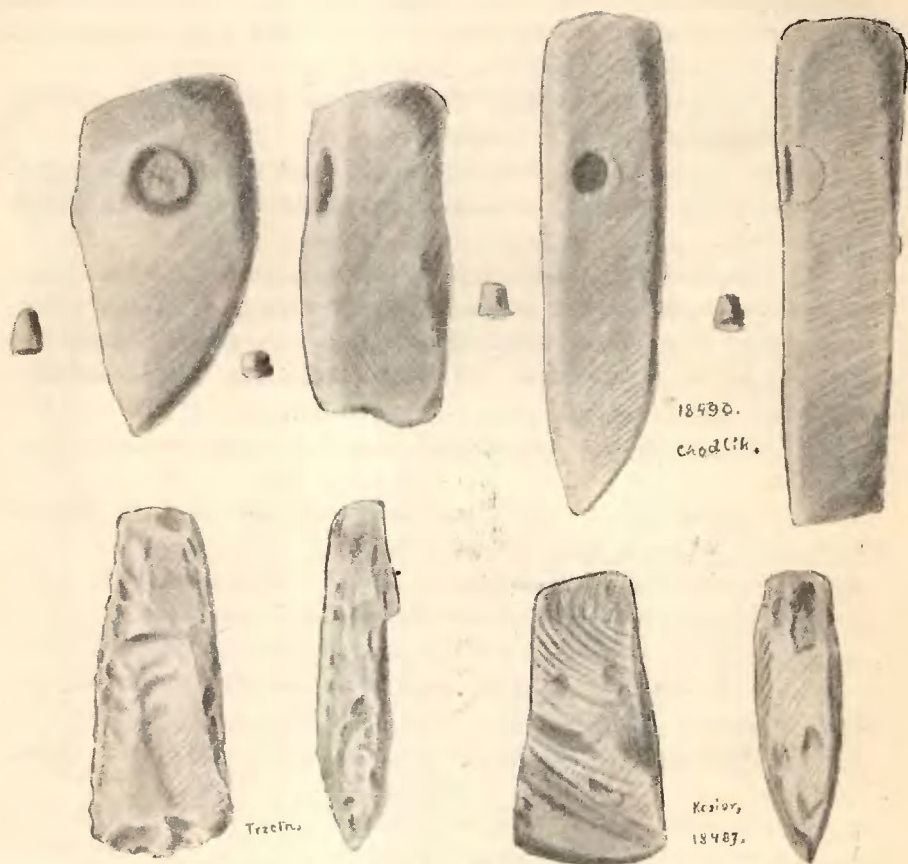
Góra druga, t. zw. „Dziewcza“.

O paręset kroków odległa od pierwszej, zawierająca obszar 2 do 3 morgów; w południowo-wschodniej części znacznie wywiana. Nieco tu mniej ceramiki. W północnej części góry, w głębokiej wydmy, trafia się ornament sznurkowy.

Po środku tego obszaru, na stromem zboczu, odkopałem resztki gro-

bu ciepłego: sporo skorup bez ornamentu (głina czerwona), nieco kości i kamieni (głazy i bryły kredy).

O kilkanaście kroków na zachód na tenże zboczu, w głębokości 2 stóp, w piasku czarnym od sadzy i węgla, obok kilku kamieni i drobnych sko-

Rys. 164 — 167.

Toporki i siekierki kamienne.

(Pierwszy toporek ze wsi Zajączki, pow. Kaliski).

rup, wydobylem $\frac{1}{3}$ część naczynia (18480) glinianego z 4-ma wypukłościami na brzuscu. Naczynie to—lepione w ręku (jak i wszystkie okazy ceramiki z dwu tych gór) z gliny bladoczerwonej, zmieszanej ze żwirem.

Trafiają się też tutaj narzędzia krzemienne i liczne okrzeski.

6. WIEŚ CHODLIK.

Zbadałem tylko część warstw kulturalnych, znajdujących się na południu wsi, na niewielkiej wyniosłości piaszczystej. Pełno tu skorup z ornamentem falistym (typu grodziskowego). Zaledwie jednego naczynia mam szczątki z ornamentem odmiennym — w ukośnie wygniatane kreski (kliniki) i poziome paski.

Wiele skorup daje pojęcie o kształcie i średnicy naczyń, a dwa naczynia udało mi się niemal całe odtworzyć (skleić). Jedno z nich — z ornamentem poziomym falistym (18498), z gliny bladoczerwonej, pomieszanej z miką; wysokie 220 mm, w brzuścu i otworze po 200 mm, w dnie 85 mm, skorupa grubości 9 mm. Drugie — bez zdobienia (18499), z gliny bardziej czerwonej, mające wysokości 26 cm, średnicy w brzuścu 222 cm, w otworze 19 cm, w dnie 12 cm, grubość skorupy 10 mm. Oba robione na kółku garncarskim i bez uch.

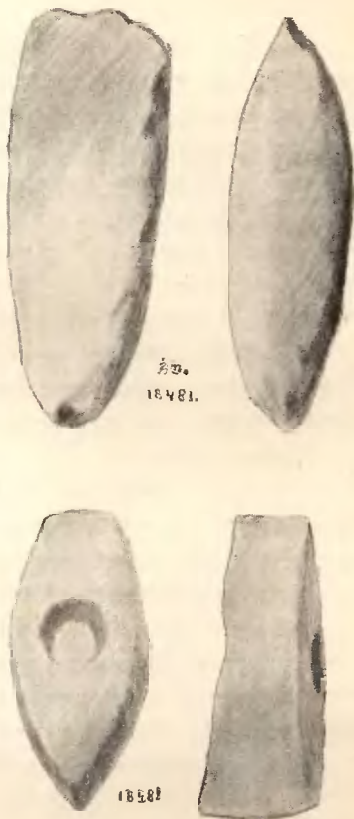
Trafiają się dość często narzędzia i wióry krzemienne. Wśród narzędzi zasługuje na wyróżnienie piękny owalny skrobacz (24 × 21 mm), i nóż obosieczny, długi 100 mm, szeroki 20 mm.

Pełno tu kamieni: polnych (narzutowych), z miką srebrną i złotą, zlepieńców, bryłek kredy, oraz kawałków gliny wypalanej lub suszonej ze śladami słomy czy trawy. Kamienie często są przecinane na płask.

Przed kilku laty na powyższem terytorium wyorano dwie siekierki kamienne: jedna z otworem do połowy wywierconym (№ 18490, rys. 169); druga — mniejsza całkowicie przewiercona, czas jakiś służyła za oselkę, potem zaginęła.

Nadto wykopano:

2 paciorki z kredy, 4 nożyki żelazne, strzałkę żelazną z tulejką

Rys. 168 — 169.

Zmijowiska i Kosiorów.

i ośmi, strzałkę żelazną w kształcie liścia, szpilę żelazną dużą (№ 18496, rys. 136), kilka osełek znacznie zużytych i mnóstwo kości zwierzęcych.

Obok tej stacyi na gruncie bagnistym znajdują się t. zw. „szwedzkie okopy“, składające się z 3-ch spółśrodkowych wałów, wysokich około 5 stóp, a zajmujących przestrzeń około 3 morgów. Nie badane.

7. WIEŚ WRZELÓW.

Jan Krzyszkowicz, równając swe pole, tuż za zabudowaniami gospodarczymi, pod warstwą żelaznych żużli, wykopał naczynie gliniane bez ucha, w rodzaju dzisiejszej dzieżki na mleko; było barwy siwej, robione na kółku garncarskiem, zdobione liniami ukośnie kresłonymi grafitem, jak to jeszcze dziś jest w zwyczaju; miało mały otwór w ścianie nad dnem. Mniemając, że natrafił na skarb, rozbił naczynie, poczem skorupy rozechwytały przez ciekawych, uległy zatraceniu, tak, że z pozostałych nie można już złożyć całości.

Było w tem miejscu więcej jeszcze naczyń, ale te albo dawniej uległy zniszczeniu, albo też spotkał je los pierwszego.

Z dochowanych szczątków widać, że między nimi była miska. Dwa czy trzy wśród nich były polewane na białe i zielono. Skorupa we wszystkich cienka, bez żwiru.

Naczynie, według opowiadania, stało na podłodze z kamieni białych i czarniawych, na płask rozbijanych. Zabezpieczała je od góry warstwa żużli żelaznych, szczelnie usypanych. Obok naczynia było trochę kości i węgla, a nawet resztki niedopałonego drzewa.

Niektóre kamienie prawdopodobnie miały pierwotnie inne przeznaczenie, gdyż miały otwory wiereone, inne zaś były zaokrąglone owalnie.

Na gruncie Kazimierza Ozimka przed 20 laty wykopano wiele szkieletów ludzkich. Wszystkie podobno dobrze były zachowane, jeno żółkły. Na czaszkach znajdowały się podobno żelazne obręcze.

8. WIEŚ KOSIORÓW.

Mnóstwo narzędzi krzemiennych. Strzałek serduszkowatych bez trzonka około 40, z trzonkiem 2, o ostrzu poprzecznym 9. Siekierka krzemien na w słoju (bez otworu) (18487, rys. 167). Toporek ze skały krystalicznej, z otworem (18488, rys. 169). Połowa młotka owalnego ze skały krystalicznej, z otworem. Dwa groty od dzid żelaznych, z tulejkami (18492 i 3, rys. 150 i 151).

Wszystkie te przedmioty dostarczyli mi mieszkańcy Kosiorowa.

9. FOLWARK POLANÓWKA.

Z drogi, wiodącej z Kosiorowa do Polanówki, zaraz za lasem, po prawej ręce, widać niewielką górkę piaszczystą rozwianą. Z tego miejsca przyniesiono mi kilkanaście skoruppek z gliny czerwonej, pomieszaney z drobnym żwirem. Część skoruppek z gęsto umieszczonemi dziurkami, niektóre mają ornament wygniatały w kliniki pionowe. Znajdują się tam podobno i krzemienie.

10. NIEDŹWIADA MAŁA.

Osobiście nie badałem. Atoli obfitość krzemiennych narzędzi na wydmach dowodzi istnienia pracowni przeddziejowej. Są przytem pewne poszlaki, że znajdują się tu i cmentarzyska. Ważniejsze znalezione narzędzia krzemienne: strzałek serduszkowatych sztuk 12; strzałka z trzonkiem 1 (ostrze w części złamane); sierp krzemienno—niecały i zwykłe drobne narzędzia.

11. NIEDŹWIADA DUŻA.

Na obszarze włóki wydmy piaszczystych tu i owdzie napotyka się okazy ceramiki przedhistorycznej. Brak czasu nie pozwolił mi staranniej zbadać pochodzenia tej ceramiki; to jednak pewna, że nie brak tu cmentarzysk. Obecnie wiem o dwu zrujnowanych:

1) Przed dwoma laty wykopano dużych rozmiarów garnek, przynajmniej 3-garncowej objętości. Widziałem małą skorupkę z niego; jest ona typu tutaj dość pospolitego: glina żółto-czerwonawa, pomieszana dość obficie ze żwirem; powierzchnia skorupy mocno chropowata.

Innych przedmiotów znalazca nie zauważył.

2) Przy kopaniu dołu natrafiono na dużą donicę, wywróconą dnem do góry. Pod nią była ziemia spalona. Skorupa z gliny siwej, kształtu dzisiejszej donicy, z kołnierzem znacznie wywiniętym. Wyjęta w całości, uległa zniszczeniu.

Krzemień tutejszy jest widocznie odmienny od krzemienia z całej okolicy badanej: gdy na tutejszych piaskach przeważa ciemnobrunatny i czerwony, na wydmy innych wiosek najczęściej jest koloru jasnopopielatego.

Z narzędzi zebranych wymienię strzałek serduszkowatych 9, strzałek o ostrzu poprzecznym 1, strzałek z trzonkiem 2.

12. FOLWARK GŁODNO.

Posiada cmentarzysko jeszcze nie badane, przypuszczalnie bogate w popielnice. Kiedy bowiem przed 9 laty z miejsca, zwanego dziś „między

wałami“, brano piasek, natrafiono na mnóstwo garnków dużych rozmiarów, bardzo mocnych, napelnionych kośćmi ludzkimi. Po rozbiciu kilku naczyń, przez uszanowanie dla grobów, zaniechano kopania.

Tutaj właśnie znalazłem kilkadziesiąt skorup od rozbitych naczyń — z gliny czerwono-żółtej, pomieszaney z miką białą i żwirem, o powierzchni mocno chropowatej. Poniewierają się tam także i kości.

Bliżej folwarku, w rowie przydrożnym, wykopanym w piasku, znalazłem podłużny skrobacz krzemienny, niezbyt starannie wykończony, zrobiony z gładzonej siekierki, o czem świadczą małe płaszczyzny, pięknie szlifowane.

Nowe stanowiska przedhistoryczne w powiatach Stopnickim i Pińczowskim, ziemi Kieleckiej,

odkryte w lipcu i sierpniu 1908 roku

(Nouvelles stations préhistoriques dans les districts
de Stopnica et Pinczow; gouvernem. Kielce).

przez

ST. KRUKOWSKIEGO.

Celem wycieczek, dokonanych w ciągu dwu miesięcy letnich z inicjatywy redaktora „Światowita“, było zwiedzenie miejscowości, dotychczas nie przeszukanych przez p. E. Majewskiego, dla uzupełnienia materiałów do mapy archeologicznej tej okolicy kraju, najstaranniej zapewne przeszukanej pod względem przedhistorycznym.

Załączona mapka orientacyjna wskazuje część powiatów Stopnickiego i Pińczowskiego, gdzie dokonywano poszukiwań.

Linia przerywana oznacza granicę powiatów; linia kropkowana wskazuje szlak przebyty; części mapki zakropkowane oznaczają miejscowości zwiedzone w 1908 roku; trójkąt — stację krzemienną, a linia łamana roz warta—szczątki naczyń przedhistorycznych. Znaki te wskazują stanowiska przedhistoryczne, odkryte w lipcu i sierpniu 1908 roku; stanowisk zaś, odnalezionych poprzednio przez p. E. Majewskiego w tej części Królestwa Polskiego, na mapce nie oznaczono. Wszystkie niżej wymienione stacje zwiedzono raz.

Wszystkie naczynia, których szczątki są wymienione poniżej, robione były ręcznie.

WYLICZENIE ABECADŁOWE ZWIEDZONYCH STANOWISK Z ICH ZAWARTOŚCIĄ.

1. B o r k ó w.

Uroczysko „B o r k o w s k a g ó r a“, wydma piaszczysta.

Ułamek krzemiennego nożykowatego wiórka.

Nieliczne skorupy bez ornamentu.

2. B o r z y k ó w.

Wydma piaszczysta pod lasem.

Pracownia narzędzi krzemiennych:

Wiórek nożykowaty ze śladami użytkowania, odlupek szeroki ze śladami użytkowania i rdzeń niekształtny.

Kilka gładkich skorup.

3. B u s k o.

Uroczysko „Ł o w i s k a“ (gdzie cmentarz choleryczny); wydma piaszczysta. Pracownia narzędzi krzemiennych:

Grociek trzoneczkowaty (w muzeum szkoły handlowej w Kielcach). 2 okrzeski. Kilka skorup bez ornamentu.

4. 5. 6. C h o m e n t ó w e k.

Uroczysko „G a j e k“, wydma piaszczysta (na pdn.-zachód od wsi).

Pracownia narzędzi krzemiennych:

Grociek sercowaty mocno zazębiony, połowa dolna przełamane grocieka sercowatego, grociek dłutowaty, ułamek nożykowatego narzędzia szczerbionego, 2 ułamki narzędzi gładzonych krzemiennych i okrzeselek.

Skorup brak.

Uroczysko „K s i ę ż a ł ą k a“, kopalnia torfu (na zachód od wsi).

Przy wydobywaniu torfu właścianie znaleźli połowę gładzonej siekiery (ze skały krystalicznej), z otworem do umocowania trzonka. Wymiary tego ułamka: odległość ostrza od brzegu otworu 5,4 *cm*, średnica otworu 1,9 *cm*.

Uroczysko „P l e b a n i a g ó r a“, część wzgórza piaszczystego oranego (na południe od wsi). Ślady pracowni narzędzi krzemiennych—kilka niekształtnych krzemiennych odlupków.

Nieliczne skorupy bez ozdób.

Uroczysko „P o d o s i e c z e“ (na pn.-wschód od wsi), wydma piaszczysta. Pracownia narzędzi krzemiennych (opublikowana w Monografii E. Majewskiego p. n. „Pow. Stopnicki pod względem przedhistorycznym“); grociek

dłutowaty duży, grocik trzoneczkowaty, szczerbiony drobno po obu bokach od postawy do wierzchołka; 3 skrobacze, narzędzie kształtu geometrycznego, 2 narzędzia igielkowate, 8 narzędzi zepsutych, 15 wiórków ze śladami użytkowania, 13 wiórków nożykowatych i okrzski. Skorup brak.

Na tem samem uroczysku, w miejscu, skąd wydobywano kamień wapienny, właścianie ze wsi Chomentówka znaleźli trzy żelazne czekany, razem złożone w ziemi, około 2 łokci głęboko, pod dużym głazem wapiennym. Jeden z nich, zachowany przez znalazców, podobny jest z kształtu

do czekanów z cementarzyska rzędownego w Rostkowie, badanego przez Fr. Tarczyńskiego (patrz „Światowit“ t. VII, tablica VI). Wymiary jego: długość od tyłka do ostrza 17,9 *cm*, szerokość po środku 1,2 *cm*, długość ostrza 14,8 *cm*, średnica otworu 3,8 *cm*, wysokość tyłka 4,7 *cm*.

7, 8. Chróścice.

Uroczysko „Biała góra“ (w północno-zachodniej stronie od wsi). Na wydnie piaszczystej, porosłej częściowo lasem — pracownia narzędzi krzemiennych: tabliczka rdzeniokształtna, ułamek narzędzia gładzonego, wiórek nożykowaty, 9 okrzesków, między nimi 2 ze śladami użytkowania.

Nieliczne skorupy, gładkie jedna z ornamentem kresek ukośnych wyciskanych.

Uroczysko „Karczmiśko“ (na południe od wsi), wydma piaszczysta
Pracownia narzędzi krzemiennych:

Małeńki skrobacz, tabliczka rdzeniokształtna, mały rdzeń, 5 okrzesków, z nich jeden ze śladami użytkowania.

9. Chwałibogowice.

(nieobjęte mapką).

Uroczysko „Wrzosa“, wydma piaszczysta.

Wielka pracownia narzędzi krzemiennych (opublikowana w „Drobnych pracach i notatkach z dziedziny archeologii przedh. i etnografii“ E. Majewskiego, Warszawa 1897 r.):

10 grocików sercowatych, grocik trójkątny (1 *cm* wysoki), 47 całych i uszkodzonych grocików trzoneczkowatych i świderków, 14 grocików dłutowatych, 36 skrobaczy, 20 noży szczerbionych; narzędzie, podobne z kształtu i obrobienia do okazu, odrysowanego na str. 126 tomu V „Światowita“ o wymiarach: długość 5,9 *cm*, największa grubość 1 *cm*, szerokość u podstawy 1,9 *cm*, szerokość po środku 1,3 *cm*; 13 narzędzi nieokreślonego użytku, 3 tabliczki rdzeniokształtne, 7 narzędzi rdzeniowatych, 17 rdzeni, 5 wiórków obsydyanowych, 7 większych wiórów nożykowatych; grocik sercowaty niedokończony, wiele drobnych okrzesków, siekiera krzemienna całkowicie gładzona, długość 13,6 *cm*, długość ostrza 5,8 *cm*, grubość po środku 3 *cm*, szerokość tyłka 2,7 *cm*; połowa siekiery krzemiennej gładzonej, długość ostrza 4,2 *cm*, grubość po środku 2,2 *cm*; ułamki ostrzy podobnych 5 siekier, 2 uszkodzone ostrza gładzonych siekier z nieokreślonych skał, nożyk żelazny długi 6,7 *cm*, zwitek blachy miedzianej dziurkowanej, guzik brązowy z dużym uchem.

10. G l u z y .

Wydma piaszczysta.

Pracownia narzędzi krzemiennych:

7 grocików dłutowatych całych i uszkodzonych, 7 grocików dłutowatych całych i uszkodzonych, 2 grociki o podstawie prostej, 17 małych skrobaczy całych i połamanych, nożyki z wgłębieniami do uwiązywania, 3 noże szczerbione złamane, świderek, 2 tabliczki rdzeniokształtne, kilka narzędzi nieokreślonego użytku, ułamek rdzenia, wiele okrzesków, gładkie skorupy, jedna z ornamentem wyciskany za pomocą paznokcia.

11. J a n ó w .

Wydma piaszczysta. Ślady pracowni narzędzi krzemiennych, kilka niekształtnych odłupków krzemiennych.

Nieco skorup bez ornamentu (szczątki te pozostawiono na miejscu).

12. K a w c z y c e .

Wydma piaszczysta.

Pracownia narzędzi krzemiennych i ślady ementarzyska ciepłopalnego:

Duży ułamany skrobacz, grube trójkątne narzędzie rdzeniowate, tabliczka rdzeniokształtna, narzędzie szczerbione uszkodzone; 3 okrzeski, skorupy gładkie, ułamek ucha, skorupka od krawędzi, skorupka ozdobiona rytemi liniami prostymi poziomymi.

13, 14. K o s t e r a .

Wydma na wschód od wsi.

Pracownia narzędzi krzemiennych i ślady ementarzyska ciepłopalnego.

Grocik sercowaty, mały skrobacz (zgubiony), kilkanaście okrzesków, z nich 2 ze śladami użytkowania, skorupy z ornamentem rytym, wyciskany i sznurkowym z linii prostych poziomych i linii prostych przecinających się. Ucho ozdobione ornamentem sznurkowym.

Na uprawianym piaszczystym wzgórku w pd.-zachodniej stronie od wsi, ślady pracowni narzędzi krzemiennych:

Cztery niekształtne odłupki krzemienne, skorup gładkich trzy.

15. K s a n y .

Na wydmie piaszczystej w bezpośrednim sąsiedztwie ze stacją w Chwałibogowicach—eksploatowane poprzednio razem z nią szczątki ementarzyska ciepłopalnego.

Skorupy: 3 z ornamentem sznurkowym linii prostych poziomych,

2 z ornamentem wyciskany palcem, 1 z ornamentem geometrycznym linii rytych; 3 łańki kołnierza (z jednego naczynia), zdobionego na krawędzi ornamentem wyciskany.

16. Mikułowice.

Na roli w pobliżu folwarku—ślady pracowni narzędzi krzemiennych: Nożykowaty wiórek ze śladami użytkowania i 3 okzeski.

Szczątki naczyń bez ozdób o powierzchni zewnętrznej czarnej i brudnożółtej.

17. Pasturka.

Uroczysko „Łysa góra“, wysoko wzniesione nad doliną Nidy, wydma piaszczysta. Pracownia narzędzi krzemiennych:

1 grocik sercowaty, 1 grocik o podstawie wypukłej, 2 duże grociki trzoneczkowate, 3 grociki dłutowate, 2 skrobacze, jeden z nich krótki z ostrzem szerokim, zaopatrzony dwoma symetrycznymi szczerbionymi wcięciami po bokach, 6 nożyków o szczerbionych ostrzach, 1 tabliczka rdzeniokształtna, 1 narzędzie nieokreślonego użytku, 1 niedokończony grocik sercowaty, 8 wiórów nożykowatych i kilka niekształtnych okzesków.

Nieliczne gładkie skorupy o powierzchni jasnożółtej; jedna ozdobiona rytymi liniami prostymi poziomymi.

18. Podłóże.

Wydma piaszczysta pod lasem.

Pracownia narzędzi krzemiennych (zwiedzona nie całkowicie):

3 narzędzia wrzecionowate, 3 szczerbione narzędzia niewiadomego użytku, 7 wiórów ze śladami użytkowania, 5 łańków krzemiennych narzędzi gładzonych, część ostrza krzemiennej siekiery gładzonej, łańek rdzenia i okzeski.

Skorupy z ornamentem sznurkowym linii prostych przecinających się.

19. Radzanów.

Wydma piaszczysta, w części rozwiana.

1 grocik o podstawie wypukłej. 1 skrobacz, 2 wiórki nożykowate ze śladami użytkowania, 1 grocik sercowaty niedokończony, 4 okzeski, 3 skorupy gładkie o powierzchni brązno-czerwonej.

20. Sędziejewice.

Uroczysko „Podgórze“, wydma piaszczysta.

Pracownia narzędzi krzemiennych:

1 skrobacz, 1 narzędzie nieokreślonego użytku, 1 wiórek nożykowaty ze śladami użytkowania, 7 okrzesków.

Nieliczne skorupy; jedna ozdobiona rzędem rytych ukośnych kresek.

21. Skoroceice.

W pobliżu folwarku Strażnicy, na uroczysku „Wały“, przy strumieniu—warstwa kulturalna, zawierająca resztki siedliska przedhistorycznego, bliżej nie badana, odkryta przypadkowo.

Przedmioty stamtąd: liczne ułamki naczyń nie ornamentowanych, robionych ręcznie, 2 tłuczki żarnowe z granitu, połamane kości zwierzęce i nieco węgli (znajdują się w posiadaniu p. J. Śmigielskiego z Kielc).

22. Słobkowiec.

Na północnym stoku wydmy piaszczystej—pracownia narzędzi krzemiennych:

Grociek dłutowaty, skrobacz, nóż szczerbiony złamany, tabliczka rdzeniokształtna, narzędzie nieznanego użytku, wiórek z narzędzia gładzonego, niewykończony grociek sercowaty i 3 okrzeski.

Skorupka ozdobiona ornamentem sznurkowym.

23, 24. Szarbków.

Wydma piaszczysta na południe od wsi.

Pracownia narzędzi krzemiennych:

2 krótkie skrobacze, kilka narzędzi nieokreślonego użytku, kilka wiórów nożykowatych, 2 rdzenie, kilkanaście okrzesków.

Skorupy ornamentowane rytemi liniami prostymi poziomymi, ozdobione wypukłością w kształcie pręgi i otworami na wylot.

Wydma piaszczysta na wschód od wsi.

Pracownia narzędzi krzemiennych: 2 wióry ze śladami użytkowania, naturalny glazik krzemienny ze śladami obrabiania; kilka okrzesków.

Kilka skorup: 2 ozdobione pręgą, jak skorupa z sąsiedniej stacyi tejże wsi, skorupa z ornamentem geometrycznym linią rytych.

Prócz tych przedmiotów, znaleziono tu narzędzie migdałowate typu paleolitycznego długie 5 cm, szerokie po środku, 3,3 cm.

25. Uników.

Wydma piaszczysta. Pracownia narzędzi krzemiennych opublikowana w Monografii „Powiat Stopnicki pod względem przedhistorycznym“.

6 całych grocieków sercowatych i ułamki dwóch, skrobacz, 4 ułamane noże szczerbione, 1 narzędzie wałeczkowe, 2 świderki, 9 tabliczek

rdzeniokształtnych, 9 narzędzi zepsutych, ułamek rdzenia, ułamany wiórek nożykowaty, kilkanaście okrzesków.

Ślady cmentarzyska ciałopalnego.

Szczątki naczyń: 2 guzy, skorupa z ornamentem sznurkowym linii prostych poziomych i skorupa ozdobiona pręgą, jak skorupy z pobliskich stacyi Szarbkowa.

26. W e ł e c z.

Wydma piaszczysta. Resztki płaskiego cmentarzyska ciałopalnego, opublikowanego w Monografii „Powiat Stopnicki pod względem przedhistorycznym“.

Skorupy naczyń z ornamentem wyciskanyim palcami, z ornamentem z kresek ukośnych wyciskanych, kilka gładkich ułamków kołnierzy różnych garnków, kawałek płaskiej pokrywy od urny, skorupka przepalona na lekki żużel.

Przedmioty krzemienne:

3 okrzeski z gładzonego narzędzia, ułamek szczerbionego noża.

27. W y m y s ł ó w (nad Nidzią, nieobjęty mapką).

Siekiera z czarnej skały krystalicznej, znaleziona na gruncie pana Migórskiego. Narzędzie całkowicie gładzone kształtu prawie symetrycznego, o dwóch stępionych ostrzach, z nieregularnie okrągłym otworem do rączki. Płaszczyzny górna i dolna są równe i równoległe; równe boki sfazowane pod kątem. Średnica otworu 1,7 *cm*, szerokość po środku 3,2 *cm*, grubość 2,5 *cm*, długość obecna 10 *cm*.

Wyliczone przedmioty należą do muzeum przedhistorycznego E. Majewskiego, zakatalogowane pod №№ 18567 — 18592.

Sprawozdanie tymczasowe z poszukiwań archeologiczno-przedhistorycznych w dorzeczu Przemszy, Dłubni i Szreniawy.

przez

LEONA KOZŁOWSKIEGO.

Przedstawione na posiedzeniu 14 Stycz. 1911 r. Komisji Antropologicznej
Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.

(z 3-ma mapkami).

Poszukiwania moje prowadziłem w lecie roku 1909 i w ciągu roku 1910. Nie są one jeszcze ukończone i poszukiwania me dalej prowadzić będę; podaję więc tylko wykaz nowoodkrytych stanowisk przeddziejowych, Teren badany okazał się niezmiernie bogatym pod względem stosunków przedhistorycznych.

Dorzecze Przemszy.

W I-ym tomie Wiadomości Archeologicznych w pracy Przyborskiego znajdujemy wzmiankę o stanowisku wydmy w Okradzionowie, a następnie w III-im tomie tychże Wiadomości Archeologicznych, u Przyborskiego wzmiankę o znalezieniu kuli szklanej z ciecżą w nią zatopioną. Pozatem nie znajdujemy żadnych informacji o zabytkach przedhistorycznych nad Przemszą. Poszukiwania moje prowadziłem od źródeł rzeki aż do Sławkowa. Wszystkie znaleziska należą tu do wydmy, i są niemal identyczne do takich stacy w pow. Stopnickim, opisanych przez Erazma Majewskiego w Monografii pow. Stopnickiego (Światowit, tom III, IV, V, VI) i w pow. Kieleckim: I. Czarnocki i Samsonowicz, „Powiat Kielecki pod względem archeologicznym“. Nad brzegami Przemszy wydmy ciągną się prawie nieprzerwanie, tworząc w średnim biegu formalną pustynię, usianą pracownikami krzemiennymi, które znajdują się jedynie w najbliższym sąsiedztwie rzeki.

Ogółem odnalazłem 31 prac krzemiennych; liczba ta zapewne jeszcze wzrośnie przy dalszych poszukiwaniach.

Przemsza.

1) Wolbrom a. Na zachód od stacyi kolei, na wschód od miasta przy planicie kolei, nad moczarami, na rozwianej wydnie odnalazłem okrzeski krzemienne; ceramiki brak.

2) Wolbrom b. Na zachód od miasta, na lewym brzegu Przemszy, nad moczarami, na obszernej wydnie obfita pracownia krzemienna; ceramiki brak.

3) Podlesie. Na wschód od wsi, przy źródle, w pobliżu lewego brzegu Przemszy, nad strumykiem, na rozwianej wydnie wśród lasu pracownia krzemienna, ceramiki brak.

4) Kobylca. Na prawym brzegu Przemszy, na wschód od wsi, w lesie rządowym, ciągnie się obszerna wydma z pracownią narzędzi krzemiennych, ceramiki brak.

5) Golcowice a. Na wschód od wsi, tuż nad prawym brzegiem dopływu Przemszy, na wydnie pół rozwianej, bardzo obfitej, pracownia krzemienna, znalazłem parę skorup.

6) Golcowice b. Na wschód od wsi, na lewym brzegu Przemszy wielka wydma, na niej rozproszone wyroby krzemienne, ceramiki brak.

7) Golcowice c. Na lewym brzegu Przemszy, na zachód od wsi tuż nad rzeką, na rozwianej wydnie wyroby krzemienne, ceramiki brak.

7—13) Wielki Piach. Od Papierni do Kuźnicy, po lewym brzegu Przemszy ciągnie się olbrzymia wydma, zwiedzona dopiero do Błędowa, zwana inaczej pustynią Błędowską, albo Piachem Bielskim (od rz. Białej), odnalazłem na niej 6 odrębnych pracowni krzemiennych nad samą Przemszą i jedną nad rzeką Białą w pobliżu Kuźniczki; w miejscach bardziej od rzeki oddalonych—już na kilkadziesiąt kroków, żadnych śladów przedziejowych zauważyć nie mogłem. Na wszystkich pracowniach brak ceramiki z wyjątkiej jednej, trzeciej.

14—22) Biały Piach. Od Papierni do Kuźnicy Błędowskiej, po prawym brzegu Przemszy ciągnie się olbrzymia wydma zwana inaczej Piachem Chechelskim (od wsi Chechło), lub Przemsianym (od Przemszy, wymowa utrzymana w dyalekcie miejscowym) znalazłem tutaj 8 odrębnych pracowni krzemiennych; znajdują się one tylko nad samą rzeką, żadnych śladów ceramiki nie napotkałem.

23) Dąbrowica. Od Błędowa aż do Kuźnicy na prawym brzegu Przemszy ciągnie się wydma zwana Dąbrowicą, z jedną pracownią krzemienną, zwiedzoną niedostatecznie.

24) Okradzionów. Na prawym brzegu rzeki, w dość znacznej odległości od Przemszy, nad łąkami, ciągnie się wydma słabo rozwiana,

porosła częściowo krzakami, odnalazłem na niej ubogą pracownię krzemien-
ną, może być, że poprzednio już wyeksploatowaną.

25) Michałów. Na prawym brzegu Przemszy, na niewielkiej wyd-
mie, nieco na północ od Michałowa, odnalazłem ubogą pracownię krze-
mienną.

26) Sławków. Na lewym brzegu Przemszy, wprost Sławkowa,
przy źródelku, na wydmie częściowo latem porosłej, odnalazłem pracownię
krzemienną i kilkanaście ułamków ceramiki.

Nad pierwszym dopływem Przemszy (beziemienny).

1) Cieślin. Na zachód od wsi, na niewielkiej wydmie, nad obfi-
tym źródłem odnalazłem kilkanaście wiórów i okrzesków krzemien-
nych.

2) Bydlin a. Na prawym brzegu rzeki, wprost wsi, na obszernej
wydmie odnalazłem pracownię krzemienną.

3) Bydlin b. Na lewym brzegu na północ od wsi, nad rzeką, pra-
cownia krzemienna na niewielkiej wydmie.

4) Bydlin c. W pobliżu poprzedniej, na niewielkiej wydmie, pra-
cownia krzemienna.

5) Zęza. Nad moczarami na południe od wsi, na obszernej roz-
wianej wydmie, pracownia krzemienna.

Materyał zebrany jest podobny do wyrobów krzemien-
nych z powiatu Stopnickiego, Kieleckiego, jak również z okolic Warszawy. Posiada jednak
pewne cechy szczególne. W małej ilości występuje obsydyan (znalazłem go
na pięciu pracowniach). Wyroby krzemienne są sporządzane z materiału
znajdowanego na wydmach. Formy paleolityczne (ostrza musteryjskie, ra-
cloiry, skrobacze solutrenskie, magdaleńskie), trafiają się dość licznie i sta-
le. Wśród grotów do strzał najliczniejszymi są dłutowate (sercowate i trzo-
neczkowate rzadkie). Znika prawie zupełnie kategoria bardzo drobnych na-
rzędzi, licznie występująca w okolicach Warszawy i w Stopnickiem. Na-
rzędzia drobne do skrobania, krajania i nacinania kości są niezliczone. Na-
ogół, narzędzia znajdujące w dorzeczu Przemszy, należą do nieco wię-
kszych niż opisane z innych okolic.

W Okradzionowie znajduje się góra, zwana Grodziskiem, żadnych śla-
dów przeddziejowych na niej nie odnaleziono, a w Bydlinie, również wzgó-
rze z ruinami zamku o konfiguracji grodziskowej.

Dorzecze Dłubni.

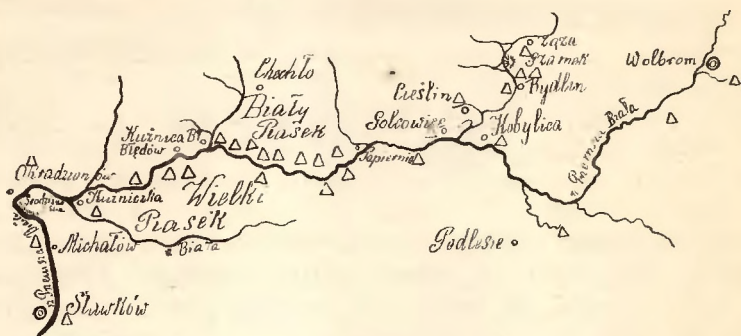
W pracy p. S. J. Czarnowskiego: „Miejscowości przedhistory-
czne i zarys mapy paleontologicznej dorzecza lewego Wisły od Przemszy

do Nidy“, mamy wiadomość o kilku stanowiskach. Moje poszukiwania podnoszą liczbę znanych stanowisk z 5 do 25; należą tu grodziska, cmentarzyska ciałopalne i szkieletowe, schroniska podskalne, wreszcie stanowiska krzemienne. Wiele z tych ostatnich odznacza się cechami jam mieszkalnych (przypuszczenie to potwierdzają próbne przekopy). Są one podobne do jam, odnalezionych przez p. M. Wawrzenieckiego w Lelowicach i Maroszowicach.

Dłubnia.

1) Zagórowa. Na grutach tej wsi, nad lewym brzegiem Dłubni, na górze zw. „Zamek“, wielkie grodzisko przeddziejowe, otoczone podwójnym wałem, całkowicie widocznym, choć oranym; plan zdjąłem.

2—5) Imbramowice. Na lewym brzegu Dłubni na polach Proskówki wyroby krzemienne na polu ornym. W skałach góry Radwieniec

trzy małe schroniska i jedna niewielka jaskinia. Plan jaskini zdjąłem. Na oryginalnej mapy archeologicznej prof. Demetrykiewicza jest zaznaczone, że znaleziono na polach tej wsi popielnice.

6) Małyszyc. Na prawym brzegu Dłubni, na polu ornym wyroby krzemienne.

7) Ściborzyce. Na prawym brzegu Dłubni, na polu ornym wyroby krzemienne.

8) Grzegorzowice. Na prawym brzegu Dłubni, na polu włościanina Wojc. Grabowskiego wykopano „garnek z popiołami“.

9—10) Sieciechowice. Przy drodze, prowadzącej do Władysławowa, na lewym brzegu Dłubni, na polu ornym, odnalazłem pracownię krzemienną. Na polach dworskich ułamki ceramiki i wyroby krzemienne, oraz place czarnej ziemi. Na oryginalnej mapy archeologicznej prof. Demetrykiewicza zanotowano, że na polach tej wsi znaleziono siekieromłot.

11—13) Iwanowice. Na polach za cmentarzem katolickim, cmentarzysko ciałopalne, siedziba neolityczna, siekierokliny i inne wyroby krzemienne. Osełki, fragmenty ceramiczne. Są tu zapewne jamy mieszkalne.

Na górze „Klin“ cmentarzysko ciałopalne i szkieletowe, obstawiane kamieniami i groby la Tène, siedziba neolityczna, wyroby krzemienne, tłuki, skrobacze, siekierokliny i t. d., jak się zdaje, również są jamy mieszkalne.

Na „Babiej“ górze niezmierna obfitość wyrobów krzemiennych, szczególnie siekieroklinów; były tu również siedziby człowieka neolitycznego. Na polu, zwanym „Kopalina“, znalazłem część naczynia glinianego większego i połowę małego.

Rozkopywań dotychczas nie prowadziłem z wyjątkiem próbnych, a zabytki które posiadam z siedzib, były zbierane na powierzchni. Cmentarzysko na „Klinie“ zostało w znacznej części rozkopane, niestety, nie zupełnie umiejętnie przez p. Wisznickiego z Iwanowic, który wykopane naczynia i zawartość kilku grobów odesłał do Muzeum E. Majewskiego, w gmachu Sztuk Pięknych. Kilka naczyni posiada też stąd Muzeum w Miechowie, oraz p. Czarnowski. Systematyczne badania rozpoczną w roku przyszłym.

14) Poskwitów. Na górze zwanej „Zagumnie“, na lewym brzegu Dłubni siedziba neolityczna, identyczna z siedzibami na Klinie i Babiej Górze.

15) Damice. Na górze zwanej „Grodzisko“, piękne grodzisko przedziejowe z dobrze dochowanym wjazdem, wałem wewnętrznym i dwoma wałami okalającymi. Grodzisko całkowicie orane; wyroby krzemienne, młoty, siekierokliny, wreszcie ceramika typu zw. „słowiańskim“; w skalach tej góry odnalazłem cztery małe schroniska podskalne. Plan zjadłem.

16—19) Maszków. Na polach tej wsi trzy siedziby neolityczne: 1) na górze zwanej „Zalesie“, 2) i 3) na prawym brzegu Dłubni. Wszystkie identyczne z wyżej wymienionymi z Iwanowic.

Na polu młynarza Jurkowskiego, przy rozszerzaniu drogi, natrafiono na groby szkieletowe. Przedmioty brązowe, znalezione tutaj, odesłał znalezca do zbiorów Akademii Umiejętności. Pozatem, w zbiorach Akademii znajdują się jeszcze koła żelazne, grot, oraz dwa siekierokliny.

20. Wilczkowice. W zbiorach Akademii Umiejętności znajduje się zawartość jednego grobu (Sprawozdanie roku 1898, № 4, za kwiecień), jak również jeden siekieroklin.

Rzeczka Minorka.

21) Lubawka. Na prawym brzegu rzeczki, przy szosie stacya krzemienna.

22) Przybysławice. Na lewym brzegu stacya krzemienna.

Charakter wyrobów krzemiennych jest bardzo odmienny od znajdująwanego na wydmach. Występują tu prawie wyłącznie narzędzia znacznych rozmiarów. W Iwanowicach, na Babiej górze, uderza mię niezwykła obfitość siekieroklinów, oraz siekier z wywierconemi otworami. Całkowitych i ułamków posiadam 33, tłuczki dochodzą niekiedy do znacznych rozmiarów, średnica jednego krążkowego wynosi 13 *cm*. W podobnej skali utrzymują się i inne wyroby. Groty do strzał są rzadkie, może dlatego, że zebrane okazy kamienne pochodzą przeważnie z siedzib. Wszystkie wyroby są sporządzane z materiału miejscowego, który występuje tu w bardzo znacznej obfitości w postaci wielkich białych w skałach wapienia jurskiego.

Ceramika obficie znajdowana w ułamkach, szczególnie przy kopaniu próbnem, jest również odmienna od spotykanej na wydmach.

Dokładniejszy opis przedmiotów z siedzib, jak również z cementarzysk i grodzisk, wybiega po za szczupłe ramy niniejszego sprawozdania. Zamierzam opracować je po dokonaniu badań systematycznych.

Dorzecze Szreniawy.

Bibliografia wynotowana na początku niniejszego sprawozdania odnosi się prawie wyłącznie do dorzecza Szreniawy. Aby uniknąć powtarzania obserwacji, dokonanych p.p. Czarnowskiego i Wawrzeńckiego, podam tylko nowe znaleziska w liczbie 17 stanowisk z nad Szreniawy do Słomnik i Pojałówki.

Szreniawa.

Poszukiwania są dopiero rozpoczęte. Posiadam wiadomości jeszcze nie sprawdzone i stąd na mapę wnieść nie mogę.

Regestruję tu tylko wiadomości o stanowiskach, z których posiadam zabytki.

1) Wierzchowisko. Na prawym brzegu Szreniawy siedziab

15—16) Sławice. Na prawym brzegu rzeki, nad samym brzegiem wyroby krzemienne, ceramika i nad dopływem Pojałówki, na polach pod lasem też wyroby krzemienne i ceramika.

17) Parkoszowice. Góra zwana „Wał“ o formie grodziska. Zabytków nie odnalazłem; przypuszczam, że nazwa pochodzi od wałów, które tu zapewne niegdyś się wznosiły. Góra od niepamiętnych czasów orana.

18—20) Wieś notowana przez p. Wawrzenieckiego. Notuje on stację krzemienną na lewym brzegu Pojałówki. Czarnowski również podaje wiadomość o znaleziskach krzemiennych, na lewym brzegu rzeki. Mnie udało się zauważyć bardzo zniszczone grodzisko, niegdyś bardzo okazałe o podwójnych wałach dziś prawie doszczętnie rozorane, znalazłem na niem wyroby krzemienne; góra nosi nazwę „Goleźnie“ i wyroby krzemienne na górze Gaik. Jak mi się zdaje żadna z dwu powyżej wskazanych miejsc nie była notowana przez p. Wawrzenieckiego; mówi on, jak to sędzę z opisu miejsca znalezienia, o jakimś trzecim miejscu, lecz o jakim mianowicie nie wiem, nie podaje bowiem żadnej nazwy lokalnej (uroczyska).

Ponieważ materiał, zebrany z siedzib w dorzeczu Szreniawy jest dość skąpy, nie mogę dać jego charakterystyki — jest on podobny do wyrobów z nad Dłubni.

Dokładna reprodukcja czaszki scytyjskiej z Nowosiółki (z kurhanu 5-go).

przechowywanej w Muz. E. Majewskiego pod № 15765.

(tabl. VI, VII i VIII).

(Reproduction phototypique du crâne scyte de Nowosiółka).

(Original dans le Musée de E. Majewski à Varsovie, № 15765).

Czaszka ta ma już swoją historię w Antropologii przedhistorycznej, ponieważ wywołała wielce ożywioną wymianę poglądów kilku najwybitniejszych antropologów społecznych na stosunek *H. primigenius* do *H. sapiens*. Pierwszy raz została opisana w Światowicie, tomie V, r. 1904. Dane archeologiczne, odnoszące się do niej, znajdują się w opisie p. Al. Bydłowskiego, zatytułowanym: „Mogiły w Nowosiółce w pow. Lipowieckim, gub. Kijowskiej“, jako też w studium mojem: „O kurhanach ze szkieletami barwionemi świata nadezarnomorskiego“ (Światowit, t. VI, r. 1905). Pomiarów zaś antropologicznych, dokonanych przez p. K. Stolyhwę, zostały opublikowane w Światowicie, w t. V, p. t. „Czaszki, z grobów, odkopanych przez p. Bydłowskiego w Nowosiółce“, a następnie dokładniejsze, w porównawczej pracy tegoż autora, zatytułowanej: „Czaszka z Nowosiółki, jako dowód istnienia w okresie historycznym kształtów pokrewnych z *Homo primigenius*“ (t. 48 „Rozpraw Wydz. mat.-przyrodn. Akad. Umiej. w Krakowie“ r. 1908), jako też w l'Antropologie t. XIX z r. 1908 p. t. „*Homo primigenius* appartient-il à une espèce distincte de *Homo sapiens*?“

Do pierwszej z tych prac zostały dołączone w „Światowicie“ 3 reprodukcje fotograficzne tej czaszki w trzech normach: frontowej, bocznej i górnej; w drugiej pracy w czterech, ale zdjęcia owe były dokonane z samej czaszki, bez żuchwy, a przytem nie odznaczały się pożądaną wyrazistością. W l'Antropologie znajduje się wprawdzie zupełnie zadawalniające zdjęcie, ale tylko w jednej normie twarzowej oraz również bez żuchwy.

Wobec tego dajemy obecnie na tablicach VI—VIII ponowne zdjęcie fotograficzne, dokonane pod kierunkiem p. K. Stolyhwy w pracowni Antropometrycznej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, w pięciu pozycjach, przyjętych przez antropologów niemieckich.

W ten sposób uzupełniany poprzednio umieszczone mniej dokładne reprodukcje na użytek tych antropologów, którzy nie mają sposobności oglądać oryginału.

E. Majewski.

MOGIŁA W ŁĘTKOWICACH, pow. Miechowski.

(tablice IX i X).

(Tumulus a inhumation à Łętkowice, dist. de Miechow.,
Roy. de Pologne).

We wsi parafialnej Łętkowice, w bliskości kościoła, na mokrej łące, ograniczonej od północy i zachodu wyraźnym jeszcze wałem ziemnym, od południa zaś strumykiem, stał od niepamiętnych czasów nasyp ziemny dość znacznej średnicy (około 35 łokci). Miejscowa ludność nazywała ów pagórek „Płaczkiem“. Ponieważ nasyp ów składał się z ziemi urodzajnej, przeto dla celów gospodarczych proboszcz miejscowy kazał w końcu roku 1900 przenosić ziemię z tego nasypu na pobliskie pole. Wówczas pagórek ów miał wysokości 3 łokcie, ale dawniej, według opowiadań, był jeszcze dość znacznie wyższy. Spłaszczony wierzchołek jego, mający średnicy około 25 łokci świadczył, że przed zebraniem z niego ziemi, mógł mieć jeszcze o 2—3 łokcie więcej wysokości.

Przy kopaniu, natrafiono w zachodniej połowie nasypu, to jest nie w samym środku mogiły na osobliwy rodzaj grobu. W trumnie zbitej z grubych bardzo desek w kształcie zwykłej czworokątnej paki podłużnej—leżał szkielet męski, bardzo dobrze zachowany na posłaniu złożonem z zupełnie białej ziemi, w kierunku zachodnio-wschodnim, t. j. głową na zachód, nogami na wschód. Trumna owa odznaczała się tą wyjątkowością, że cała była obwinięta tkaniną (grubem płótnem zapewne) i oblana żywicą w ten sposób, że już pod tkaniną była warstwa żywicy oblewającej trumnę, pomiędzy zaś pierwszą i drugą warstwą owej tkaniny znajdowała się także warstwa żywicy, nad drugą zaś, a zapewne pod trzecią jesz-

cze warstwą tkaniny, była trzecia warstwa żywicy, od zewnątrz zaś wszystko było pokryte czwartą warstwą tejże żywicy. Wszystko razem tworzyło nieprzenikliwy dla wilgoci i powietrza pokrowiec, miejscami gruby na kilka centymetrów, miejscami cieńszy, z powodu niejednakowej obfitości żywicy.

Szczegóły powyższe zawdzięczam Ks. Brzozowskiemu, od którego, bawiąc w Łętkowicach w półtora roku po rozkopaniu mogiły, otrzymałem szczątki, które się jeszcze dochowały, a więc kilka kawałków żywicznego pokrycia trumny, parę gwoździ, czaszkę całkowitą, jako też kilka kości szkieletu. Według zapewnień ks. Brz. w trumnie oprócz szkieletu żadnego więcej przedmiotu nie było. Przedemną, w sierpniu r. 1891 p. M. Wrzeniecki zjął planik odręczny z miejscowości, i ten wkrótce później łaskawie mi zakomunikował.

Szczątki żywicy t. j. kawałki obłożenia trumny, mające po kilkadziesiąt centymetrów powierzchni z odcisniętymi w niej dokładnie śladami tkaniny przechowuję w Muzeum pod № 8036 (3 pudełka), czaszka ze szczęką dolną ma № 7367, 13 kości ze szkieletu zapisane są pod № 7366.

Żywica ma kolor prawie czarny i konsystencję t. zw. smoły szewskiej. Nie była badana pod względem chemicznym.

Co do kości szkieletu—te poddał pomiarom antropometrycznym uproszony o to p. Stanisław Lencewicz. Wyniki Jego pomiarów czytelnik znajdzie w poniższym wykazie.

Fotografie czaszki zostały zreprodukowane na tablicach IX i X niniejszego rocznika.

E. Majewski.

CZASZKA Z ŁĘTKOWIC.

Bardzo często się zdarza, że archeolog przy swoich poszukiwaniach znajduje materiał osteologiczny, o ile jednak materiał archeologiczny jest przez niego zawsze należycie zakonserwowany i naukowo użytkowany o tyle niepewne są losy materiału kostnego. Zdarza się (o czem można się dowiedzieć z naszych pism popularno-naukowych), że po zabraniu materiału archeologicznego odmawia się nad szkieletem „wieczny odpoczynek“ i przysypuje go się ziemią; zdarza się, że zabrany materiał osteologiczny przekazuje się do jakiego zbioru, w którym nie zawsze doczeka się opracowania; zdarza się jednak, że wykopane szkielety opisuje się i w ten sposób publikując je, udostępnia się materiał naukowy, jakim są takie opisy, szerszym kołom uczonych.

Szczątki ludzkie znajdujące się w naszym kraju niezbyt rzadko, ale

w takich przypadkach bywają przenoszone na ementarze i tam grzebane powtórnie, zaledwie niekiedy udaje się ocalić materiał naukowy, ale jest go dotychczas tak niewiele, że mamy bardzo niejasne pojęcie o wymarłych przedhistorycznych mieszkańcach kraju. Ażeby wyświecić naszą przeszłość rasową, trzeba mieć bez porównania większy materiał, niż ten, jakim obecnie rozporządzamy. To też chwalebnie czyni redaktor „Światowita“, skrzętnie drukując opisy kości przedhistorycznych, gdyż mnoży tą drogą drobne przyczynki do poznania naszej przeszłości rasowej, wtedy gdy w innym wypadku różne czaszki, stojące w szafach muzealnych, w znacznej mierze byłyby niewyżytkane dla nauki.

Pan Erazm Majewski dostarczył mi do opracowania czaszkę z Łętkowic, położonych w powiecie Miechowskim, gub. Kieleckiej. Czaszka ta znajduje się w Muzeum Przedhistorycznym E. Majewskiego, w gmachu Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie, gdzie zainwentaryzowana jest pod № 7367. Znaleziono ją wraz ze szkieletem w trumnie, znajdującą się w dość znacznych rozmiarów kurhanie. Trumna była hermetycznie zamknięta, bo grubo spowita w tkaniny przepojone smolą, a szkoda tylko, że z braku jakiegokolwiek charakterystycznych dodatków nie można określić wieku znaleziska. Jak można sądzić z kształtu czaszki, wyrostków sutkowych, luków brwiowych i in. okoliczności, mamy do czynienia ze szczątkami mężczyzny dojrzałego, o czem znów świadczą dobrze rozwinięte zęby mądrości i starcie zębów.

Czaszka jest nieco niesymetryczna, posiada budowę masywną i kości o konsystencji mocnej. Zęby wielkie, znacznie starte, oraz bardzo silnie rozwinięte kresy skroniowe, jak również kresy ciemieniowe, wskazują na znaczną pracę, jaką musiał wykonywać aparat żucia, co rzuca pewne światło na stan ówczesnej sztuki kulinarnej, szczególnie wobec przypuszczalnie uprzywilejowanego stanowiska, które zmarły zajmował w swoim społeczeństwie.

Szew wieńcowy (sutura coronalis) zachowany jest na całej długości z małemi zawilościami; strzałowy (sutura sagittalis) zrośnięty do połowy swej długości, drugą zaś połowę cechują mierne zawilości; szew węglowy (sutura lambdoidea) również zrośnięty jest od punktu lambda do połowy długości lambda-asterion w jedną i drugą stronę, a części szwu niezrośnięte posiadają niewielkie zazębienia. Szew skroniowy (sutura temporalis), zarówno prawy jak i lewy, zachował się na całej długości, bez zazębienia. Ośrodkiem, od którego poczęło się zrastanie szwów jest punkt lambda, od niego zrastanie posunęło się w kierunku asterionów i bregmy. Z braku szwów o wielkich zawilościach czaszka nie obfituje w kości wydzielone, zaledwie jedna taka, niewielkich wymiarów kostka widoczna jest przy

lewym asterionie. Grzebień potylicowy (*crista occipitalis*) oraz kresy znacznie rozwinięte, a cała górna część kości potylicowej wystaje silnie na zewnątrz w punkcie lambda i nieco poniżej. Wyrostki sutkowe (*processus mastoideus*) wielkie, glabella nie wydatna ku przodowi, guzy czołowe (*tuber frontale*) rozwinięte miernie, czoło pochylone słabo.

Wymiary ogólne czaszki są dosyć okazałe. Pod względem wskaźnika długość-szerokościowego ($= 76,32$) czaszka należy do kategorii średnich (*mesocephalia*); wskaźnik wysokość-długościowy wynoszący w danym przypadku 69,47, należy do kategorii niskogłowych (*chamaecephalia*), choć już znajduje się na pograniczu średniowysokogłowości (*orthocephalia*). Wskaźnik szerokość-wysokościowy jest niezwykle wysoki, wynosi bowiem aż 109,8. Otwór potylicowy szeroki, wskaźnik (87,88) zalicza się do szerokordzeniowych (*eurymedullaria*), podobnie jak i cała potyllica, której wskaźnik długość-szerokościowy równa się 86,13, a przeto potyllica jest wybitnie szeroka (*eurioccipitalia*).

Przechodząc teraz do opisu twarzowej części czaszki (*splanchnocranium*), przede wszystkim omówię łuki brwiowe. Są one rozwinięte silnie w okolicy medialnej, gdzie grubość ich wynosi 17 mm (prawy) i 15 (lewy). W części środkowej grubość spada do 4 mm, aby znów na krawędzi lateralnej podnieść się do 6 mm na prawym oczodole i 5 na lewym. Nad obydwojma oczodołami znajdują się otwory rzekome, a nad lewym nadto jeszcze małe wcięcie. Wymiary oczodołów nie są jednakowe, co widać z tablicy pomiarów, a wskutek tego i wskaźniki oczodołów są różne: prawy 83,33, lewy zaś 85,0, pierwszy leży w kategorii średniooczodołowości (*mesoconchia*, drugi na dolnej granicy wysokooczodołowości (*hypsi-conchia*).

Szew nosowy (*sutura nasalis*) niezrośnięty, nadnosie wklęsnięte miernie, kości nosowe (*ossa nasalia*) zadarte. Wskaźnik szerokości nosa (42,59) wskazuje znaczną wązkoność (*leptorhynia*).

Twarz należy do kategorii szerokich (*leptoprosopia*), wskaźnik bowiem górnej części twarzy wynosi 57,46. W profilu szczęki nie wydają się zbyt wysunięte naprzód, a wyliczony wskaźnik skośności szczęki górnej (93,20) leży w kategorii prostoszczękowych (*orthognathia*). Podniebienie wąskie (*leptostaphylinia*) o wskaźniku 73,58, guzek podniebienny (*torus palatinus*) nieobecny.

Bródka (*mentum*) wydatna miernie, bez kolca zewnętrznego (*spina mentalis externa*). Kolec bródkowy wewnętrzny (*spina mentalis interna*) mały, nie rozdwojony i słabo wydatny.

WYMIARY I WSKAŹNIKI.

WYMIARY OGÓLNE.	Największa długość	190
	(glabella-extremum occiput)	
	Największa szerokość	145
	(euryon—euryon)	
	Wysokość	132
	(basion—vertex)	
	Obwód poziomy czaszki.	550
	Obwód poprzeczny (przez bregma) . .	320
	Obwód strzałowy	390
	(nasion—opisthion)	
	Odległość pomiędzy otworami usznymi.	112
	(auriculare—auriculare).	
Wskaźnik	$\frac{\text{najw. szerokość} \times 100}{\text{najw. długość.}}$	76,32
Wskaźnik	$\frac{\text{najw. wysokość} \times 100}{\text{najw. długość.}}$	69,47
Wskaźnik	$\frac{\text{najw. szerokość} \times 100}{\text{najw. wysokość.}}$	109, 8
POTYLICA (os occi- pitale).	Szerokość otworu potylicowego	29
	(foramen magnum).	
	Długość otworu potylicowego.	33
	(opisthion—basion).	
	Wskaźnik $\frac{\text{szer. otworu potyl.} \times 100}{\text{basion—opisthion.}}$	87,88
	Największa szerokość potylicy	113
	(asterion—asterion).	
	Cięciwa (lambda—opisthion)	98
	Wskaźnik $\frac{\text{cięciwa lamb.-opisth.} \times 100}{\text{najw. szerok. potylicy}}$	86,73
	Łuk (lambda—opisthion).	125
Wskaźnik	$\frac{\text{cięciwa lamb.-opisth.} \times 100}{\text{łuk lamba-opisthion}}$	78,40

KOŚĆ CIEMIENIOWA	Cięciwa bregma-lambda.	118
(os parietale).	Luk bregma-lambda	130
	Wskaźnik $\frac{\text{cięciwa bregma-lambda} \times 100}{\text{luk bregma-lambda}}$. . .	90,77
KOŚĆ CZOŁOWA (os	Cięciwa nasion-bregma	115
frontale).	Luk nasion—bregma	135
	Wskaźnik $\frac{\text{cięciwa nasion-bregma} \times 100}{\text{luk nasion-bregma}}$. . .	85,19
TWARZ.	Wysokość górnottwarzowa	77
	(nasion-prosthion).	
	Szerokość największa twarzy.	134
	(zygion-zygion).	
	Wskaźnik $\frac{\text{wysokość górnottwarzowa} \times 100}{\text{szerok najw. twarzy}}$	57,46
	Szerokość średnottwarzowa	93
	Wskaźnik $\frac{\text{wysokość górnottwarzowa} \times 100}{\text{szerokość średnottwarzowa}}$	82,80
	Najmniejsza szerokość czoła	101
	Największa szerokość czoła	111
	Wskaźnik $\frac{\text{najmn. szerok. czoła} \times 100}{\text{najw. szer. czoła.}}$	90,99
	Wskaźnik $\frac{\text{najw. szerok. czoła} \times 100}{\text{najw. szer. czaszki}}$	69,66
	Wskaźnik $\frac{\text{najw. szerok. twarzy} \times 100}{\text{najw. szer. czaszki}}$	93,06
	Podstawa twarzowa (basion-nasion)	103
	Wydatność twarzy w profilu (basion-prosthion) . . .	96
	Wskaźnik $\frac{\text{basion-prosthion} \times 100}{(\text{basion-nasion})}$	93,20
	Szerokość oczodołów zewnętrzna.	96
	(ektoorbitael—ektoorbitale).	
ORBITA.	Wysokość oczodołu prawego	35
	„ „ lewego	34
	Szerokość oczodołu prawego	42
	„ „ lewego	40

ORBITA.	Wskaźnik oczodołowy prawy	83,33
	„ „ lewy	85
	Łuki brwiowe (arcus suproorbit.)	
	prawy { Przy kraw. medialnej.	17
		{ W środku 4
		{ Przy kraw. lateralnej. 6
	lewy { Przy kraw. medialnej.	15
		{ W środku 4
		{ Przy kraw. lateralnej. 5
NOS.	Wysokość nosa (nasion-acanthion).	54
	Szerokość nosa (aperthion-aperthion).	23
	Wskaźnik $\frac{\text{szerokość nosa} \times 100}{\text{wysokość nosa}}$	42,59
	Szerokość kości nosowych	8
	Szerokość międzyoczodołowa wewnętrzna	22
PODNIĘBIENIE.	Szerokość podniebienia (alverion-alverion).	39?
	Długość podniebienia (staphylion-prosthion)	53
	Wskaźnik $\frac{\text{szerokość podniebienia} \times 100}{\text{długość podniebienia}}$	73,58
ŻUCHWA.	Wysokość żuchwy (gnathion-symphysion)	37
SZKIELET.	Wzrost osobnika, otrzymany metodą Manouvriera, na mocy pomiaru piszczeli (tibia)	m 1,63

Stanisław Lenczewicz.

JESZCZE JEDNO NACZYNIĘ NEOLITYCZNE Z ORNAMENTEM SZNURKOWYM FALISTYM,

znalezione w Działawicach w pow. Stopnickim.

(tablica XI).

(Ecuelle neolitique avec ornement cordelé ondulé, provenante
de Działawice, du distr. Stopnica, Roy. de Pologne).

W roku 1904 zaznaczyłem po raz pierwszy istnienie osobnego typu kulturalnego w neolicie polskim, nieznanego dotychczas w nauce, mianowicie ceramiki z ozdobą sznurową falistą („Światowit“, t. V, str. 3—8), w parę zaś lat potem w czasopiśmie „Zeitschrift für Ethnologie“ z r. 1906 („Neuentdeckte polnische schnur-keramische Gruppe mit Schnurwellenverzierung“) doniosłem, że posiadam paręset skorup tego rodzaju, pochodzących z 20 miejscowości pow. Stopnickiego, zebranych na miejscu zrujnowanych doszczętnie ementarzysk. Do owego czasu nie natrafiłem na całe naczynia. Udało mi się tylko odtworzyć kształty 5—6 naczyń, w tem 2 miseczki i trzy pułhary.

Nieco później przybył mi garnuszek, zrekonstruowany, na mocy kilkunastu skorup, które dały się dobrać, pomimo wielkich braków. Przed paru laty dopiero przybyła mi miseczka, znaleziona w Działawicach, w warunkach, pozwalających domyślać się, że należała do zrujnowanego grobu ze szkieletem skurczonym. Grób był już zupełnie rozrzucony, tylko miseczka znajdowała się w części gruntu nierozwianej, w piasku tuż pod jego powierzchnią, wraz z rozbitą piękną amforą o 4-ch małych uszkach, suto ornamentowaną, którą udało mi się skleić (JN 18834). Dokola rozrzucone były dość liczne skorupy, pochodzące z dwóch lub trzech naczyń większych, przeważnie pozbawionych ornamentacyi i niedających się odtworzyć, oraz kilku skorup z małego garnuszka z jednym pionowym uszkiem, ozdobio-

nego zwykłym ornamentem sznurowym. Wśród skorup i rozsypujących się resztek kości ludzkich znaleziono dwa zęby zwierzęce (№ 18835) z prześwidrowaną dziurką do zawieszenia, pochodzące z naszyjnika, typowego dla grobów neolitycznych. Na tej samej górze, w pobliżu były już znajdowane dawniej oddzielne skorupki, należące do innych naczyń z ozdobą sznurową falistą, widocznie pochodzące z dawno już zrujnowanych grobów.

Miska nasza, zapisana pod № 18832, ma na kołnierzu, licząc od krawędzi:

2 linie poziome proste, biegnące dookoła obwodu, niżej

8 linii sznurowych falistych, zebranych po dwie, w cztery sznury, biegnące równoległe ze sobą dookoła obwodu.

Zamyka ornament:

2 linie poziome proste sznurowe, poniżej których ciągnie się nieprzerwany szereg pionowych kresek wytłaczanych stempelkiem, tworzący frenzlę.

Dno naczynia, wystające na zewnątrz, po za jego ścianki, ma krawędź o plastycznej linii falistej, to znaczy zaopatrzone na obwodzie w okrągłe ząbki (patrz fotografię na tabl. XI).

Średnica naczynia u krawędzi 170 mm

„ dna 60—62 „

Wysokość naczynia 85 „

Kolor gliny żółto-czerwony, materiał skruszały, dobrze wypalony, przemieszany z okruchami skał krystalicznych.

Miseczka była rozbita, a co prawdopodobniejsze już w grobie podlegała roznieceniu, ale dała się niemal bez żadnego braku skleić i utrwalić.

Erasm Majewski.

Korespondencya i drobne wiadomości.

I.

Wiadomości o cmentarzysku i kurhanach pod Włocławkiem.

Od p. A Wyczalkowskiego, interesującego się zabytkami archeologicznymi, zamieszkałego we Włocławku otrzymaliśmy wiadomość, że w odległości 10 *kł* od miasta znajduje się znaczna przestrzeń, pokryta lotnym piaskiem, długa na 2 *kł*, szer. od $\frac{1}{2}$ do $\frac{2}{3}$ *kł*, usiana znaczną ilością szczątków naczyń glinianych potłuczonych, a miejscami niedopalonemi kośćmi, pochodzącemi z popielnic zniszczonych.

Oprócz tego zauważył p. Wyczalkowski na tychże piaskach w różnych punktach wydmy odłamki krzemienne.

Jako amator, odnoszący się poważnie do zabytków głębokiej przeszłości, żadnych poszukiwań systematycznych nie przeprowadzał, obawiając się, że niedość dokładnie mógłby wyzyskać dla nauki napotkane zabytki, ale przypuszcza, że możnaby jeszcze odszukać nienaruszone groby, choć zaznacza, że wedle zebranych wiadomości, okoliczni mieszkańcy od dawna robili częste poszukiwania „skarbów“ i wykopywali popielnice, a nie znalazłszy oczekiwanych skarbów, rozbijali, jak to zwykle bywa, garnki, pozostawiając bezładne szczątki na miejscu.

O charakterze cmentarzyska nic bliższego pan W. nie zakomunikował. Donosi tylko, że popielnice znajdowały się w ziemi pojedynczo i dość gęsto, miewały pokrywy, nie były niczem obkładane, o czym świadczy nieobecność kamieni większych rozmiarów. Są tylko drobne. Popielnice poważnie trafiały się płytko, niektórzy mieszkańcy objaśniali, że znajdowały się tuż pod powierzchnią piasku w miejscach bardziej odwianych.

W sąsiedztwie naliczył p. W. około 20 małych pagórków, różnej

wielkości dość gęsto nagromadzonych, obrośniętych murawą. Przypuszcza, że są to kurhany, ale poszukiwań nie czyniono.

Możliwe jednak, że są to pagórki naturalne.

Byłoby bardzo pożądane, stosownie do wyrażonego przez p. W. życzenia, aby ktoś zajął się naukowem zbadaniem tych zabytków. Ponieważ poszukiwaniami w ziemi kujawskiej zajmują się niektórzy członkowie Oddziału kujawskiego T-wa krajoznawczego, przeto być może, iż z powodu blizkiego sąsiedztwa—ktoś już, należący do tego oddziału zwiedzał te wydmy i zebrał próbki tak skorup, jak krzemieni łupanych. Oczekujemy wiadomości, czy nie czyniono w tej miejscowości poszukiwań oraz z jakim skutkiem.

E. M.

II.

Cmentarzisko w Krośniewicach w Kutnowskim.

Pan Stefan Kaliszewski zamieszkały we Włocławku doniósł redakcyi „Światowita“, że w roku 1908 przy kopaniu gliny chłopci natrafili na cmentarzisko ciałopalne na gruntach Krośniewic (Ostrowy).

Według informacyi miejscowego dozorczy p. B. Wąsowskiego były tu popielnice i naczynia z czarnej i czerwonej gliny, kilka noży, kilka mieczów (?) i siekierek bronzowych, które chłopci roznieśli i poniszczyli, jak zwykle. Zdaje się, że jeszcze znalazłyby się groby niezniszczone. W sąsiedztwie blizkiem ma być jeszcze jeden cmentarz z popielnicami, na którego zniszczonej części znajdowane bywają jeszcze czaszki i kości. Jeśli to prawda, wówczas owe kości należą do grobów nie mających wspólnego z cmentarzem ciałopalnym.

Pożądanem byłoby zajęcie się temi zabytkami.

III.

Wiadomości o grodzisku w Będkowicach na Boleszynie (powiat Olkusi).

(Treść komunikatu, przedstawionego w T-wie Naukowem Warszawskiem na posiedzeniu Komisji Antropologicznej, dn. 29 Paźdz. 1909 r.).

Pan Stanisław Ciszewski przysłał nam swoje spostrzeżenia, dokonane we wsi Będkowicach w pobliżu Ojcowa. Oto w krótkości komunikat p. Ciszewskiego, który stanowi wskazówkę dla badacza, któryby się chciał za-

iąć bliższem rozpoznaniem tego zabytku. Charakter zewnętrzny zabytku najlepiej objaśni planik odręczny, skreślony przez naszego kolegę. Co do przedmiotów, znalezionych przy pobieżnem rozpatrywaniu się w zabytku, możemy objaśnić, że ograniczają się one do trochy drobnych skorup z naczyń niezbyt starych, kawałków gliny przepalanej (polepy i szczątków pieca pierwotnej budowy). Okazy te nie przedstawiały nic charakterystycznego ani wyraźnego. Były to tak drobne szczątki naczyń, mogących pochodzić z czasów historycznych, że o określeniu ich dokładnijszem marzyć nawet nie można było. Zdaje się, że słusznie p. C. odnosi je do wieku XIII-go. Rysunek grotu żelaznego, który nam załączono, również to potwierdza. Zresztą był to jedyny przedmiot żelazny, znaleziony przez p. C. Dopiero dalsze poszukiwanie może dostarczyć materiału do dokładnijszych wniosków.

Zabytek, o którym mowa, jest „grodziskiem“, a właściwie miejscem obwałowaniem. Miejsce to nosi nazwę charakterystyczną Boleszyn, pochodzącą od imienia Bolech (Bolesław). Jestto wyniosłość i pole orne, w części porośnięte młodym lasem i krzakami. Sam szczyt Boleszyna pokryty cienką warstwą ziemi rodzajnej. Pod nią rzunowisko, leżące na opoce. Znajdują się w dołach, które właściciel Będkowic pokopał, ślady ognia. W jednym miejscu, blisko samego szczytu grodziska zrobił właściciel podkop, dość obszerny, w którym p. Ciszewski dostrzegł jakby sklepienie kamienne, poniżej zaś sypką, suchą czerwoną glinę.

Położenie wyniosłości, ograniczonej od strony doliny stromą ścianą naturalną, z jednej zaś strony dwoma łukowatemi wałami, wskazuje, że to było miejsce obronne. Wymiarów wałów od p. C. nie otrzymaliśmy.

U z u p e ł n i e n i e .

Pan Leon Kozłowski, uproszony przez nas, zajął się w Sierpniu 1909 r. zabytkiem, obejrzał i pomierzył wały, a nawet przeprowadził prowizoryczne rozkopywania. Wynikiem tego jest tymczasowa wiadomość, że w Będkowicach, na skałach Boleszyna, są właściwie dwa oddzielne grodziska. Jedno na najwyższej wyniosłości, zw. „Sokola Skała“, drugie na „Dębniku“; oba nad rzeczką Będkówką. Dokonane rozkopywania uwieńczone zostały wydobyciem pewnej ilości przedmiotów charakterystycznych. Nie reprodukujemy tu pomiarów szczegółowych nadesłanych redakcyi na dwóch planikach obu grodzisk, gdyż p. K. będzie tam jeszcze czynić dalsze poszukiwania i w obszerniejszem sprawozdaniu połączy wyniki już osiągnięte z wynikami poszukiwań zamierzonych. Tu dodamy, że p. Kozłowski złożył przedmioty wykopane w naszym Muzeum. Przeważnie są to przedmioty żelazne, jak wędzidła, strzały, ostrogi, klamry, klucze, parę obcęgi i niedające się bliżej określić szczątki.

Ze względu na rozległość grodzisk, rozkopywania będą wymagały sporo czasu i pracy, ale zabytki te istotnie zasługują na szczegółowsze zbadanie.

Red.

IV.

Miseczka srebrna z Dereczyna.

Na własność Muzeum J. Majewskiego przeszła od p. Michała Fedorowskiego miseczka z blachy srebrnej, wykopana w r. 1885 w Dereczynie, w pow. Słonimskim, gub. grodzieńskiej. Bliższych szczegółów, dotyczących tego znaleziska nie posiadamy.

Charakter wyrobu i ornamentacyi wytlaczanej uwidacznia zdjęcie fotograficzne, odtworzone na tabl. XI.

Średnica miseczki 76 mm, grubość blachy 0,5 mm, waga 36 gr.

V.

Oszczep krzemieny z Halas pod Międzyrzecem (gub. siedleckiej).

(Point de lance de Halasy. Gouv. Siedlce).

Przedstawiony na tablicy XIII oszczep krzemieny, zwany powszechnie z niemieckiego grotem (grat), uderza niezwykle doskonałą, artystyczną techniką krzemienną neolitu i należy tak co do wielkości, jak i odrobienia do najpiękniejszych okazów, jakie dotąd na ziemiach naszych znalezione zostały.

Wymiary oszczepu następujące:

Cała długość 192 mm, szerokość dolna ostrza 62 mm, długość trzonka 44 mm, szerokość trzonka 30 mm, grubość 8 mm. Grubość od nasady ku wierzchołkowi cienieje zgodnie z przeznaczeniem. Brzegi od nasady do wierzchołka pokryte misterneiną ząbkowaniem. Przejęcie od nasady liścia oszczepu do trzona ostre, a nie lekko faliste, jak to mają powszechnie ostrza oszczepów skandynawskich. Krzemień bladeżółty (gliniastej barwy), a w nasadzie trzonu ciemnoczarny. Oszczep nasz znaleziony został przy sadzeniu dęba w lesie zwanym Halasowska Dębina, wchodzącym w skład lasów, należących do dóbr międzyrzeckich, hr. Potockich, w głębokości 7 cm, w nieprzepuszczalnej ziemi gliniastej i po znalezieniu był używany do sadzenia dębów przez chłopca, przy tym zatrudnionego, ztąd może po-

chodzi odłupanie znajdujące się w górnej części oszczepa. Pomimo gorliwych poszukiwań nie tam więcej nie znaleziono, chociaż o półtora kilometra znajduje się w lesie grodzisko nad łąkami, dobrze dotąd zachowane, do którego na stronicach „Światowita“ może się dać obszerniejszą wiadomość.

Teren w owym czasie lesisty i moczarowaty przedstawiał bardzo dogodne warunki tak pod względem łowieckim jak i obronno-zaczepnym, to też posiadacz podobnego oszczepu miał wygodną i srogą broń do swych celów, a znalezienie oszczepu w lesie od wieków dębowym nad brzegiem ochoży, to jest bagna, zarosłego olszyną, a w środku miejscami i dziś zalanego wodą, łatwo w ten sposób można tłumaczyć, że ugodzony ostrzem zwierz np. dzik, uchodząc przed śmiertelnym pościgiem człowieka neolitycznego wytargł lub zgubił ostrze, tak że myśliwiec już nigdy nie doszedł do posiadania swej pięknej broni, jak to i dziś jeszcze podobnie się dzieje przy pokrewnej technice łowieckiej australczyków lub myśliwskich plemion afrykańskich.

Międzyrzec w styczniu 1911 r.

Witold Pracki.

VI.

Notatka o cmentarzyskach zrujnowanych w pow. opoczyńskim.

W czasie badań antropologicznych, prowadzonych przeze mnie w czasie wakacji roku bieżącego nad ludnością Smardzewic, dowiedziałem się od p. Seweryna Dziubałtowskiego, że w pewnym miejscu nad Pilicą znajdowane były szczątki naczyń przedhistorycznych. Przybywszy razem z nim do wsi Ciebłowskie Komorniki, położonej na piaszczystym brzegu Pilicy (gmina Uniewel, powiat opoczyński, gubernia radomska), rozpocząłem poszukiwania we wsi i na pastwisku, gdzie znajdowano wielką ilość naczyń i drobiazgów przedhistorycznych. Jednak poszukiwania nie dały żadnego pozytywnego rezultatu, bo już od paru lat przyjeżdżali tam amatorowie zbieracze i prawdopodobnie wyczerpali cały zasób. Być może na polach okolicznych można by jeszcze coś znaleźć, wyorywano tam bowiem popielnice, a teren był niedostępny dla zbieraczy. Niestety, byłem tam w lipcu i z powodu zasiewów nie mogłem zająć się poszukiwaniem w polu. O ile mogłem zorientować się z tego, co mi opowiadali naoczni świadkowie, wykopywano tam naczynia z kośmi palonemi (kości palone widziałem sam na piasku), przykryte pokrywami, duże naczynia z dwoma mniejszemi, ustawionemi wewnątrz, fibule, groty, zausznicze, krąg ułożony z kamieni, prawdopodobnie palenisko. Jeden z grotów oglądałem, był on brązowy, pozosta-

łe zaś przedmioty, jak mi opowiadano, były z takiego samego metalu. W odległej o kilometr od Cieblowskich Komorników wsi Podobie znajdowano też popielnice w lesie, nie mogłem się jednak dowiedzieć, w którym miejscu, bo włościanie uważają te znaleziska za skarby.

W każdym razie, jeżeli nawet wskutek wandalizmu zbieraczy amatorów wykopaliska te zostaną dla nauki zupełnie stracone, to jednak, choćby dla wiadomości o rozsiedleniu i stanowiskach człowieka przedhistorycznego, uważam za stosowne podać o tem notatkę.

Stanisław Lencewicz.

VII.

Cmentarzisko rzędowe w Świącicach (pow. Płocki).

Zawiadomiony uprzejmie przez p. Zawidzkiego z Worowic o istnieniu w Świącicach kurhanu i korzystając z łaskawej p. Z. i właściciela Świącic, p. Biesiekierskiego pomocy, pojechałem we wskazane miejsce i znalazłem przy drodze do Małej wsi, po prawej stronie w pobliżu niskiej łąki, kurhan wyłożony kamieniami — w połowie już zniszczony, gdyż brano z niego żwir na drogę do poblizkiej cukrowni. Pozostała część kurhanu ma obwód 200 łokci i ze wschodu ma kształt półkola, a z zachodu od strony zniszczonej ograniczona linią prawie prostą. Środek kurhanu w najwyższej swej części wyniesiony nad powierzchnię otaczającego kurhan pola zaledwie na 1½ łokcia. Na powierzchni znać kilka ułożonych z głęboko wrośniętych w ziemię kamieni, czworoboków. Wybraliśmy z nich (I) najbardziej wydatny od strony północno-wschodniej. Po usunięciu darniny i pokładu dużych kamieni, znaleźliśmy warstwę kamieni drobniejszych, a pod nią, na głębokości 67 *cm*, przykryte piaszczystą ziemią—kości. Długość ułożonego po bokach i w szczytach dużemi płaskawemi kamieniami—grobu 216 *cm*. Po ostrożnem zdjęciu z kości ziemi okazało się, że od kości czaszki do ostatniej resztki kości ze stopy mieliśmy 182 *cm* — tyle też mniej więcej wynosił przypuszczalny wzrost pochowanego w grobie nieboszczyka. Kości, jakkolwiek zupełnie strupieszale i rozpadające się na powietrzu, w grobie leżały w zupełnym porządku; czaszka zwrócona była na wschód, twarz prosto ku górze, ręce wyciągnięte prosto po bokach szkieletu. Przy biodrach po obydwóch stronach znaleźliśmy 2 żelazne nożyki, również bardzo zniszczone, łamiące się w kawałki. Przy prawej stopie dobrze zachowana zwrócona ostrzem ku zachodowi włócznia; koniec jej pokryty szlachetną rdzą. Za stopami—mały, z dobrze wypalanej gliny, robiony na garncarskim kole garnuszek z dosyć silnie zaznaczoną szyjką, upiększony tylko

poziomo idącymi smugami. Nie mając zbyt wiele czasu wobec ciągle grożącego deszczu, wybieraliśmy do rozkopywania tylko te miejsca, w których, ze względu na zaznaczone kamieniami czworoboki spodziewaliśmy się grobów napewno.

II. Drugie takie miejsce znaleźliśmy naprzeciw grobu poprzedniego, lecz w stronie zachodniej, na krawędzi, graniczącej ze zniszczoną już połową cmentarzyska. Po usunięciu darniny i kamieni—na takiej samej, jak poprzednio głębokości, znaleźliśmy ślad zupełnie już strupieszalnych, rozsypujących się w proch—kości; lepiej była zachowana tylko czaszka ale i ta w takim stanie, że o żadnych pomiarach nie można było nawet myśleć. Zwrócona była, jak i w grobie poprzednim, na wschód, a leżała na kamieniu. Przy głowie znaleźliśmy małą brązową, mocno zniszczoną zausznicę. III-ci, wyraźnie oznaczony, czworobok znaleźliśmy niemal w środku między południową a północną krawędzią cmentarzyska, był on zbliżony więcej ku zachodowi, ku zniszczonej części kurhanu, a więc zapewne zajmował niegdyś w całym kurhanie pozycję niemal środkową. Głębokość grobu, w danym przypadku staranniej budowanego, wynosiła 124 *cm*. Boki grobu i szczyty było ułożone z kamieni płaskich. Po usunięciu kamieni i ziemi znaleźliśmy szkielet ze względnie dobrze zachowanymi, jakkolwiek bardzo cienkimi i delikatnymi, bez zaznaczenia linii przyczepu mięśni i z bardzo słabo rozwiniętymi normalnymi zgrubieniami, kośćmi. Długość szkieletu 136,6 *cm*. Czaszka, jak i w poprzednich grobach zwrócona na wschód, twarzą na południe. Obawiając się, żeby czaszka nie rozpadała się w kawałki, wymierzyłem ją zaraz w grobie, odgarnawszy od niej jak najostrożniej ziemię. Długość czaszki 18,8 *cm*, szerokość 12,5, najmniejsza szerokość czoła 8,9 *cm*, wskaźnik czoła główny 66,49 *cm*. W resztkach szczęki znaleźliśmy niewyrzynięty jeszcze ząb trzonowy. A więc była to czaszka młodzieńcza, wyraźnie długogłowa prawdopodobnie,—jak to wskazywała jej delikatna budowa—kobieca. IV-ty grób znaleźliśmy w tym samym rzędzie, co i poprzedni, lecz bardziej ku południowi. Na głębokości 82 *cm* znaleźliśmy kości mocno strupieszale—tylko kręgi stosu pacierzowego, części kości zwróconej ku wschodowi czaszki oraz resztki najgrubszych kości rąk i nóg; ale i te kości były w pewnym nieładzie; nie wiem przeto, czy grób ten nie był już przez kogo poruszany. Przy kościach czaszki znaleźliśmy 2 srebrne zausznice i srebrny pierścionek z kręconego drutu z wystającymi przy niezupełnie złączonych końcach dodatkami, resztki cienkiej płaskiej brązowej blaszki od jakiejś ozdoby i żelazny niewielki nożyk, mocno już zniszczony. V-ty wyraźny czworobok kamienny znaleźliśmy bardziej ku południowi, przy samej niemal granicy z częścią zniszczoną. Grób o takim samym charakterze jak poprzednie zawierał tylko (na głę-

bokości 70 *cm*) proszek z kości; w zachodnim brzegu, a więc prawdopodobnie w nogach znaleźliśmy żelazne obrączki; pałeczka od drewnianego kubelka i żelazne uszy do zaczepiania pałeczka, wszystko to dosyć misternej roboty. Rozkopywaliśmy jeszcze jeden czworobok ku zachodowi od grobu III-go, lecz na jakieś pół łokcia pod powierzchnią nie porosła jeszcze darniń, znaleźliśmy tam całą masę leżących bezładnie kości. Widoczne było to miejsce, w którem kości złożono znalezione, przy zabieraniu z cmentarzyska zwiru.

Groby w tem cmentarzysku, tak jak i w innych cmentarzyskach, znajdujących się w naszych stronach, były ułożone w rzędy; przedmioty archeologiczne przy szkieletach, a więc dzida, nożyki, zausznicie, pierścione, kubek, garnuszek, blaszka bronzowa, nie różnią się od dodatków archeologicznych, znajdujących w innych cmentarzyskach rzędowych; zaledwie jeden garnuszek różnił się nieco swą formą, a mianowicie mocno zaznaczoną szyjką. Szkielety duże i jak można sądzić z jednej, dającej się wymierzyć czaszki, podłużnoglówce. I w tem cmentarzysku, tak jak i w innych najdokładniej były zbudowane groby zawierające szczątki osób młodych, prawdopodobnie wskutek wysoko rozwiniętej (u budowniczych tych grobów), miłości rodziców ku dzieciom. Wogóle cmentarzysko święcickie nie różni się zasadniczo od innych, spotykanych w naszych stronach, czy je jednak zaliczyć do starszych, czy też do młodszych, wobec względnie małego plonu rozkopywania, rozstrzygnąć nie jestem w stanie, tymbardziej, że daleko posunięte zniszczenie kości mogło być spowodowane nieznaczną głębokością grobów.

Dr. Leon Rutkowski.

VIII.

Zestawienie tymczasowych pomiarów, dotyczących charakterystyki antropometrycznej dawnej ludności powiatów płockiego, sierpskiego i płockiego (z cmentarzysk rzędowych).

Przy rozkopywaniu licznych w powiatach płockim, płockim i sierpskim cmentarzysk rzędowych, udało mi się zebrać dosyć znaczną kolekcję (58) czaszek kopalnych, pochodzących, o ile się zdaje, z czasów przed przyjęciem przez nas chrześcijaństwa, gdyż w żadnym z tych cmentarzysk nie znalazłem śladów krzyżyka lub czegoś podobnego, co by nam mogło przypominać zwyczaje chrześcijańskie, jakkolwiek w jednym jedynym grobie, na cmentarzysku orszymowskim, znaleźliśmy pod czaszką monetę, uznaną za pochodzącą z czasów Kazimierza Odnowiciela. Na zasadzie tego nieli-

cznego, zapewne dosyć jednak poważnego materiału chciałbym spróbować określić, do jakiego typu w ogólnych zarysach (szczegółami zajmę się później) należała dawna ludność naszej okolicy, która, jak wiemy z historii, wspólnie z właściwymi Polanami, należała do liczby pierwszych budowniczych naszej ojczyzny. Czaszki, zbadane przeze mnie, pochodzą zaledwie z kilku cmentarzysk, a mianowicie: w pow. plockim: 1) z cmentarzyska turowskiego—13 czaszek, 2) z blichowskiego—2, 3) z rogowskiego—1, 4) z orszymowickiego—2, 5) ze święcieckiego—1; w pow. sierpskim: 6) z krasńskiego (wieś Krasino-Smoszewo—4 i 7) z romatowskiego—1; w pow. płońskim: 8) z sobanieckiego—2, 9) z wierzbickiego—1, 10) z kozimskiego (wieś Koziminy)—1, 11) z korzybskiego—6, 12) z pieścickiego (wieś Pieścidlą)—1 i 13) z płońskiego—23, wreszcie 14) z przybyszewskiego—1. Jedną czaszkę z cmentarzyska płońskiego, jako znaną płytko, pod powierzchnią niemal warstwy ziemi ornej, nie wypełnioną (wewnątrz czaszki) ziemią, a mającą kości mniej stare, niezupełnie pozbawione, na wygląd, części organicznych, ze swych obliczeń, jako niepewną, pochodzącą zapewne z daleko późniejszej epoki, wykluczam; razem więc do obliczenia wejdzie czaszek 58.

Czaszki turowskie wykazały następujące wskaźniki: 1) 64,87, 2) 73,91, 3) 68,00, 4) 72,55, 5) 70,33, 6) 67,18, 7) 73,50, 8) 69,71, 9) 66,67, 10) 67,93, 11) 71,65, 12) 65,98 i 13) 75,29; czaszki blichowskie: 14) 73,30, 15) 68,42, 16) czaszka rogowska 73,91, czaszki orszymowickie: 17) 72,92, 18) 74,56, 19) czaszka wierzbicka 70,85, 20) czaszka przybyszewska 76,19, czaszki krasńskie: 21) 69,23, 22) 74,73, 23) 71,07, 24) 79,57, 25) czaszka romatowska 71,43, czaszki sobanieckie: 26) 72,48, 27) 72,47, 28) czaszka kozimska 74,36, czaszki korzybskie: 29) 74,07, 30) 71,33, 31) 71,73, 32) 69,56, 33) 76,59, 34) 76,02, 35) czaszka z Pieścidl 69,63, 36) czaszka ze Święcie 66,49, czaszki płońskie: 37) 68,64, 38) 74,85, 39) 72,72, 40) 72,82, 41) 68,53, 42) 71,42, 43) 72,67, 44) 74,45, 45) 73,96, 46) 68,08, 47) 74,57, 48) 69,84, 49) 70,43, 50) 72,52, 51) 69,63, 52) 72,45, 53) 72,92, 54) 67,35, 55) 80,57, 56) 75,27, 57) 79,44, 58) 74,77 i wykluczone z pomiarów 78,97.

Czaszek o wskaźniku 64,00 do 64,99 było 1

„	„	65,00 — 65,99	—	1
„	„	66,00	—	2
„	„	67,00	—	3
„	„	68,00	—	5
„	„	69,00	—	6
„	„	70,00	—	3
„	„	71,00	—	6
„	„	72,00	—	10
„	„	73,00	—	5

Czaszek o wskaźniku 74,00 do 74,99	było	7
" " 75,00	—	2
" " 76,00	—	3
" " 77,00	—	—
" " 78,00	—	—
" " 79,00	—	3
" " 80,00 — 80,99	—	1

Najczęściej więc, bo w 10 wypadkach na 54, wśród naszych czaszek spotyka się wskaźnik główny czaszki 72,00. Wogóle czaszki o typie prawdziwie podłużnym wynoszą 83,4%, o typie względnie podłużnym 9,3% — razem 92,7%, o typie średniogłowym 5,5% i o typie podkrótkogłowym 1,8%; a więc ludność naszych okolic w dobie poprzedzającej przyjęcie chrześcijaństwa i za panowania pierwszych Piastów była prawie czysto podłużnogłowa, z niewielką zaledwie domieszką typów średnio- i podkrótkogłowych. Domieszka ta mogła powstać wskutek obecności wśród naszej ludności typów obcych, ale mogła też być wynikiem pewnych odchyień chorobliwych w rozwoju czaszki.

Dosyć duża liczba czaszek, szczególnie z cmentarzyska płońskiego, miała zachowane kości twarzy w takim stanie, że można było wymierzyć stosunek długości do szerokości, czyli tak zwany wskaźnik twarzy. Okazał się on u czaszki:

1) z VI	grobu z Turowa	53,43
2) „ II	„ „ Orszynowie	47,72
3) „ IX	„ „ Korzybia	51,82
4) „ I	„ „ Blichowa	48,48
5) „ —	„ „ Przybyszewa	56,52
6) „ II	„ „ Blichowa	55,83
7) „ IV	„ „ Krasina	50,00
8) „ I	„ „ Płońska	53,43
9) „ II	„ „ „	56,20
10) „ IV	„ „ „	60,65
11) „ V	„ „ „	45,28
12) „ VI	„ „ „	54,20
13) „ VII	„ „ „	57,66
14) „ VIII	„ „ „	50,00
15) „ IX	„ „ „	48,53
16) „ X	„ „ „	61,11
17) „ XI	„ „ „	53,68
18) „ XII	„ „ „	56,92
19) „ XIII	„ „ „	57,50

20)	z XVI grobu z Płońska.	53,15
21)	" XVII " " " " " " "	53,85
22)	" XVIII " " " " " " "	51,61
23)	" XIX " " " " " " "	53,54
24)	" XXI " " " " " " "	54,30
25)	" XXIII " " " " " " "	60,31

A więc typ wązkolicy wynosi 21 — czyli 84%
szerokolicy „ 4 — „ 16%.

W 41 grobach udało się, zwykle w przybliżeniu, wymierzyć długość szkieletów, która wynosiła.

dla szkieletów o cechach męskich		o cechach żeńskich:	
Z cmentarzyska turowskiego	1) 175 <i>cm</i>	1) 130,0 <i>cm</i>	
" "	2) 184 "	2) 165,0 "	
" "	3) 195,5 "	3) 183,0 "	
" "	4) 173,0 "		
" "	5) 183,0 "		
" "	6) 185,0 "		
" "	7) 190,0 "		
" przybyszewskiego	8) 187,0 "		
" żochowskiego	9) 188,0 "		
" "	10) 175,0 "		
" zbyszyńskiego	11) 192,0 "		
" orszymowickiego	12) 200,0 "		
" wrocławskiego	13) 185,0 "		
" sobanickiego	14) 176,0 "	4) 162,0 "	
" krasieńskiego	15) 167,0 "	5) 161,0 "	
" "	16) 182,0 "	6) 158,0 "	
" "	17) 171,0 "		
" romatowskiego		7) 167,0 "	
" kozimińskiego	18) 180,0 "		
" korzybskiego	19) 190,0 "	8) 188,0 "	
" "	20) 177,0 "	9) 142,0 "	
" "	21) 200,0 "		
" "	22) 193,0 "		
" "	23) 203,0 "		
" "	24) 194,0 "		
" święcieckiego	25) 182,0 "	10) 136,6 "	
" płońskiego	26) 175,0 "	11) 151,0 "	

Z cmentarzyska płońskiego	27) 161,9 <i>cm</i>	12) 159,0 <i>cm</i>
"	28) 164,0 "	13) 160,0 "
	razem 5127,5 <i>cm</i>	2052,6 <i>cm</i>
	średnio 183,1 "	157,9 "

Wzrost według tych pomiarów wykonanych częściowo i przez ś. p. Tarczyńskiego, wypadł dla mężczyzn niezmiernie wysoki, bo o 16 *cm* wyższy od wzrostu obecnych płońskich chłopów, a o 13 od wzrostu szlachty; gdybyśmy nawet liczyli jakie 10 *cm* na rozsuniecie się strupieszających kości, to i tak otrzymalibyśmy 173,1, a więc wzrost wysoki; natomiast dla kobiet wypadł nam wzrost zaledwie o 3,2 *cm* wyższy od wzrostu obecnych płońskich chłopek, a o 2,3 *cm* od szlachcianek. Jakkolwiek pomiary wzrostu, dokonane na szkieletach, nie mogą rościć pretensyi do ścisłości, niemniej jednak w przybliżeniu wykazują one nam, że ludność dawniejsza badanych przeze mnie powiatów była wysoka. Z zestawienia powyżej przytoczonych danych z dosyć znaczną dozą prawdopodobieństwa możemy wywnioskować, że dawna (mniej więcej z X, XI i XII wieku) ludność naszych okolic należała do typu wysokiego wązkoliciego długogłowca.

Leon Rutkowski.

CZĘŚĆ DRUGA.

Przegląd archeologiczny.

(Revue archéologique).

RUCH NAUKOWY.

BURSZTYN.

(Streszczenie rozdziału IV dzieła Mateusza Mucha: „Die Heimat der Indogermanen im Lichte der urgeschichtlichen Forschung“, str. 117—134).

Mimo swojej małej wartości użytkowej, mimo kruchości i miękkości, które nawet dla celów zdobniczych czynią go mało przydatnym, bursztyn przeszło od lat 4000 posiada względy u ludzi. Weześnie już, jako środek zamienny, stał się łącznikiem między wyżej cywilizowanymi ludami Europy i Azji zachodniej a plemionami o kulturze niższej.

Zapewne nie jego własności elektryczne ściągnęły nań uwagę ludzi, lecz połysk, którego po wygładzeniu łatwo nabywa, przejrzystość, podatność do przybierania pożądaných kształtów nawet pod najprostszymi narzędziami krzemiennymi. Większą jeszcze cenę nadała mu jego palność: z wody wydobyty kamień, który się pali, musiał się wydawać czemś osobliwym i tajemniczym.

Gdy nastał zwyczaj palenia zwłok ze wszystkimi ozdobami, narzędziami i bronią, miłe wrażenie musiała sprawiać okoliczność, że ozdoby z tajemniczego kamienia spalały się razem z ciałem, a po spaleniu się wydawały przyjemny zapach. Do tego dodać należy jego pochodzenie z fał morskich, a w krajach południowych tajemnicę, która to pochodzenie ota-

czała i która podniecała uczonych starożytności klasycznej do bezowocnych zresztą usiłowań ku jej wykryciu.

Bursztyn, jako ozdoba, już w neolicie był w użyciu w Szwecyi południowej, w całej Danii, w Europie północnej. Tu znajdujemy go, obrobiony na ozdoby lub przeznaczony do tego, w grobach okresu kamiennego, w wielkich komorach kamiennych—tam, gdzie panował zwyczaj grzebania zwłok w takich właśnie komorach. Zwłaszcza obfitują w ilość sztuk „składy“ bursztynu w błotach duńskich, które też uchodzą za dawniejsze od znalezisk grobowych.

W „śmietniskach“ muszlowych duńskich, jako też w znaleziskach nadbrzeżnych, brak bursztynu, natomiast znajdujemy go już w jaskiniach paleolitycznych: w jaskini Żitny pod Kiritein i w jaskini Kostelik — obie w Morawii środkowej, w jaskini Hudenusa pod Hartenstein w dolinie Kremsu w Austrii Dolnej, dalej w jaskini Auresan w Pirenejach wyższych we Francyi.

Oprócz tego, znajduje się bursztyn w Królestwie Polskiem i w Galicyi. Jak daleko rozciąga się w tym kierunku jego obszar—dziś nie wiadomo; lecz godnem jest uwagi, że w Galicyi bursztyn znajduje się w towarzystwie barwnych dekoracji spiralnych. Ku Zachodowi można go w końcu okresu krzemiennego wykazać w Anglii, gdzie go znajdowano w grobach obok ozdób z gagatu (Jet) i pewnej postaci węgla—„Cannelkohle“. We Francyi pojawia się w grobach megalitycznych, a więc również przed końcem okresu kamiennego. W Austro-Węgrzech, Niemczech południowych, w krajach alpejskich, we Włoszech i Hiszpanii zdaje się go braknąć w tym czasie, ale rzecz możliwa, że obecność jego w Austrii oraz Niemczech południowych będzie jeszcze wykazaną; pozwala się tego spodziewać pałacek bursztynowy z osady na Vitusbergu w Austrii Dolnej, należącej do okresów kamiennego i brązowego. W Szwajcaryi znajdowano go w kilku budynkach palowych z czasu przejściowego między okresami kamiennym a brązowym, tak np. w budowlu palowej w Maurach nad jeziorem Bodenskiem; we Włoszech północnych pierwsze jego ślady pojawiają się również w tym czasie.

Później o wiele później znajdujemy bursztyn w Grecyi, od razu w znacznych ilościach w komorach grobowych micyńskich, w grobie kopulowym pod Menidi, w akropolu nauplijskim, pod Palamidi, w komorze grobowej w Jalysos na wyspie Rodus, a zatem w licznych stosunkowo miejscowościach. Początek kultury grobów micyńskich i t. p. zaliczymy do wieku XIV—XV prz. Chr., skąd jednak oczywiście nie wynika, aby to miał być właśnie pierwszy czas pojawienia się bursztynu w Grecyi. Wielkie ilości, w jakich go w grobach znajdujemy, jak również rozpo-

wszechnienie go po całej Grecyi, dowodzą, że nie mógł być dopiero co do kraju sprowadzonym.

Po tamtej stronie morza Greckiego rozpowszechnienie bursztynu nie sięgało, jak się zdaje, daleko: w Egipcie, Chaldei, Assyryi brak go, w krajach cywilizowanych Azji zachodniej nie jest on przez żadne wierzytelne znaleziska reprezentowany.

Jak wiadomo, potrzebne ilości bursztynu surowego są dziś dostarczane wyłącznie z wybrzeży Morza Bałtyckiego, osobiście z Prus Wschodnich; jednak i w innych okolicach ziemi znajduje się podobna do bursztynu naturalnego żywica kopalna, i długi czas była wątpliwość, czy znajdowane w różnych krajach przeddziejowe i klasyczne ozdoby bursztynowe pochodzą ze źródeł miejscowych, czy też z wybrzeży morza Bałtyckiego i Północnego. Dopiero Otto Helm wykrył w bursztynie bałtyckim i północnym zawartość kwasu bursztynowego, którego braknie w bursztynie innych miejscowości, i wykazał, że bursztyny przeddziejowe i klasyczne wszystkich znalezisk zawierają go w odpowiednich ilościach, aby ich pochodzenie bałtycko-północne mogło być niewątpliwe.

Archeologowie wnosili stąd, że do krajów południowych bursztyn trafiał tylko na drodze handlu, wzamian za bronz i złoto, których kraje te dostarczały mieszkańcom Północy. Wniosek ten potwierdzać się zdawała okoliczność, że obfitość bursztynu na Północy zmniejsza się widocznie od czasu, gdy bronz i złoto zaczynają przenikać do tych krajów.

Daleki jestem od przeczenia zasadności tego wniosku, uznając, że na drodze tego handlu zamiennego bronz i złoto przedostały się do krajów północnych, a większość bursztynu do południowych, lecz uważam za kwestyę do zbadania, czy znajomość i zamiłowanie bursztynu wyłącznie zapomocą handlu dostały się na wybrzeża morza Egejskiego.

Kraje wschodnio-bałtyckie za wielkie ilości złota i bronzu, które w nich znajdujemy, dawały bursztyn, a Hallstatt i Hallein sól; ale co mogły za nie dawać Bawaria Górna i Galicya, w których znaleziono ostatnio znaczne ilości bronzu? Czem nie tylko za swoje bronzы, lecz za swoje obfite skarby złota płaciły Czechy, które nie miały ani bursztynu, ani soli, a które w owym czasie nie wydobywały jeszcze cyny? I jeżeli handel już wtedy—w końcu 3 i w pierwszej połowie 2 tysiąclecia prz. Chr.—był tak ożywiony, że mógł dostarczyć Północy dostateczną ilość złota i bronzu, aby zakończyć tam okres kamienny, jakim sposobem mógł w 1000 lat później tak osłabnąć, że nie mógł już dostarczać krajom północnym ani bronzu, ani żelaza, które w tym czasie widzimy już po tej stronie Bałkanów i Apeninów, aż do doliny Dunaju, w rękach plemion, które cieszyły się zarazem wielką obfitością bursztynu, uprzednio

stosunkowo skąpo w tych krajach reprezentowanego? One również mogły dostawać bursztyn tylko z Północy; ale dlaczego nie dawały jej wzamian swego żelaza, które musiało tam być towarem bardzo pożądanym? Co, oprócz żelaza, mogły one dawać kupcom za bursztyn? Niepodobna uwierzyć, aby ludy północne miały jakowys wstręt do żelaza i przekładały nad nie naczynia brązowe i inne, przeważnie mające znaczenie ozdób lub zabawek, towary pochodzenia południowego, za które dawały masy bursztynu?

Musiały więc rozpowszechnieniu się żelaza na północy przeciwdziałać przeszkody, których handel nie mógł ani pokonać, ani ominąć, a które jednak dla odpływu bursztynu przeszkodami nie były. Przeszkodami temi mogły być tylko wędrówki ludów, które przez długi czas poruszały się od północy ku południowi; wędrówki te mogły być spowodowane przez parcie szczepów italskich, a następnie germańskich i celtyckich. Jeżeli ruch ten nie miał tak szerokiego zakresu, jak pochód Celtów do Italii około r. 400 prz. Chr., lub jak wędrówki ludów na początku średniowiecza, to mógł jednak trwać nie krócej od nich, a ponieważ obejmował mniejszą przestrzeń, skutki jego mogły być tem donioślejsze; mógł więc stanowić przeszkodę przeniknięciu na Północ żelaza i kowali, podczas gdy ciągnące na Południe plemiona zabierały z sobą swój bursztyn, a nawet przez czas dłuższy mogły pozostawać w trwałym związku z ojczyzną¹⁾.

Wielka obfitość bursztynu w Micenach (w jednym grobie znaleziono 400 paciorków, w drugim niewiele mniej) każe przypuszczać, że mieszkańcy tameczni byli w posiadaniu jego bogatych zapasów. To zaś dowodzi dawnego, zakorzenionego zamięłowania do ozdób bursztynowych, i to, jak wykazują znaleziska, nietylko w samych Micenach, lecz i gdzieindziej na lądzie i na wyspach greckich. Obyczaj zdobienia bursztynem grobów jest identyczny z takim samym obyczajem w ojczyźnie bursztynu.

Trudno przypuszczać, aby to niezwykle zamięłowanie do bursztynu, ten obyczaj dawania go zmarłym do grobów, przenoszone być miały i wytwarzane przez wszechmoc handlu, który już w pierwszej połowie 2-go tysiąclecia przed Chrystusem takie mogłoby wywoływać skutki. Gdyby nie chodziło tu o czasy tak dawne, możnaby, jak często bywa, wezwać na pomoc Fenicyan; bez nich jednak niepodobna, aby handel szedł z odległej Północy inaczej jak od ludu do ludu, od plemienia do plemienia. I on to

¹⁾ Uwaga tłumacza. Jeżeli, pozostając w związku z ojczyzną, sprowadzały z niej bursztyn, to mogły do niej również dobrze posyłać żelazo.

między, pomimo tak wielkich odległości, pomimo wielokrotnego przechodzenia towaru z rąk do rąk, wraz z bursztynem zanieść aż do Grecyi zwyczaj dawania go zmarłym do grobów? Wysoce kulturalni, dobrze obeznani z pięknymi ozdobami złotemi Miceńczycy mieli od „barbarzyńców północnych“ nabierać upodobania do mało znaczącego pod względem zdobniczym bursztynu i obyczaju składania go w grobach?

W końcu zapytać należy, czym Miceńczycy opłacali bursztyn? Bo, jak powiada Sophus Müller: „dotychczas nie znaleziono na Północy ani jednego przedmiotu, którego pochodzenie micideńskie dałoby się z pewnością wykazać“¹⁾. Złoto, zwłaszcza spirale złote, które na Północy napotykamy w znacznych ilościach, trafiło tam, jak się słusznie przypuszcza, jako wartość zamienna za bursztyn; lecz złoto to pochodzi, podług wszelkiego prawdopodobieństwa, z Europy środkowej, gdzie znajdujemy dużo takich spirali; na obszarze zaś kultury micideńskiej są one nieliczne, a niektórych, osobliwie typowych i doniosłych, brak zupełnie. Podług Olshausena („Zeitschr. f. Ethnol.“, roczn. 1890, str. 289 i nast.), strumień główny owego typu obręczy spiralnych, o który przy badaniu najdawniejszego handlu bursztynem głównie chodzi, szedł wzdłuż doliny Elby, mianowicie jej prawym brzegiem, w kierunku półwyspu Kimeryjskiego, wylewając się z krajów austro-węgierskich, gdzie oprócz tych, wybitną rolę grają też „Noppenringe“. O pochodzeniu złota wyraża się Olshausen jak następuje: „Pokładów złota naturalnego możnaby szukać w Siedmiogrodzie, a może i w austriackiej krainie alpejskiej. Już Herodot (III, 16) powiadał: „Rzeczą jest pewną, iż na północy Europy jest bardzo dużo złota“ — i nie mógł mieć na myśli innych krajów oprócz tych właśnie. Niewątpliwie więc spirale złote, któremi ludom północnym płacono za bursztyn, pochodzą nie z Grecyi. Olshausen skłania się nawet do mniemania, że odwrotnie — do Grecyi złoto przychodziło z rzeczonych krajów.

Możnaby, co prawda, przypuścić, że towar, który Miceńczycy dawali wzamian za bursztyn, rozproszył się na pośrednich etapach handlowych, i że ci pośrednicy dawali ludom Północy za bursztyn wyroby złote. Ale i takiego przypuszczenia nie można poprzeć znaleziskami, któreby się u zamieszkałych po drodze ludów znajdować powinny.

Wszystkie te trudności upadają, gdy przypuścimy, że pierwsze rozpowszechnianie się bursztynu było skutkiem nie handlu, lecz wędrówki ludów.

Bliskość obfitującego w bursztyn wybrzeża tłumaczy jego rozpowszechnienie się do Gór Harcu, Olbrzymich i Karpat już w neolicie tem sna-

¹⁾ Przecież handel prowadził się etapami. *Red.*

dniej, gdy przypomnimy, że, jak świadczą liczne znaleziska, cały ten obszar z wyjątkiem krainy na wschód od Wisły zajęty był przez ludność jednoplemienną. Wielka liczba znajdujących się na tym obszarze narzędzi kamiennych świadczy o jego dawnym i gęstym zaludnieniu, o niezwyklej wroście ludności, którą już wtedy, jak i potem, za czasów historycznych, ten właśnie wzrost zmuszał do licznych wędrówek. Tym sposobem i łatwo przenośne zapasy bursztynu trafiały tam, dokąd trafiali wychodźcy. Tak pierwsi wychodźcy do Anglii, podług Ptolemeusza Kaukoī z nad Elby Niższej i Manapioi (Menapii) z nad Renu Niższego, następnie Celtowie przynieśli prawdopodobnie do Wielkiej Brytanii zarówno groby kamienne, jak i obyczaj dawania grzebanym w nich zmarłym bursztynu.

Tak jeszcze przed końcem okresu kamiennego Protoceltowie przynieśli bursztyn do Francji, a Protoitalowie do Szwajcarii i Włoch północnych. Tak inni wychodźcy — może cokolwiek później, ale prawdopodobnie jeszcze przed początkiem 2-go tysiąclecia przed Chr.—przynieśli go do Grecji, gdzie osiedliły się już były w owym czasie plemiona indo-europejskie, może nawet greckie.

Jeżeli słuszne jest przypuszczenie, że obszar zachodnio-baltycki aż do Wisły był praojczyzną Indo-Europejczyków, to rzecz zrozumiała że w Europie niemal wszędzie tam, gdzie znajdujemy ozdoby bursztynowe w większych ilościach nie tylko w pierwszych czasach ich rozpowszechnienia się, lecz i później, na początku dziejów, siedziały ludy indo-europejskie; u ludów zaś niearyjskich nie był on wcale w użyciu, lub tylko wyjątkowo. Bursztyn był i pozostał własnością niemal wyłączną ludów aryjskich. (Uwaga tłumacza: A jakże wygląda ta „kwestya bursztynowa“ u Aryjczyków azjatyckich?).

Poszczególne plemiona, których związek z krajem ojczystym urwał się, albo które roztopiły się wśród obcych mieszkańców krajów zdobytych, zaniedbały użytku bursztynu, inne jeszcze przez czas długi zachowały do niego zamiłowanie i szukały środków do pokrycia wydatków, spowodowanych przez jego składanie w grobach i palenie razem ze zwłokami. Teraz dopiero stał się możliwym handel, odnawiający jego zapasy, ponieważ znane było jego źródło i ponieważ towar szedł przez ręce ludów, jeżeli nie zaprzyjaźnionych, to przynajmniej plemiennie spokrewnionych. To, co Grecya wzamian za bursztyn dawała, nie dosięgło Północy, tylko się zagubiło u plemion bliższych, ale wywołany przez tę wymianę stosunek oddziałał zapładniająco, wcześnie pobudzając do naśladownictwa rzeczy dostarczanych, w części zmuszając do obmyślenia środków wymiany. Rzecz niewątpliwa

dla mnie, że ku końcowi okresu kamiennego a na początku brązowego ożywiony ruch duchowy ogarnął prawie wszystkie ludy Europy i powołał je do wytrwałej działalności. Co najmniej w pierwszej połowie 2-go tysiąclecia przed Chrystusem w Alpach austriackich eksploatują się pokłady rudy miedzianej; czy poszukiwano już tam w tym czasie rudy złotej, to okażą przyszłe badania, na które już dziś oczekują niezliczone ślady eksploatacyi złota w naszych Alpach wschodnich, osobiście w Tauer (E. Riedl: „Die Goldbergbaue Kaernthens“). Fakt, że obrabiano już wtedy złoto (znaleziska Stollhofskie, muzea peszteńskie i berlińskie), potwierdzać się zdaje mniemanie Olshausena, że złoto posyłanych na wymianę na Północ obręczy spiralnych pochodzi z Alp austriackich i z Siedmiogrodu.

Przy sposobności tego zagadnienia inna jeszcze okoliczność zasługuje na ścisłą uwagę. Wiadomo, że wybrzeże wschodnio-baltyckie, mianowicie Żmujdź, bardziej obfituje w bursztyn od zachodniego, i że już w okresie kamiennym wydobywano go tam w większych ilościach i obrabiano w rozmaitsze sposoby, niż gdzieindziej. Wybrzeże to leży bliżej od Grecyi i komunikuje się z nią przez Dniestr lub Dniepr i morze Czarne łatwiej od zachodniego; jednak, jak wykazały badania, w czasach przeddziejowych nie brało żadnego udziału w zaopatrywaniu Europy w bursztyn. Okoliczność ta stanie się jeszcze bardziej uderzającą, jeżeli malarstwo galicyjskie i rumuńskie z okresu kamiennego uznamy za odłam sztuki miczeńskiej lub nawet egejskiej, jeżeli zatem wpływy te sięgały aż do doliny Seretu, a więc aż do progu wschodnio-baltyckiego obszaru bursztynowego. Jakże się tłumaczy, że w przeddziejowym handlu bursztynem obszar ten żadnego nie brał udziału?

Objasni to pogląd na stan ogólny ludności tych wybrzeży i najbliższego do nich lądu.

Wspominałem już, że w żadnym ze zbadanych dotychczas krajów ziemi nie napotykam takiego bogactwa, takiej różnaitości i takiej piękności broni i narzędzi okresu kamiennego, jak w krainie zachodnio-baltyckiej. Świadczy to zarówno o zdolnościach fizycznych i duchowych, jak o wytrwałej pracowitości tej ludności oraz o gęstym zaludnieniu kraju. Nie dziw, że ludność ta, zwłaszcza jeżeli była do tego popychana przez wrogie zjawiska przyrody, ale było odwrotnie, wędrowała masowo ze swoich siedzib, jak tego przykłady widzimy tak często od początku czasów historycznych, częściej niż gdziekolwiekindziej na świecie.

Jakże natomiast wygląda w tym czasie wybrzeże wschodnio-baltyckie? W przeciwieństwie do bogactwa i wysokiego rozwoju krainy zachodnio-baltyckiej, znaleziska z epoki kamiennej są tu o wiele mniej liczne i uboższe, o wiele mniej zróżnicowane; w lichych siedzibach mieszkała tu

uboga ludność, zadowolająca się zdobyczami morza, trochę rolnictwa i hodowli bydła i nie mająca podnieść do wędrówek w dal ¹⁾. Jakkolwiek jednak zbierała bursztyn dla siebie samej i obrabiała go w znacznych ilościach na ozdoby, nie znajdujemy śladu, aby go do obcych krajów wysyłała. Zda się nawet, że przez czas pewien nie był przez ludność miejscową używany, póki ona nie znalazła nabywców w Rzymianach, od których ze zdumieniem otrzymywała za to zapłatę, jednak niedostateczną, aby za nią mogła nabywać w większych ilościach żelazo ²⁾.

Tu więc właśnie, gdzie można było oczekiwać, że ludzie będą chcieli darów obcej kultury za posiadany w wielkiej obfitości i dla siebie prawie bezwartościowy bursztyn, dokąd z Grecji prowadziła droga krótsza i łatwiejsza, handel miał sposobność do rozwinięcia się. Nie zdarzyło się to, ponieważ z jednej strony handel ówczesny wogóle nie umiał przenikać samodzielnie do wnętrza lądów ³⁾, z drugiej zaś strony—ponieważ bier na ludność pozostawała w kraju, a z nią i bursztyn. Natomiast, krainę zachodnio-baltycką zamieszkiwały plemiona rozbudzone i czynne, które w rozpędzie życiowym i twórczym dążyły naprzód, przełamały wreszcie granice swojej ojczyzny, zdobyły sobie nowe siedziby i rozpowszechniły tam bursztyn, zamiłowanie do niego i znajomość jego pochodzenia, które potym mogły być przez handel wyzyskane.

(Streszczenie powyższe jest prawie przekładem. Opuszczono bardzo mało rzeczy nieznaczących). M. M.

Kilka najświeższych odkryć szczątków człowieka paleolitycznego w Europie.

Według prof. G. G. MACCUDY, streścił ST. J. M. ⁴⁾.

Ostatnie sześćdziesiąt lat dorzuciło bardzo wiele do nauki w sprawie poznania ras ludzkich, zaludniających Europę w czasach geologicznych.

W październiku r. 1907 dr. Otto Schoetensack znalazł szczękę dolną

¹⁾ Uwaga tłumacza: Zdawałoby się, że przeciwnie: Skoro ludności zachodnio-baltyckiej działo się na jej siedzibach dobrze, a wschodnio-baltyckiej źle, to właśnie ta ostatnia miała większą od pierwszej „podnieść“ do wędrówek.

²⁾ Uwaga tłumacza: Chyba autor ma tu na myśli Słowian, jako mieszkańców obszaru wschodnio-baltyckiego, bo nikomu innemu nie przypisałby takiego niedołęstwa.

³⁾ Uwaga tłumacza: Ależ wybrzeże wschodnio-baltyckie nie jest wewnątrz lądu.

⁴⁾ Recent discoveries bearing on the antiquity of Man in Europa (Ann. rep. of the Smithsonian Institution, 1906, str. 531—583).

w pokładzie piasku blisko wsi Mauer, o 10 *km* od Heidelbergu. Szczeka owa była znaleziona nad rzeką Mauer (w dolinie rz. Elsenz), w głębokości 24,1 *m* od powierzchni, w warstwie, zaliczanej do dolnego czwartorzędu. Poziom, z którego pochodzi szczeka, dostarcza innych resztek ssaków, a mianowicie: *Felis spelaea*, *F. catus*, *Equus*, *Canis*, *Ursus arvernensis*, *Sus* ser. var. *priscus*, *Cervus latifrons*, *Bison*, *Castor fiber*, *Rhinoceros etruscus* i *Elephas antiquus*. Dr. Schoetensack zbliża owe kopalne resztki ssaków do przedlodowcowej warstwy Forest beds w Norfolku i do górnego Pliocenu Europy południowej. Nosorożec etruski i koń z Mauer (przedstawiający formę przejściową między *Equus stenonis cocchi* i koniem z Taubach)—oba te typy odnoszą się ostatecznie do Pliocenu. Reszta ssaków należy do czwartorzędu dolnego. Współczesność człowieka z *Elephas antiquus* z Taubach (w bliskości Weimaru) dała Schoetensackowi podstawę do oczekiwania resztek człowieka także w alluwium rzeki Mauer. Prawdopodobieństwo takiego odkrycia skłaniało go do utrzymywania bliskich stosunków z właścicielem kopalni piasku przez lat dwadzieścia. Odkrycie było zrobione przez robotnika, przy którym przypadkowo był drugi robotnik i chłopiec. Dr. Sch. był natychmiast zawiadomiony i przybył nazajutrz. Szczeka była nienaruszona, ale uderzenie łopaty rozdzieliło ją wzdłuż linii symphysis. Grzędki piasku scementowanego tak mocno przylegały do lewej połowy szczęki, pokrywając 4 zęby trzonowe, że korony wszystkich czterech odpadły razem z wapniakiem przy jego odrywaniu. Odłupanie owo ułatwiło studyowanie zagłębień miazgowych oraz ścian. Uzębienie tej szczęki reprezentuje, sądząc według kształtów Europejczyków współczesnych, wiek młody. Otóż należy zauważyć, że u Europejczyka dzisiejszego uzębienie dochodzi między rokiem 9—14-ym do tego samego stanu, w jakim było w młodości rasy dopiero u osobników dorosłych.

Pierwszą kopalną szczeką dolną, która zwróciła uwagę całego świata z powodu cech zwierzęcych i znalezienia łącznie z resztkami mamuta i nosorożca kopalnego, była szczeka znaleziona w 1866 r. przez Duponta w grocie La Naulette w Belgii. Był to wprawdzie tylko ułamek, ale dostateczny do wykazania zupełnej nieobecności podbródka jako też ważnych szczegółów uzębienia. Jej pokrewieństwo formalne z człowiekiem z Neanderthalu, którego dolnej szczęki nie można było odnaleźć—było widoczne i przyczyniło się do rozjaśnienia naszego poglądu na tę czaszkę. Szczęśliwe połączenie czaszki z dolną szczeką przyszło dopiero w dwadzieścia lat później, gdy zostały odkryte w jaskini Spy (także w Belgii) resztki dwu nowych indywiduów, współczesnych nie tylko ze szczatkami mamuta i nosorożca, ale z narzędziami krzemiennymi typu musteryjskiego.

Następnie w r. 1899 pośród resztek, znalezionych przez prof. Gorjanowicza w Krapinie, znalazła się pewna liczba szczęk, o tym samym charakterze, co i szczęki z La Naulette i Spy. Były one i tam połączone z wyrobami musteryjskimi. Tylko, zamiast szczątków nosorożca wązkonosego (*Rh. tichorhinus*), jak w Spy, były tam szczątki nosorożca Merka starszego typu. Może to być objaśnione dłuższem przetrwaniem nosorożca Merka na Południu niż na Północy lądu europejskiego.

Nie ulega już wątpliwości, że szczęki dolne z La Naulette, ze Spy i z Krapiny należą do jednego stadium w ewolucji człowieka. Gdy zaś Spy zbliża się bardziej do Mauer niż do Krapiny, a wszystkie razem bardziej do człowieka dzisiejszego, niż do typu z Mauer, przeto typ z Mauer okazuje się starszym od nich, mianowicie przedneandertalskim, i to nawet dość znacznie starszym od neandertalskiego.

Wyroby musteryjskie, znajdowane wraz z typem neandertalskim, należą do środkowego czwartorzędu i odpowiadają początkom górnego czwartorzędu w jaskiniach. Można je zaliczyć do okresu przejściowego między epoką lodową Riss a Riss-Würm. Szczęka zatem z Mauer należy co najmniej do dolnego czwartorzędu, w którym znajdowano w Belgii wyroby eolityczne.

W lecie 1908 r. O. Hauser znalazł część ludzkiego szkieletu łącznie z czaszką w klasycznym miejscu Le Moustier. Miejsce to, należące do wspaniałych paleolitycznych warstw w dolinie Wezery we Francji jest znane od czasu exploracji Larteta i Christy'ego w l. 1863—1865. Hauser, postępując bardzo rozsądnie, odłożył rozkopywanie znalezionych szczątków w jaskini Le Moustier aż do przybycia grupy niemieckich antropologów łącznie z prof. Klaatschem z Wrocławia, grupy przybyć mającej wprost z kongresu antropologicznego, odbywającego się w 1-m tygodniu sierpnia.

Znalezisko dokonane przez Hausera w niskiej jaskini Le Moustier zawiera nie tylko prawie kompletną czaszkę, ale również różne części szkieletu młodego osobnika, lat około 15-tu. W tym wieku płeć nie może być oznaczona na mocy niektórych tylko oddzielnych kości. Cechy rasy także nie są tak wyraźne, jakby były przy zupełnej dojrzałości; pomimo to wskazują one nieomylnie typ neandertalski, ze Spy i z Krapiny, zwany *Homo primigenius*, który staje się teraz także *Homo mousteriensis*. Był to typ ordynarny, krępy, niski; ręce i nogi względnie krótkie, szczególnie przedramię i goleń jak u Eskimosów. Podobieństwo do małp zauważyć się daje w krzywiźnie „radiusa“ i goleni, która jest okrąglejsza w przekroju

niż u *Homo sapiens*. Cofnięte czoło, wydatne łuki brwiowe i prognatyzm zbliża go do współczesnych Australczyków. Wyroby, towarzyszące szkieletowi z Le Moustier, są typowe dla epoki musteryjskiej.

Inne odkrycie szczątków paleolitycznych człowieka było dokonane dn. 3 sierpnia 1908 r. przez braci Bouyssonie i p. Bardon'a. Jest ono z wielu względów bardzo zadowalające, szczególnie z powodu egzemplarzy prawie całkowicie kompletnych. Miejscowość ta jest to wieś La Chapelle-aux-Saints, o 22 *km* na południe od Brive w departam. Corrèze, która tworzy jedno ze znanych we Francji zbiorowisk jaskiń, obejmujących Dordogne, Charente i Gironde.

Znalezisko w La Chapelle-aux-Saints było dokonane w jaskini blisko wejścia. Prócz kości ludzkich zawiera ono narzędzia krzemienne i szczątki bizona, konia, kozy (c. *ibex*), nosorożca (*R. tichorh.*), lisa i jakiegoś ptaka. Zachodzi bardzo silne przypuszczenie, że to był grób. Wyroby krzemienne należą do czystej epoki musteryjskiej. Inwentarz kostny składa się z czaszki połamanej, ale prawie kompletnej, kilku kości pacierzowych, kości długich, żeber, z kości dłoni i palców i t. d., należy zaś do osobnika męskiego, o wzroście 1,6 *m* i w wieku podeszłym.

Oprócz braku zębów z powodu starości, czaszka jest tak kompletna, że można było porobić wszystkie pomiary, zmierzające do porównania dokładniejszego, niż to było możliwe przy poprzednich znaleziskach, nie wyłączając nawet *Spy* i *Homo musteriensis*. Szczególnie korzystnie wyróżnia się kompletność w kościach twarzy i potylicy. Krianiometria musteryjskiej epoki uzupełniła swe wiadomości na wielu punktach. Stosunek inionu do podstawy czaszki został po raz pierwszy zbadany, zarówno jak do wielkości otworu potylicowego.

Charakter powierzchni w okolicy ucha wskazuje, że mięśnie w tej części były silnie rozwinięte. Podniebienie względnie długie, przy prawie równoległych „alweolarnych“ sklepieniach; należy powiedzieć, że podniebienie jest hypsiloidalne—jedna z dwu charakterystycznych cech małpich. Boule także zaznacza brak „fossa canina“. Nos oddzielony od łuków brwiowych silnem zagłębieniem jest względnie krótki i szeroki. Dolna szczęka odznacza się wielkością, płytkością „*incisurae mandibulae*“ i brakiem podbródka.

Boule określa pojemność czaszki z Chapelle-aux-Saints podług formuł Manouvrier'a, Lec'go i Boddoe'go na 1570 do 1750 *cm*. Przy użyciu prosa lub szrótu przeciętna pojemność 1626. Takiemi samemi sposobami były mierzone czaszki z Neandertalu i *Spy* przez Schaffhausena, Huxley'a i Schwalbego.

Więc podług objętości rasa Neandertalska należy do klasy *Homo sapiens*. Ale musimy rozróżniać względną objętość od absolutnej. U współczesnych ludzi, gdzie poprzeczna i podłużna średnice są takie same, jak w czaszce z Chapelle-aux-Saints, średnica pionowa jest dużo większa, co powiększa pojemność do 1800 *cm*, a nawet do 1900, chociaż tak wielkie współczesne czaszki są rzadkie. Szczegóły budowy palców wskazują, że osobnik ten silniej opierał się na palcach, niż rasy dzisiejsze.

D. Peyrony z Les Eyzies miał szczęście odkryć w jesieni r. 1909 szczątki ludzkie z epoki musteryjskiej w dwóch różnych miejscowościach departamentu Dordogne. Pierwsze odkrycie miało miejsce w małej jaskini w Pech de l'Aze, o 5 *km* od Sarlat. Znalezione tam w nienaruszonych górnych pokładach musteryjskich czaszkę 5 lub 6-cio letniego dziecka. Obok niej były liczne kości sztucznie łupane, zęby końskie, reniferowe i liczne narzędzia musteryjskie. Dolne części pokładu musteryjskiego, na których leżała czaszka zawierały doskonale narzędzia typu Acheulienkiego.

Drugie znalezisko było zrobione w La Ferrassie w bliskości Bugue. Przekrój gruntu obejmuje tu 5 warstw archeologicznych: acheulską, musteryjską, dolną, średnią i górną i aurinaceńską. Szkielet, niemal całkowicie, znajdował się między warstwami acheulską i musteryjską, w głębokości 3 *m*. Chociaż częściowo zgniecione potężną wagą leżącej nad nimi ziemi, wszystkie kości były na swoich miejscach za wyjątkiem prawej stopy i ręki, które były odsunięte i częściowo zniszczone prawdopodobnie przez jakieś mięsożerne zwierzę. Szkielet starannie zebrano i jest nadzieja, że będzie wkrótce szczegółowo opisany. Nie był to grób: ciało leżało w rogu schroniska, przykryte gałęziami, skórą lub trochę ziemi, albo wszystkimi temi przedmiotami razem; stopniowo musiał być ten szkielet zasypywany przez odłamki z obrywających się naokoło skał, jakoteż i przez resztki, nanoszone przez późniejszą Aurignaciańską ludność. Całkowite położenie geologiczne tego znaleziska było jasno określone i oczekiwać tylko należy szczegółowego i drobiazgowego opisu samego znaleziska. Powinien on nie tylko potwierdzić, ale wiele jeszcze dodać do danych z osteologii *Homo primigenius*, jak to się stało przy opisie szczątków z La Chapelle-aux-Saintes.

Dzięki starannym, trudnym i systematycznym exploracyom Dordogne stało na czele spraw paleolitycznych. O. Hauser, który już zrobił ważne odkrycie w La Moustiere w r. 1908, został także nagrodzony bogatą zdobyczą w r. 1909. W Combe-Capelle, w bliskości Montferrand-Périgord znalazł w sierpniu dojrzały męski szkielet z epoki Aurignaceńskiej. Typ nowego szkieletu jest wyższy od musteryjskiego i różnica jest większą niż możnaby wnosić z położenia geologicznego. Zwłoki były grzebane w dole

wykopanym w pokładzie musteryjskiej epoki; kamienne narzędzia znalezione koło głowy, rąk, nóg i stóp są aurignaceńskie. Z tego powodu Klaatseh nadaje im nazwę *Homo aurignacensis* Hauseri. Pewna liczba muszelek leżała koło zwłok, prawdopodobnie były to ozdoby.

Podobnie jak w roku poprzednim w Le Moustier, prof. Klaatseh był wezwany do dozorowania przy poruszeniu szkieletu.

Typ, który ten szkielet reprezentuje okazuje się najbliższym do resztek z Brünn na Morawach oraz z Galley-Hill blisko Londynu, a również podobnym jest do przedstawiciela późniejszej znacznie rasy magdaleńskiej, reprezentowanej w szkielecie, przed 20-tu lat znalezionym w Chancelade, także w Dordogne.

Pomiędzy Mentoną a Ventimigią po stronie włoskiej istnieje najliczniejsza w Europie grupa jaskiń. Obejmuje ona 9 stacyi, z których do największych należą Grotte des Enfants, La Barma, Grotte du Cavillon i Grotte du Prince.

Główną uwagę zwrócono na ten region wiele lat temu przez odkrycie przez Rivièrę'a ludzkiego szkieletu w Grotte du Cavillon, tak zwanego człowieka z Mentony, znajdującego się obecnie w Muzeum przyrodniczym w Paryżu. Później znaleziono 5 szkieletów w La Barma Grande i 2 dziecinne w Grotte des Enfants, skąd pochodzi i nazwa jaskini.

Miłośnictwo archeologii i posiadanie jednej z jaskiń (Grotte du Prince) popchnęło księcia Monaco do zarządzenia systematycznej eksploracyi jaskiń Grimaldi dotąd nieopisywanych, poczynając od nienaruszonej jeszcze Grotte du Prince. Powierzono robotę w ręce Canon L. de Villeneuve, prof. M. Boule i dr. R. Verneau. Grotte du Prince okazała się bogatą w szczątki zwierzęce, ale nie znaleziono ani jednej kości ludzkiej, chociaż rozkopywano ją w 28 miejscach; tym sposobem wiele szkieletów poprzednio znajdowanych w sąsiednich jaskiniach pozostają wątpliwemi. Następnie roboty (1909 r.) zaczęto w Grotte des Enfants, częściowo dopiero zbadanej przez Rivièrę'a. I tutaj, jak w poprzedniej, warstwy ziemne uznano za czwartorzędowe. Zamieszkanie jednak tej jaskini musiało mieć miejsce trochę później niż w Grotte du Prince.

Dwie warstwy, leżące na samym dnie charakteryzowała gorąca fauna *El. antiquus* i *Rh. Merckii*. Wszystkie następne zawierały faunę *Renifera*. Praca eksploratorów została nagrodzona znalezieniem resztek ludzkich na trzech odległych od siebie poziomach, należących do epoki *renifera*. Najniżej natrafiono na zwykły grób dojrzałej kobiety z młodziutkim męskim szkieletem, w głębokości 8,5 *m* tuż nad warstwą z fauną *El. antiquus*. Z powodu charakterystycznych cech murzyńskich znalezisko to różni się od wszystkich innych szkieletów z Czwartorzędu. Na ten typ, na-

zwany przez Verneau rasą Grimaldi, zwrócono świeżo uwagę przez znalezienie Venus z Willendorfu, kamiennej figurki niedawno odkrytej w blizkości Krems w Austrii.

Na poziomie o 1 *m* wyższym od powyższych negroidalnych szczątków znaleziono szkielet mężczyzny typu Cro-Magnon. Fauna obu poziomów była jednakowa i ciągnęła się także sama aż do samego wierzchu. Tym sposobem szkielet kobiety znaleziony przez Villeneuve'a na głębokości 1,9 *m* od powierzchni jest czwartorzędowy należący do epoki przyległej do magdaleńskiej; ma on negroidalny charakter, chociaż pod pewnym względem jest podobny do długogłowców neolitycznych.

Renifer ciągnie się przez 3 po sobie idące kulturalne epoki Aurignacką, Solutreńską, Magdaleńską. Wszystkie 3 epoki były prawdopodobnie reprezentowane w jaskini Grotte des Enfants, w których negroidalne szkielety mogą być uważane za należące do wieku Aurignackiego. Tuż zaraz pod spodem były resztki *Elephas antiquus*. Należy tu przypomnieć o szczątkach z Krapiny, które są łączone z musteryjskim przemysłem oraz z *Homo primigenius*.

Ludzkie szkielety z Grotte des Enfants należą do okresu renifera, epoki przejściowej Asylskiej, dotąd nie reprezentowanej. Dzięki poszukiwaniom d-ra R. R. Schmidt'a w jaskini Ofnet pewna liczba ludzkich czaszek, pochodzących z epoki azylskiej została wydobyta na światło dzienne. Geologicznie Ofnet jest jedną z najważniejszych stacyi paleolitycznych w Niemczech.

Pierwsze 2 warstwy były jałowe, w 3-ej i 4-ej Schmidt znalazł typowe dla kultury Aurignackiej (średniej i górnej). W 5-ej warstwie była czysta wczesna kultura Solutreńska z dalszym ciągiem fauny konia. Leming (już w 4-ej obecny) pokazuje się znowu u podstawy 3-ej warstwy, odznaczającej się przemysłem magdaleńskim. Najciekawszym był poziom 7-my, mezolityczny, skoordynowany z kulturą Azylską. Warstwa ta była bardzo cienka, z wyjątkiem paru punktów, w których wykopane zagłębienia sięgały do warstwy solutreńskiej. Ubita ziemia w tych zagłębieniach była nasyciona czerwoną ochrą i w każdym spoczywała okrągła grupa ludzkich czaszek, pokryta sproszkowaną ochrą. Wszystkie czaszki, 27 w jednej grupie i 6 w drugiej, były ułożone twarzami na wschód. W każdej grupie były przeważnie czaszki żeńskie i dziecinne; było ogółem tylko 6 czaszek męskich. Pogrzebanie głów bez ciał musiało być dokonane wtedy, gdy na nich było jeszcze ciało, bo dolne szczęki i jeden lub kilka kręgów szyjnych były znalezione przy każdej czaszce. Czaszki kobiece i dziecinne były z naszyjnikami, zrobionymi z psich lub jelenich przedziurawionych kości lub muszelek. Czaszki nie były ani palone ani okaleczone.

Za wyjątkiem krzemiennych tardenoazyjskich strzałek, nie było na tym poziomie nic, coby znamionowało neolit: ani ceramiki, ani resztek domowych zwierząt, chociaż neolit jest silnie reprezentowany w następujących pokładach. Fauna i stratigrafia były azylijskie, chociaż brakowało tu typowych Azylijskich elementów, jak płaski harpun z rogu jeleniego i kolorowane zdobione kamyki. Schmidt zalicza narzędzia znalezione do Azylo-tardenoazyjskiej kultury. Sposób grzebania zbliża się raczej do paleolitu. Użycie ochry i ozdoby z muszli są zwykłe w pewnej liczbie paleolitycznych grobów: z Mas d'Azil; magdaleńskich z Cro-Magnon, z Laugerie-Basse, Grimaldi i Placard; Solutreńskiej z Brunn. Praktyka grzebania samych głów zdaje się była w modzie także w Gourdin, albowiem według Piette'a nigdy nie można znaleźć ludzkich kości z wyjątkiem czaszek, dolnej szczęki i pierwszych 2-ch albo 3-ch kręgów szyjnych.

20 czaszek z Ofnet były odbudowane i starannie zbadane przez d-ra Ichlitz'a, który określił je jako mieszaninę typów Śródziemno-morskiego i Alpejskiego. Wpływ typu Śródziemno-morskiego nie jest niespodzianką, jeżeli się ma na uwadze kulturalne podobieństwo Ofnet ze stacjami południowo-zachodnimi Europy.

Z MUZEÓW.

MUZEUM PRZEDHISTORYCZNE ERAZMA MAJEWSKIEGO.

(tabl. XIII i XIV).

Dnia 27 Września 1908 roku w Warszawie, w gmachu Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych dokonano otwarcia Muzeum przedhistorycznego Erazma Majewskiego, w obecności wielu zaproszonych osób ze świata naukowego, pedagogicznego i przedstawicieli inteligencji miejscowej oraz prasy.

Obecni położyli swoje podpisy w założonej księdze pamiątkowej, na której pierwszej karcie zostały spisane w krótkich słowach główne daty rozwoju zbioru. Przepisujemy je dosłownie:

„Pierwociny sięgają roku 1892, w którym E. Majewski rozpoczął poszukiwania archeologiczne w pow. Stopnickim w ziemi Kieleckiej. Zbiór wzrastał najsilniej w latach 1894—7 i 1900-ym przy współudziale p. Fr. Zembrowskiego z Jastrzębca i Działawic. W r. 1897 zbiór został przenieumerowany i założony nowy katalog inwentarzowy, który do tej chwili jest podstawą zbioru. W r. 1900 liczba numerów katalogu dosięgła cyfry 10,422. We dwa lata później wynosiła już 15,080 numerów.

W r. 1905 zbiór, mieszczący się ciągle przy mieszkaniu E. Majewskiego przy ul. Złotej № 61 w Warszawie, został tamże obszerniej rozlokowany¹⁾.

¹⁾ O tym momencie podana została krótka notatka w tomie VI „Światowita“ za rok 1905, na str. 179—80. Było wówczas 16,812 okazów zakatalogowanych, pomieszczonych w 24 szafach i 9 witrynach płaskich.

W lecie w czasie przenosin do Pałacu Sztuki, katalog obejmował 18270 numerów, pochodzących z 589 miejscowości krajowych i pozakrajowych. Większość zabytków pochodzi z własnych poszukiwań E. Majewskiego, lub dokonywanych pod jego kierunkiem. Obecne przedmioty weszły do zbioru przeważnie drogą zamiany z muzeami zagranicznymi, przeważnie rządowymi lub należącymi do Instytucji naukowych. Mała ilość drogą kupna. Część należy do kategorii darów. Te mnożą się dopiero w kilku latach ostatnich skutkiem oddziaływania „Światowita“. Najznaczniejszym darem jest bogaty zbiór zabytków pow. Kamienieckiego na Podolu, ofiarowany p. Franciszka Pułaskiego. Obejmuje on przeszło 1000 numerów.

W osobnej wielkiej parterowej sali Pałacu Sztuki, przeznaczonej przez T. Z. S. P., na Muzeum Przedhistoryczne, wszystkie objęte katalogiem okazy zostały rozmieszczone w 10-iu szafach i 29 witrynach płaskich. Porządkowanie i układanie kolekcji dokonane zostało osobiście przez E. Majewskiego oraz jego małżonkę w ciągu 3-ch miesięcy letnich roku 1908“.

Z pośród głosów publicznych, które z okazji otwarcia znalazły swój wyraz w Prasie, przepisujemy tu słowa p. Franciszka Pułaskiego, zamieszczone w „Głosie Warszawskim“ w № 227, z r. 1908.

„Jednym z donioślejszych faktów w życiu naukowym Warszawy z ostatnich kilku miesięcy jest założenie Muzeum przedhistorycznego przy Towarzystwie Zachęty Sztuk Pięknych. Powstanie tej instytucji w głównej mierze jest zasługą zaszczytnie znanego przyrodnika, etnografa i archeologa, pana Erazma Majewskiego, a także w pewnej części Zarządu Towarzystwa, który dał miejsce na pomieszczenie zbiorów,

Myśl ufundowania w Warszawie Muzeum przedhistorycznego i stworzenia ogniska dla szczupłego grona archeologów naszych była zawsze umiłowaną ideą E. Majewskiego. W ostatnich zaś latach stała się głównym celem jego życia, celem, do którego dążył stanowczo, pokonując wszelkie trudności i używając wszystkich możliwych sposobów. Poruszał więc w prasie i na zebraniach publicznych tę sprawę, starał się pobudzić społeczeństwo do ofiarności na ten cel, deklarując osobiście znaczną, piętnastotysieczną ofiarę. Ale wszystkie te usiłowania nie przynosiły rezultatów. Bezwładne w podobnych wypadkach społeczeństwo odpowiedziało na nie milczeniem, projekt został projektem, a piękne budowane w wyobraźni kilku zwolenników idei Majewskiego pałace muzealne rozwiały się za po

wiewem wichrów rewolucyjnych, troskliwa zaś opinia publiczna ów ogólnie chwalony pomysł przeniosła do mauzoleum naszych projektów narodowych, owego tyle obszernego gmachu nieziszczalnych nadziei i utopii. I byłibyśmy przeszli jak zwykle w tych wypadkach do porządku dziennego, gdyby nie energia i stanowczość Erazma Majewskiego, której zawdzięczamy powstanie w Warszawie pierwszej instytucji muzealnej, opartej na podstawach naukowych, a poświęconej zabytkom przeszłości naszego kraju.

Aż wstyd powiedzieć, że jest to pierwsza instytucja tego rodzaju w sercu Polski, w stołecznej niegdyś Warszawie, wstyd, że nie zdobyliśmy się na nic więcej w zakresie zbierania i konserwacji starożytności ojezystych. Jedynem usprawiedliwieniem w tym względzie jest fakt, że kraj nasz dwukrotnie był ogołocony z wszelkich zbiorów publicznych. Raz w końcu XVIII w., drugi raz w 1832 r., gdy za coraz to nowemi rozporządzeniami Paskiewicza wywożono setki skrzyń, wypełnionych najszacowniejszymi zbiorami książek, rycin i pamiątek narodowych.

Po ogołoceniu kraju ze wszystkich publicznych zbiorów nastąpił długi okres, w którym nie było, że się tak wyrażę, biologicznych warunków dla powstawania i rozwoju podobnych instytucji. Gdy to wszystko minęło, przyszła gorsza wewnętrzna przyczyna, nie dająca ziścić pomysłów Czackich, Załuskich; przyczyną tą była i jest jeszcze do dziś jakaś dziwna apatya, brak zainteresowania się sprawami naukowemi, a w szczególności naukami historycznemi w szerszych kołach społeczeństwa. Ta apatya jest główną przyczyną powstrzymania rozwoju naturalnego na wszelkich polach naukowych, a już zupełnej beczynności w zakresie prac muzealnych. Dobitnym wyrazem tej beczynności tu na gruncie naszym jest sprawa zapisu Lachnickiego.

Wracając do zbiorów E. Majewskiego, naprzód zaznaczyć winniśmy, że całość robi wprost imponujące wrażenie. Jako zbiory prywatne, zgromadzone zabiegielnością jednego człowieka, budzą one podziw i uszanowanie dla niezmordowanej pracy, jaką musiał im poświęcić fundator muzeum, ażeby zebrać tak wiele i ułożyć tak umiejętnie.

Jest to już zbiór, mający poważną wartość naukową nie tylko dla nas, ale i dla uczonych obcych. Wskazać tu musimy na zbiór zabytków przedhistorycznych z powiatu Stopnickiego. Dla laików zbiór ten wygląda dość szaro, niema tu przedmiotów efektownych i odrazu w oko się rzucających, przeciwnie są całe szeregi jednakowych podobnych do siebie zabytków, na oko mało okazałych, drobnych. Ale wartość zbioru jako całości jest ogromna; spoczywa ona w znakomitem opracowaniu muzealnym, ułożeniu, definicyi i opisie szczegółowym, pomieszczonym w kilku ostatnich tomach „Światowita“. Podnosi jeszcze tę wartość fakt, że cały zbiór wie-

lotyśięczny pochodzi z jednej miejscowości, przez co charakteryzuje i utrwalą typy zabytków przedhistorycznych danego zakątka kraju. Jest to, śmiało rzec można, pierwszy u nas klasyczny zbiór, z którego jedynie można nabrać pojęcia o charakterze zabytków przedhistorycznych Królestwa. Od chwili oddania do użytku publicznego staje się on w nieodzownym dla każdego, ktoby chciał pracować nad prahistorią Królestwa, chociażby to był nawet uczony niemiecki lub angielski, rozporządzający ogromnem laboratorium muzealnym.

Oprócz powyższego zbioru zgromadził E. Majewski w swym Muzeum sporą ilość zabytków z Litwy, Podola, Wołynia i Ukrainy, a także, mając na widoku cele pedagogiczne i chcąc dać zwiedzającym obraz porównawczy, zgromadził i odpowiednio ułożył cały szereg typowych zabytków zagranicznych. Mamy więc w oryginałach lub świetnie wykonanych odlewach zabytki: z Francyi, Anglii, Szwajcaryi, Belgii, Meksyku, Ameryki, Afryki i nawet z Syberyi z obwodu Uralskiego. Są więc ciekawe i zdumiewające techniką rzeźby na kości, z bardzo odległych epok przedhistorycznych, są modele dolmenów, okazy wykwintnej ceramiki etruskiej, typy znakomitszych zabytków skandynawskich. Zapewne są to wszystko próbki, nie mogące jeszcze wyrobić dokładnego pojęcia u zwiedzającego o typach z różnych epok i krajów, ale stanowi to bardzo pożądaną dla publiczności atrakcyę i pouczyć może niejednego o elementarnych wiadomościach z archeologii przeddziejowej.

Poprzestając na tej krótkiej notatce o szacownych zbiorach E. Majewskiego, powinszować mu możemy, że w obecnych czasach tyle trudnych dla urzeczywistnienia jakiegokolwiek pracy społecznej, potrafił on ziścić swój zamiar, gdy tylu innych ludzi, pragnących poświęcić swą pracę dla celów ogólnych, jest zniewolonych stać w miejscu i patrzeć na rozsypujące się w gruzy swoje ideały i zaczątki pracy społecznej“.

Katalog treściwy

ZBIORU PRZEDHISTORYCZNEGO,

UŁOŻONY PORZĄDKIEM MIEJSCOWOŚCI.

Uwaga. Cyfry oznaczają numer inwentarzowy.

Królestwo Polskie.

I. GUBERNIA KALISKA.

Pow. Kaliski.

Marchwacz. 16713—24 naczynia glin.

Pow. Kolski.

Barłogi. 16604, 16605 naczynia gliniane.

Pow. Łęczycki.

Byszew. 16091 młot.

Sierpów. 15699 — 727 naczynia gliniane, 15728 żarno przedhist
18516—21 szcząt. bronz.

Piaski. 18730 naczynko glin.

Pow. Turecki.

Kraski. 10828 bransoleta bronzowa.

II. GUBERNIA KIELECKA.

Pow. Olkuski.

Ojców. 3878—94 kości z jask. Łokietka, 3895 czaszka niedźwiedzia
jaskiniowego.

Będkowice. 18665—18682 żelazne groty, nożyki, cęgi, wędzidło i różne ułamki z grodziska.

Maszyce. 18522 ziarna zboża przedh.

Pow. Kielecki.

Łopuszno. 18811 popielnica.

Morawica. 7162 rdzeń krzemiennoy,

Suków. 7943 narzędzia krzemienne, 18805 narz. z kości.

Turek. 11252—54 strzałki krzemienne.

Pow. Jędrzejowski.

Wrocierzyż. 16084—90 nacz. uszk., 18530 urna, 18968—75 denka od nacz. glin.

Pow. Miechowski.

Damice. 18782 topór kam., 18814 żarno prastare z otworem

Iwanowice. 18512—3 skręty z drutu, 18593 urna. 94 miseczka, od 18585—619 naczyń gliniane, popielnice, 12860 grot, 18621—26 brzozy, 18627—30 narz. krzemienne, 18631—2 szczątki dłuła, 18808 ręczka żel., 18815 osetka, od 19000—66 nacz. glin. i popielnice, 19067—71 żel. miecz, grot, wędzidło, zapinka i inne.

Kacice. 18791 skorupa od dużego nacz. glin.

Łętkowice. 7366—67 czaszka i kości ludzkie, 8036 przedmioty z mogiły.

Mieroszów. 14566 popielnica.

Pow. Pińczowski.

Borków. 18592 narzędzia, okrzieski krz.

Chrabków. 13473—545 narzędzia krzemienne.

Chwalibogowice. 4099—382 narzędzia krzemienne i obsydyanowe, 5044—45 rdzenie krzem., 7772—87 narzędzia krzem., 9302—97 narzędzia krzem., 9398 paciorek szklan., 11099—143 narzędzia krzemienne, 18567 narz. krzem.

Kamień. 4383—455 narzędzia krzemienne i obsydyanowy wiór, 4456 przedmiot żelazny.

Ksany. 18570 ułamki naczyń.

Nowa Wieś. 4457—519 narzędzia krzemienne, 4520 przedmiot żelazny, 7862—65 narzędzia krzemienne.

Opatowiec. 4951 siekierka krzem., 5096 rdzeń krzem., 7868—73 narzędzia krzem., 15368—431 narzędzia krzem.

Pasturka. 18575 narz., okrzieski, skorupy.

Podłóże. 18591 okrz. narz.
 Rembów. 7911 narzędzia krzem.
 Szarbków. 18588 narz., okrz., skor.
 Uników. 7159 rdzeń krzem., 18573 narz. okrz.
 Winiary Wiślickie. 7955 narz. krzem.
 Włochy. 5136 rdzeń krzemienny.

Pow. Stopnicki.

Badrzychowice. 3639 skor. od naczyń glin., 7744 odłam. krzem.
 Balice. 2346—51 noże krzemienne.

Beszowa. 4995—5002 rdzenie krzemienne, 5004—5 rdzenie krzem.

7142—54 rdzenie krzem., 7988—92 narzędzia krzemienne, 7993
 ułamek toporka, 8000—6 narz. gładz., 11732—947 grociki krzem.,
 11948—12069 drobne narzędzia krzemienne, 12070—285 grociki
 dłutkowate krzem., 12286—571 narzędzia krzemienne, 12572—810
 skorupy od naczyń glin., 12811—12 paciorki szklane, 12813—14
 paciorki łupkowe, 12815—41 paciorki gliniane i szklane, 12842—
 —928 przedmioty brązowe, 14027—28 paciorki kamienne, 14029—
 —30 kulki szklane, 14031—47 paciorki szklane, 14048 paciorek glin.
 trójkąt., 14049 paciorek łupkowy, 14050—53, 14054—56 3 monety,
 14057 zapinka srebr., 14058 zapinka bronz., 14059 zap. żel., 14060
 śpila żel. 14061—94 drob. przedm. bronz., 14095—97 przedmioty
 metal., 14098 siekierka krzem., 14099 toporek kamienny, 14100
 oselka kamienna, 14101 siekierka kamienna, 14102—4 narzędzia
 kam. i krzem., 14109—12 naczynia glin., 14309—430. narz. krzem.
 i 2 obsyd., 14460—62 naczynia gliniane, 14561 narz. krzemienne,
 14607—8 kilkadziesiąt okazów rudy żelaznej, żużli i minerałów
 ze stacyi przedhist. zebranych, 14609 fotografia przedst. 49 oka-
 zów narzędzi krzem. przesłanych w r. 1893 do Muzeum Król.
 Etnogr. w Berlinie, 14728—67 49 różn. okaz. krzem., kam. i z in.
 mater., 14964 przedm. żel., 14981—15010 różne narzędzia krzem.,
 15011 skrobacz krzem., 15768 skrobacz krzem., 15783, 15820 sie-
 kierka miedziana, 15821 rozcieracz kwarcytowy, 15847 nacz. glin.,
 16175 naczynko glin., 16548—84 szczątki naczyń glin., 16585—600
 ucha od naczyń glinianych, 17020—21 ułamki naczyń neolit.,
 18785—7 ułamków naczyń.

Białobórze. 14490—95 narzędzia krzem. i 2 szcz. bronzu.

Biskupice. 14248—68 grociki trójkąt. krzem., 14269—76 groty dłuto-
 wate krzem., 14277—96 różne narz. krzem., 14297—305 szczątki

- drob. bronz., 14306—8 skorupy od nac. glin., 15044 narz. krzem., 15631 grot krzem.
- Boksička-Wola. 2780 narz. krzem., 5006—8 rdzenie krzemienne, 7746—47 narz. krzem.
- Borki. 5157—8 rdzenie krzem., 5304—434 różne narzędzia kamienne i krzem., 7748—51 narzędzia krzem., 9561—77 groty skrzyd. krzemienne, 9578—84 groty dłutow. krzem., 9585—91 narzędzia krzem. drob., 9592—97 skrobacze krzem., 9598—604 skorupy od naczyń glin., 9605—15 narz. krzem., 10826 rdzeń krzem., 11097—8 ułamki narz. krzem., 11507—75 skorupy od naczyń glinianych ornament., 15013—15 narz. krzem., 15035 świder krzem., 15080 rozcieracz kwarcyt., 15613—20 narz. krzem., 15639 narz. krzem., 15805 narz. krzem., 15812 siekierka kamienna.
- Borzymów. 2781—849 narzędzia i przedm. krzem., bronz. żelazne, kam. i glin., 2850—917 narz. krzem., 7152—58 narz. krzem., 9625—46 szcząt. naczyń glin., 10840 dłuto krzem., 10841 siekierka krzem., 14105 narz. krzem. i 14496—520.
- Bossowice. 13760—804 narz. krzem., 6 szcz. bronz., 3 skorupy, 1 paciorek bursztynowy, 1 grot obsydyanowy, 17090—1 ułamek naczynia.
- Borzyków. 18578 narz., okrzes. i skorupy.
- Brody duże (pod Sichowem). 2918—90 narz. krzem., 2 paciorki bronz. i żel., 7155 rdzeń krzem., 7759—63 odł. narz. gładz. krzem.
- Brody (pod Rudą). 10941—3 strzały krzem., 10944—11012 narz. krzem., 1 obsydyan., 11013—14 szczątki bronz.
- Bronina. 14599—601 narz. krzem.
- Brzozówka. 1932—2121 narz. krzem., 2122—345 groty różn. typów, skrob., narz. geometr. różn. typ. i inne narz. krzem., 5009—36 rdzenie krzem., 5291 siekierka kamienna, 7764—70 odł. narzędzi gładzonych krzem., 9647—729 drob. narz. krzem., 8 pac. szklan. trzpień od wiercenia siekierki kam. i inne narz., 13757 naczynie gliniane, 17046 nac. małeńkie.
- Budy. 10859—96 narzędzia krzem.
- Budzin.
- Bugaj. 13811 narz. krzem., 14107 narz. krzem.
- Busko. 18582 narz. krzem.
- Bydłowa. 4947 siekierka krzem.
- Chałupki Sieczkowskie. 11341—45 strzał krzem. 11346—51 narz. krzem., 15034 grot krzem.
- Chańcza. 5435—99 różne narz. krzem.

- Chmielnik. 6007—25 narz. krzem.
- Chomentówek. 18574 siekiery połowa.
- Chrościce. 18589 narz. krzem.
- Ciecierz. 11245—51 narz. krzem., 15047 narz. krzem.
- Czyżów. 4949 toporek dyoryt., 5500—59 narz. krzem., 7788—90 odł. narz. gładz., 15645 skrobacz krzem.
- Drugnia. 10897—915 drob. narz. krzem., 14832 skrobacz krzem., 14899—900 grotu krzem.
- Dziesławice. 5046 rdzeń] krzem., 5560—32 szczątki i skorupy od nac. glin., 5633—787 narz. krzem., 5788—820 przedm. z metalu, szczątki, paciorki, zausznicze, 5821—60 różne narz. krzem. i mała siekierka żelazna, 7791—809 szczątki narzędzi krzem. gładzonych, 9497—560 narz. krzem., szczątki nac. glin., paciorki, monetka, 10855 przedmiot żel., 11145 szczątk. narz. gładzonych, 12929—81 narz. krzem. różne, 13617 trzpień od toporka kam., 15767 rylec krzem., 15769 bardzo wielki rylec krzem., 15806—11 grotu krzem. skrzydełka, 16651 naczynie, 18832—5 miska neolityczna, amfora i t. d.
- Falęcın. 2991—3012 skorupy ozdabiane glin., 3013—23 paciorki ze szkła, kamienia i gliny, 3024—26 szczątki łańcuszka, 3027—84 narzędzia krzem., 3085—90 przedm. brązowe, w tem zapinka, 3109—49 narzędzia krzem. i skorupy glin. z ozdob., 5047 rdzeń krzemienne, 7810—14, 11146 odłamki narz. gładz. krzemiennych, 15095 dłuto.
- Gadawa. 11330—40 narz. krzem., 15047 narz. krzem.
- Galów. 11216—23 drobne narzędzia krzemienne.
- Głuzy. 18572 narz. krzem., okrzaki.
- Głuchów. 10857 narz. krzem. łup., 14834 toporek kam., 14896—98 grotu skrzyd. krzem., 14901 skrobacz krzem., 14902 rdzeń krzem., 15076 siekierka.
- Góra. 9730—52 szczątki nac. glin., 9877—906 drobne narz. krzem., 9907—12 skrobacze krzem., 9913 grot bronz., 9914—25 szczątki przedm. bronz., 11148 ułamki narz. krzem., 15626 narz. krzem., 15780—82 narz. geometr. krzem.
- Grabowa. 3624—38 odł. nac. glin. ozdabianych, 4668 przykrywa gliniana, 5861—922 grotu dłutowate i skrzydełk. krzemienne, 5923—56 narzędzia krzem., szczątki bronz. i obsydyan., 5957—79 odłamki nac. glin., 7815—23 szczątki narz. gładz. krzemiennych, 7999 i 8007 ułam. siekier. krzem. i toporek gładz. nefrytowy z otworem, 9753—830 narz. krzem., szczątk. bronz., srebro, szkło,

9831—75 szczątki naczyń glinianych z ornament., 9876 naczynie neolit. z ornamentem sznurkowym, 10823—25 rdzenie krzem. 11149—11152 szczątki narz. krzem. gładzonych, 15043 narzędzia krzemienne, 15624 skrobacz krzem., 15817 siekierka krzemienna, 15818 siekierka krzem., 17044 popielnica, 17059 ułamki naczyń neolitycznych.

Janina. 4943 toporek syenit., 5980—99 skorupy od naczyń glin., 7824 odł. narz. krzem., 7997 odł. siekierki krzem., 9950—67 groty krzem., 9968—74 skrobacze krzem., 9975 nóż krzem., 9976—9 narzędzia geometr. krzem., 9980—82 ułamki brązowe, 9983—10007 różne narz. krzem., 10854, 10916—18 szczątki popielnic glin., 10919 brzeg misy, 10920 misa gliniana, 10921—22 krążki gliniane, 10923 kaw. popielnicy, 10924—27 kaw. naczyń glin., 10928—29 popielnice glin., 10930—39 szczątki nacz. glin., 10940 popieln. glin., 11147 ułamki narzędzi krzem. gładzonych, 11352—380 różne naczynia krzem., 14558 denka od naczyń glin., 16413 popieln. glin., 16414—15 części nacz. glin., 16416—19 nacz. gliniane, 16420 zapinka żelazna, 16421 nóż żelazny, 16422—24 naczynie glin., 16425—27 fragm. nacz. glin., 16428—31 naczynie gliniane, 16432 fragm. popielnicy glin., 16433—35 kłosze glin., 16436 fragm. popielnicy glin., 16437—39 nacz. glin., 16440 nóż kamienny, 16441—42 pacior. i kółko żel., 16443 kamyk, 16762—74 popielnice, miski, 17022 fragm. naczynia, 17045 popielnica, 17052 popielnica.

Janowice. 4986—91 różne narz. krzem., 11381—421 narz. krzem.

Januszkowice. 14442—57 narz. krzem., 2 przedm. bronz., 2 skorupy ornam. glin., 14606 rdzeń krzem.

Jarosławice. 11047—5 5 strzał krzem., 11051—57 różne narzędzia krzemienne, 14812 koleczyk bronz.

Jasień. 14904—27 różne nacz. krzem.

Jastrzębiec. 2352—2456 narz. krzem., 7 paciorków, 7 kawałków bronz., 2 noże i inne, 2457—76 drob. narz. krzem., 2477—502 groty skrzyd. krzem., 2503—51 groty skrzyd. i dłuż. krzem., 2552—605 różne narz. krzem., 2606—20 strzał. krzem., 2621—58 różne narz. krzem., 2659 nóż krzem., 2660 narz. grube krzem., 2661 strzała żel., 2662—65 różne narz. i rdzeń krzem., 2666—84 skorupy od nacz. glin., 2685—99 skorupy od nacz. glin., 2700—2 narz. krzem., 2703 młotek dyoryt., 2704 tłuczek kulisty krzem., 2705—7 nacz. gliniane, 2708 kości, zęby i ułamki, 2709 skorupy od naczyń glin., 2710—11 strzałki krzem., 4659 naczynie glin.,

- 5052—53 rdzenie krzem., 7825—49 odłamki narz. gładz. krzem., 14768—87, 16667 fragm. przykr. glin., 17047 siekierka.
- Kawczyce. 18584 narz. krzem. okrzes.
- Kłępie Dolne i Górne. 4661 naczynie glin., 7520 popielnica z 2-ma uszkami.
- Kolonia Falęcka. 14458 skor. od popieln. glin., 14459 grot żel.
- Kołaczkowice. 13756 część popieln. glin., 17077—9 skor. 3 nacz.
- Korytnica. 11256—89 narz. krzem., 11290 brzeg popieln. glin., 14928 odłamek nacz. glin.
- Kotki. 13645—52 nacz. krzem., 13805—10 trzpień od toporka kam., 3 przedm. krzem., 2 skorupy od nacz. glin. z ornam.
- Kostera. 18585 narz. krzem.
- Lipiny. 5085 rdzeń.
- Lubania. 3150—90 narz. geom. krzem., 3191—203 grotty dłuł. krzem., 3204—39 różne narz. krzem., 5087—93 rdzenie krzem., 7854—55 odłamki narz. gładz. krzem., 13653—68 różne narzędzia krzem., bronz., glina, szkło, 15779 strzałka krzem.
- Lubnice. 6119—87 różne przedm. z kam., bronzu i gliny, 7985—87 szczątki narz. gładz. krzem., 13891—13998 różne narz. krzem., 13999—14026 różne przedmioty bronzowe, srebrne, metal., szkl. i glin., 14106 siekierka krzemienista, 14788 naczynko glin. neolit., 14562 rozcieracz kam., 15815 główka od buławki kamiennej.
- Lyczba. 3240—54 strzałki, 3255—96 narzędzia krzem., 5094 rdzeń, 7982—4 odłamki narzędzi krzem., 14788 szyjka od naczynia glinianego.
- Magierów. 6025—37 narz. krzem., 11291—2 strzałki, 11293—303 narzędzia krzem., 11304—5 szpila bronz., 14961—3 narzędzia krzemienne, 15079 siekierka.
- Maleszowa. 13546—616 narz. krzem. grotty, 15039 narz. krzemienne, 15623 narzędzia krzemienne.
- Miławka. 6007—24 narzędzia krzemienne.
- Mikulowice. 18581 narzędzia krzemienne.
- Młyny. 6038—46 narz., grotty krzemienne.
- Nieciestawice. 1105—92 narz. krzem.
- Oleśnica. 3297—3359 narz. krzem., 3665—78 narz. krzem., 4938—9 toporki, 7866 odł. krzem., 15775—9 narz. krzem., 17083 skorupy.
- Orzelec Mały. 11422—48 narz. krzem., 16725 ułamki narz.
- Ossówka. 1—1931 nożyki, skrobacze, strzałki, toporki i różne narz. krzem., oraz skorupy, 5097—106 rdzenie, 5155 rdzeń, 7874—78

- odłamki krzem. narz., 12982—13472, różne narz. groty, 14557 rdzeń, 14609 fotografia, 14929—59 groty, 14966—80 narz. krzem.
- Ostrowce. 7879 ułamki narz., 14604 narz. lupane.
- Pęczelice.
- Piasek Wielki. 7880 ułam. narz. gładz., 14791 ułamek popieln.
- Piasek Mały. 17073 skorupa, 17074 pół siekierki, 17075 narz. krzem.
- Pieczonogi. 11154—196, narz., strzały krzem., 11198—203 skorupy, 11576—98 groty, 11599—656 narz. krzem., 14965 skrobacz, 15509—19 groty, 15520—36 narz. krzem.
- Piestrzec. 11224—239 skrobacze, 11239 ucho od nacz., 15047 narzędzie krzemienne.
- Piotrkowice. 9276 młot wielki.
- Podlesie. 7894—97 ułamki krzem. gładz., 14521—51 rdzenie, skrobacze, groty, 14552—56 skorupy.
- Potok. 5112 rdzeń, 7163—4 rdzeń, 7898 uł. narz. krzem., 10008—87 groty, skrobacze krzem., 14835—95 narz. krzem., 15039 narzędzia krzem., 15552—612 różne narz. krzem.
- Poździeń. 11204—15 różne narz., 15047 narz. krzem.
- Przeców. 4521—33 popieln. misy, 4625—41 skorupy od naczyń, 5120 rdzeń, 6344—59 skorupy, 7900—4 uł. narz. gł., 8012 toporek, 15047 narz. krzem., 15639 narz., 17051 popieln.
- Przededworze. 13758—9 groty.
- Przyborów, narz. krzem.
- Rajtarówka. 3360—98 narz. krzem., 7905—10 ułamki narz.
- Radzanów. 18583 narz. krzem.
- Ruda. 13618—44 narz. krzem.
- Sędziejowice. 18580 narz. krzem.
- Sieczków. 3399—3471 narz. krzem., 7519 miseczka, 7926 odl. narz., 10856 nóż żel., 15038 narz.
- Skórzów. 13669 świder, 13670—94 narz. krzem., 13695—99 skorupy.
- Skrobaczów. 7927 odl. narz., 11476—11487 narz. krzem.
- Ślasków. 4950 siekierka, 5133—4 rdzeń, 7944—6 odl. narz., 10853 nóż, 15047 narz. krzem., 15627 skrobacz.
- Słobkowice. 18579 narz. krzem.
- Smogorzów. 11449—75 narz. krzem.
- Sroczków. 7928—32 odłamki krzem.
- Stara wieś. 4660 naczynie, 7933—35 odłamki narz. gł., 14789 grot, 14790 brzozy, 6446—68 narz.
- Strasznów. 11240—44 narz. krzem., 16732—52 ułamki narz. krzem.
- Stojnow. 14816 okrzes., 14817 grot.

- Stróżyska. 7936 odł. krzem., 13700—55 różne narz. krzem.
 Strzelce. 6469—542 narz. krzem., 7937—42 odł. krzem., 14108 kaw. oselki, 15037 rylec, 15772—4 narz. krzem.
 Suchowola. 4991 grot, 4992 świder, 4993—4 kafle, 10858 narz. krzem.,
 Suków. 7943 odł. narz. krz., 18805 szydło z kości.
 Szaniec. 14818—30 różne narz. krzem.
 Tuczępy. 3472—3540 narz., różne skorupy, paciorek, 5137 rdzeń, 7948 odł. krzem., 4563—4 narz. skor.
 Ucisków. 7949 odł. krzem., 14792—811 narz. krzem.
 Wełecz. 3607 narz. krzem., 15047 narz. krzem., 17081 skorupki, 18586 narz. krzem.
 Wełnin. 3608—18 skorupy, 7551—54 odł. narz., 11016—11046 narz. krzem., 15047—75 różne narz.
 Wilkowa. 3541—45 narz. krzem. ułamki, 7950 odł. narz. krzem. gładz., 15625 narz. krzem., 15770 grot.
 Wójcza. 16612 obręcz bronz.
 Wojnow. 4945 toporek kam.
 Wola Żabna. 11693—725 narz. krzem., 11726—31 bronz.
 Wólka pod Toporowem. 6750—825 narz. krzem., groty, paciorki.
 Wólka Tuczępska. 5138—9 rdzenie, 7956 odł. narz. gładz.
 Zaborze. 7957—62 odł. narz., 2710—11 strzałki, 14431—41 narzędzia krzemienne.
 Zborówek. 15630 narz. krzem., 15638 grot.
 Żerniki Dolne. 3717—861 narz., skorupy, paciorki, 3896—4027 skor., zęby, kości, 4068—4098 skorupy, siekiery, groty, różne narz., 5140—43 rdzenie, 7978—81 odłamki narz., 10088—217 narzędzia krzemienne, 15628—9 skrobacze.
 Życiny. 5144—53 rdzenie, 7161 rdzeń, 10161—217 narz., groty.

GUBERNIA LUBELSKA.

Pow. Lubelski.

- Chodel. 10518—46 skorupy i naczy. glin., 10547—90 skorupy naczyń glinianych.
 Lublin. 18525—6 miseczki.

Pow. Hrubieszowski.

- Dubienka. 5182—90 toporki kamien., 8014 poł. toporka kam.
 Horodło. 5192 toporek kam.
 Hrubieszów. 5195—5201 toporki kam., 8018 poł. toporka kam.
 Husynne. 5202 toporek kam.

K o s m ó w. 5212—14 toporki kam.
 K r y ł ó w. 5215—16 toporki kam.
 M a ł k ó w. 5234—40 toporki kam.
 M a t e z e. 5241—42 toporki kam.
 M i c h a ł ó w. 8019 połowa toporka kam.
 M o r o c z y n. 5248 toporek kam.
 P e r e h o r y ł e. 5251 toporek kam.
 S a h r y ł. 5253—56 toporki kam.
 S t r z e l e c. 5265 toporek kam., 15037 rylec krzem.
 W e r b k o w i c e. 5278 toporek kam.

Pow. Konstantynowski.

P a w ł ó w. 5107 rdzeń krzem., 8022 toporek kam., 8060 bez określenia miejscowości, 9167 i 8 dwa wielkie piękne noże krzemienne.

Pow. Lubartowski.

D r a t ó w. 17049 nacz. neolit., 17062—3 nacz. neol., 18384—396 różne nacz. gliniane, 18397—418 przedm. żel., bronz. i gliniane, 18419 popieln. ze swastyką, 18420 nożyce żel., 18421—77 różne przedmioty z grobów: zapinki, szpile, groty, noże, sprzączki, paciorki, przedm. z gliny, żelaza i bronzu, ciężarki gliniane, 18495 naczynia gliniane, 18807 wielka popielnica.

T r z c i n i e c. 18482—86 siekierki krzem., 18500—6 nacz. gliniane z grobów., 18510 miska glin., 18558—9 narz. krzem.

Pow. Tomaszowski.

D ą b. 5181 toporek kam.

K o m a r ó w. 5209 toporek kam., 8013 uł. toporka kam., 17092 ułamek miseczki.

K r y s z y n. 5217 toporek kam.

Ł a s z c z ó w. 5220 toporek kam., 8024 toporek kam.

M i c h a ł ó w. 5244—45 toporki kam.

R a d k ó w. 8030 toporek, 8057 czaszka, 9235 narz. sierpowate

Z i m n o. 5284—87 toporki kam.

Pow. Puławski.

B o h o t n i c a. 16178 amfora glin,

C h o d l i k. 18490 toporek, 18496 szpila żel., 18498 nacz. .

D o b r e. 18509 kulka szkl.

G u t a n ó w. 16446 popielnica glin., 16614 pierścień bursztynowy.

Ż m i j o w i s k a. 18508 osełki kawałek, 18478—81 szpila bronz., skorupy, siekierki gładz., 18563 tabl. skorup ozdób.

GUBERNIA ŁOMŻYŃSKA.

Pow. Ostrowski.

B i s ó w k a. 18809—10 duże nacz. przedh.

B o r o w e (pod Bugiem). 4984—85 toporki kam.

S t a w K u n o w s k i (pod Ostrowcem). 9258 róg tura.

Pow. Pułtusi.

J a d w i s i n (pod Zegrzem). 4941 siekiera krzem. gładz.

GUBENIA PIOTRKOWSKA.

Pow. Będziński.

L e ś n i ó w. 5054—84 rdzenie krzem., 5159—62 rdzenie krzemienne, 5293—96 tłuczki krzem., 7557—58 groty dłut. krzem., 7559—70 narz. geometr. krzem., 7571—605 różne narz. krzem., 7606—42 skrobacze i inne narz. krzemienne, 7850—53 narz. krzemieni i kam., 7994 siekierka krzem., 7995 szczątki siekierki krzem., 7996 kawałek krzem. przygot. do wyrobu siekierki, 8008—9 kawałki siekierki kam., 8010 toporek krzemienny, 10591—662 skrobacze krzem., 10663—68 różne narzędzia krzem., 10669—86 skrobacze krzem., 10687—89 narzędzia krzem., 10690—99 groty krzem., 10700—705 narzędzia geometryczne różne, 10706—707 groty z trzonk. krzem., 10708—36 różne narz. krzem., 10737—39 skrobacze krzemienne, 10740—47 przedm. bronzowe, 10748—49 2 szpilki żel., 10750 kaw. kości z otworem, 10751—92 różne narz. krzem., 10793—807 rdzenie krzem., 10808—09 narz. nożykowate krzem., 10810—11 tłuczki krzemienne, 10812—18 różne narzędzia krzem., 16078 urna, 16082 popielnica glin., 16083 część popielnicy glinianej, 16097—9 narz. krzem., 16725—31 ułamki narzędzi.

Pow. Łódzki.

L u t o m i e r s k. 16077 popielnica gliniana.

GUBERNIA PŁOCKA.

Pow. Mławski.

S z c z e p k o w o - Z a l e s i e. 16669 popielnica glin., 16670—2 zapinka bronz., 16673—4 szpile i narz. żel., 16675—6 krążki gliniane.

Pow. Płoński.

- Koziminy. 18763 czaszka ludzka.
 Kluczewo. 18749 naramiennik bronzowy.
 Krysk. 18383 kamień żarnowy.
 Troski. 16096 toporek.
 Korzybie Małe. 18750 miecz żelazny.
 Sokolniki. 18379 kamień żarnowy.

Pow. Rypiński.

- Dobrzyń. 17017 narz. krzem.
 Sadłowo. 18523 urna, 18524 urna.
 Starorypin. 17018—19 czterogran. zakończ. żelaz., 18533 skorupy.

Pow. Sierpski.

- Krasino. 18760 czaszka ludzka.
 Romatowo. 18768 czaszka ludzka.
 Sierpc. 7510—18 kule kamienne.

Pow. Płocki.

- Blichowo. 18765 czaszka ludzka.
 Dzierżanów. 18728 przedm. żelaz.
 Kozłowo. 18380 kam. żarn.
 Lubiejewo. 18798 glina.
 Turowo. 18769—74 czaszki.

Pow. Lipnowski.

- Węgiersk. 17016 narz. krzem.

GUBERNIA RADOMSKA.

Pow. Radomski.

- Radom (Piotrówka). 18564—6 narz. krzem.

Pow. Opatowski.

- Jamno. 7156 rdzeń krzem.
 Pągowiec. narzędzia krzem.

Pow. Opoczyński.

- Smardzewice (nad Pilicą). 10847 część nacz. glin., 10848 miecz
 zwinięty żel., 10849 umbo od tarczy żel., 10850 rękojeść od tar-
 czy — żelazna.

Pow. Sandomierski.

- Leszczków. 8056 toporek kam.

- O s i e k. 6065—181 różne nacz. krzem.
- P o ł a n i e c. 5108—11 rdzenie krzem., 6188—99 groty dłutow. krzem., 6200—208 drob. narz. krzem., 6209—56 różne narzędzia krzemienne, 7881—93 odł. gładz. krzem., 7998 ułamek siekiery gładzone krzem., 8011 część siekiery gładzonej, 15432—88 różne narz. krzem. i przedm. bronz. i glin.
- R u s z c z a D o l n a. 7912 odł. gładz. krzem.
- R y b i t w y. 3682—86 grociaki krzem., 3687—3716 różne narz. krzem., 7913—17 odł. narz. gładz. krzem.
- R y t w i a n y. 4803—808 grociaki skrzydełk. krzem., 4809—11 grociaki krzem., 4812 grociak z trzoneczką, 4813—25 narzędzia krzem. z trzon., 4826—39 drob. narz. geometr., 4840—55 grociaki dłutowate, 4856—75 różne drob. narzędzia krzem., 7157—8 rdzenie krzem., 7918—25 odłamki narz. gładz. krzem.
- S t a s z ó w (Golejówka). 5003 rdzeń, 5049—51 rdzenie (p. Zamłyńcze).
- S a n d o m i e r z. 4652 4 części popieln. glin., 4653 3 odł. nacz. glin., 4683—4 szczątki nacz. glin., 18792 skorupka.
- S z c z e k a. 6543—604 groty, skrobacze i inne nacz. krzem., oraz 3 skorupy nacz. glin., 7947 odł. narz. gładz. krzem.
- Z a m ł y ń c z e. 4666 ułamki misecz., 4940 siekierka, 6827—29 groty, 7963—71 narz. krzem. (patrz Staszów).
- Z a w a d a. 7972 odł. narz. gładz. krzem., 11306—29 różne narz. krzem.
- Z d z i e c i. 5135 rdzeń krzem., 6939—65 groty skrzydełk. krzem., 6966—71 groty dłutow. krzem., 6972—77 drobne narz. geometrycz., 6978 grociak krzem., 6979—84 skrobacze krzemienne, 6985 paciorek szklany, 6986—7006 przedm. bronzowe, 7007—21 różne narz. krzem., 7022—53 okazy ceramiki ozdab., 7973 odł. narz. gładz. krzem., 10218—28 groty skrzydełk. krzem., 10229—36 groty dłutow. krzemienne, 10237 narz. trójkąt. krzem., 10238—47 skrobacze, 10248 świder, 10249—81 różne narzędzia krzem., 10282 szczątek bronz., 10283—324 groty skrzydełk. krzem., 10325—42 groty dłut. krzem., 10343—48 narz. geometr. krzem., 10349—51 waleczki krzem., 10352 grot z trzoneczką krzem., 10353—57 różne groty krzem., 10358—63 różne narz. krzem., 10364—69 szczątki bronzowe, 10370 moneta rzymska, 10371 wiszorek (paciorek) glin., 10372—73 paciorki szklane, 10374—95 skorupy od naczyń glin., 10396—422 skorupy od nacz. glin., 11094—6 ułamki narz. gładz. krzem., 17023 popielnica.
- Z ł o t a. 18735—745 zęby, bursztyn, kości, puharek glin. neol.
- Z r ę b i n. 7054—63 groty skrzydełk. krzem., 7064—79 groty dłuto-

wate krzem., 7080—92 drob. narz. geometr. krzem., 7093 grocik krzem., 7094—97 szczątki bronz., 7098—9 paciorki szklane, 7100—02 szczątk. ceram., 7103—41 różne narz. krzem., 7160 rdzeń krzem., 7974—77 odłamki narz. krzem. gładz., 11153 siekierka kam., 15077—8 części nacz. glin.

Pow. Iłżecki.

Wąchock. 16677—80 groty do dzid liściaste żel., 16681 grot żel., 16682 rączka od tarczy żel., 16683—4 blaszki żelazne, 16685—7 ośelka z piaskowca i 2 paciorki glin., 16688 pół miecza zgięte, 16689—92 narz. żel., 16693—4 umba od tarczy, 16695—8 nożyce żelazne, 16699—700 noże żel., 16701—704 zapinki żel. i bronz.

GUBERNIA SIEDLECKA.

Pow. Bialski.

Kodeń. 5208 toporek kam.
Koroszczyń. 5210 toporek kam.
Piszczac. 10851 ośelka kam.

Pow. Węgrowski.

Świętóchów. 4685 pół toporka kamiennego.

GUBERNIA SUWALSKA.

Pow. Augustowski.

Bereżany. 16526—47 9 krążków łupk., skrobacz krzem., gwoździć i pierścienie bronz., 9 ułamek. bransolet szkl. i nożyk żel.
Łosośna. 16448 młotek kamienny rozłupany.
Sopoćkinie. 18300—378. Zawartość cementarza ciałopalnego. Naczynia, żelazo, bronz i t. d.

Pow. Maryampolski.

Jelenia Góra. 9271—3 siekierki krzemienne.

Pow. Sejneński.

Liszków. 16447 młotek kamienny.

GUBERNIA WARSZAWSKA.

Pow. Warszawski.

Brześćce. 16179 bronz.
Dotrzyma. 4665 naczynie gliniane.
Jeziorna (wiatrak). 17093—100 urny, garnuszek, misy.
Pilaszków. 4678 popielnica glin., 4679 kości różne z warstw kulturn.
Wisły koryto pod Warszawą. 10837 toporek rogowy, 10838 kość.

Warszawa. 17057—8 brzozy.

Żbików. 4680—82 popielnice gliniane

Pow. Sochaczewski.

Boryszewo. 16147 młot rogowy.

Naruszewo. 18528 grot.

Pow. Płoński.

Smoszewo. 14565 misa gliniana, 16075—76 urny gliniane.

Pow. Łowicki.

Domaradzyn. 15690—92 naczynia glin., 15693 krążek gliniany,
15694—95 skorupy od nacz. glinianych, 15696—98 przedmioty
żelazne.

Pow. Nieszawski.

Raciazek. 16776—893 narz. krzem. i fragm. naczyn.

II. Galicya.

Pow. Bialski.

Kobiernice. 4694 miecz brzozy (kop. brzozy.).

Pow. Horodeński.

Horodnica. 4534—41 ułamki naczyń małych glinianych.

Pow. Krakowski.

Tomaszowice. 16615 siekierka krzem., 16616 narz. krzem.

Pow. Rawski.

Korczów. 8100 skrobacz krzemienzy.

Staje. 8369 grot do dzidy krzemienzy.

Szczepiatyn. 8023 pół topora dioryt., 8175 nóż krzemienzy.

Tarnoszyn. 5268 siekiera kam., 8174 narzędzia krzemienne.

Pow. Sokalski.

Bełz. 5174—5 toporki kam., 5297 tłuczek krzemienzy, 5299 tłuczek
krzemienzy, 5301 tłuczek krzem.

Boratyn. 8120 ułam noża krzem.ek, 8368 grot do dzidy krzemien-
ny, 9227 narz. sierpów. krzemienne.

Ceblów. 8038 toporek kam.

Chłopiatyn. 8046 toporek kam., 8121 nóż krzemienzy ułamany.

Cieląg. 5180 toporek kamienny.

Dłużniów. 8028 toporek diabaz., 8127 nóż krzemienny, 8131—33 ułamki nożów.

Hoholów. 8048 toporek diabaz.

Horodłowie. 5193—94 toporki kamienne.

Hulcze. 8031 toporek diabazowy.

Kościaszyn. 5211 toporek kamienny, 8033 toporek kamienny.

Liski. 5218 łopatka kamienna, 8029 toporek kamienny, 8101 łupane noże krzemienne, 8153 narzędzie półksiężycowate, 8292—3 grotty krzemienne. 8294 różne narzędzia krzemienne, 8362 nóż krzemienny, 9171—2 noże krzem., 9233 narz. sierpowate.

Liwcze. 8035 toporek kam., 8122 nóż duży, 8366 grot krzemienny.

Mianowice. 5243 toporek kamienny.

Moszków. 8048 narz. krzem.

Myców. 8126 nóż krzemienny, 8371 grot krzemienny.

Przewodów. 8032 toporek kam., 8058—8783 osełka kwarcyt. duża.

Sokal. 5257—60 toporki kam., 9225—6 narzędzia krzemienne.

Starogród. 5261—2 toporki kam., 8025 toporek berło, 8054.

Sulimów. 9238—9 toporek z otworem.

Ulwówek. 5269 toporek kamienny.

Walawka. 5275 toporek kamienny.

Waręż. 5297 tłuczek krzem., 8125 nóż krzemienny, 8043.

Wasyłów. 8034 toporek-berło kam., 8016 toporek, 8172—3 noże, skrobacze, 8370 grot.

Żniatyń. 8123 nóż ułamany, 8049.

Pow. Łańcucki.

Markowa. 5095 rdzeń bardzo regularny.

III. Gubernie Zachodnie.

GUVERNIA GRODZIENSKA.

Pow. Brzeski.

Brześć. 5176 toporek kamienny.

Pow. Bielski.

Oleksiń. 10827 obręcz srebrna.

Drohiczyn. 16449—61 młotki z otworami, 16452—62 tablica z paciorkami, wisiorki, ułamki szkła, pierścioneł szklany, 16463—85 tablica obejmująca 8 paciorków, 1 łupkowy i 10 krążków ołow. z dziurkami, 16486—505 tabl. obejm. 19 krąż. łupkowych różnych

kształtów i typów, 16506—9 krzyżyki łupk, 16510—13 krążki ołowiane, 16514 krzyżyk, 16519 sznurek paciork., szkło, 16516—25 drobne przedm., kółka, paciorki, krzyżyki i odlewy z brązu.

Pow. Słonimski.

Dereczyn. 16149 miseczka srebrna.

Horodki Panińskie. 16150—2 toporek kamienny.

Czerlonka. 16158—5 toporki 2 z otworami.

Gierbielewicze. 16158 toporek z otworem zaczęty, 16159 toporek z otworem uszkodzonym.

Jawor. 16170 toporek o 2 ostrzach.

Mała Wola. 16170 toporek gładzony.

Maskale. 16162 młot kamienny z otworem.

Maskowce. 16161 toporek malutki z otworem.

Nowosiółki. 16168 dłuto wąskie, długie, łupane i gładzone, z krzemienia.

Puzawicze. 16166 toporek kam., 16167 toporek bez otworu.

Podol. 16171 toporek gładz.

Ruda Jaworska. 16157 toporek kam. z otw. zaczęty.

Sworotowszczyzna. 16156 młot kam.

Szpilhorodek. 16173 rdzeń wyjątkowo wysmukły.

Świerpielewicze. 16169 toporek z zaczęty otworem — z krzemienia (okaz rzadki).

Więzowiec. 16163—64 toporki kam.

GUBERNIA KOWIEŃSKA.

Pow. Kowieński.

Poszuszwie. 15729 bransoleta bronz., 15730 bransoleta bronzowa, 15731—3 bransol. bronz., 15734 ozdoba z blaszkami i wisiork. bronz., 15735—6 skręty bronz. z drutu, 15737—8 skręty bronz. z drutu, 15739—42 pierścienie rozm. typów bronz., 15743—4 naszyjniki, 15745 sierp żel., 15746 nóż złam., 15747—750 zapinki duże, 15751—2 topory żelazne, 15753 topór z tulejką żel.

Pow. Poniewieski.

Pakalniszki. 10829 ozdoba z brązu, 10830 bransoleta bronz. gruba, 10831 krzyżyk bronz., 10832 wisiorek bronz. z półksiężcem, 10833 2 wisiorki bronz., 10834 10 bronz. guzów i blaszek, 16629 zapinka bronz., 16630 zapinka bronz., 16631 zapinka bronzowa inkrustowana.

Pow. Święciański.

Symoniszki. 10836 obręcz z brązu.

Rzeka Święta. 10835 klucz lany.

Pow. Wilkomierski.

Koniuchy. 9281—2 para bransolet brąz., 9283—4 para bransolet, 9285 szpila wielka brąz., 9286—7 wisiorki brąz., 9288 łańcuszek brązowy, 9289 czaszka dobrze zachowana, żeńska, 9290 obojczyk, 9291 kość miedziana, 9292 siekiera gładz. kam.

GUBERNIA MIŃSKA.

Pow. Bobrujski.

Bojanicze. 18778 czaszka ludzka.

GUBERNIA WILEŃSKA.

Pow. Lidzki.

Grybosze. 15209 narzędzia krzemienne, 15210 siekierka łupana
15211 siekierka, 15212 siekierka krzem.

Kaszety. 14081—108 narz. krzem.

Mordasowo. 15216 rdzeń.

Moskale. 16607 młot z otworem.

Ruda Lipiczańska. 16608 młot.

Rudnia. 15213 siekierka gładz., 15214 siekierka gładz.

Sienkuńce. 15109—20 narz. krzem.

Zaczepicze. 16606 młot.

Zerwiny. 15215 narzędzia krzem.

Różne miejscowości: 15121—208 narz. krzem.

Pow. Wileński.

Wilno. 16174 zapinka duża brązowa.

GUBERNIA KIJOWSKA.

Pow. Kijowski.

17055 momus i fragment z metalu białego i brązowego.

Kijów. 16664 pieniążki rosyjs. srebrne, sztuk 25.

Pow. Kaniowski.

Góra Babycha. 15677 naczynie małe, 15678 garnuszek, 15679 naczynie, 15680 małe nacz.

Pow. Lipowiecki.

Pustownia. 15496 naczynie.

Nowosiółka. 15761 trenzla z mogiły V żelazna, 15765 czaszka,
16766 czaszka z kurhanu VII, 16232 naczynie z grobu XIX,

16236 rurki żelazne, 16238 szczątki zbroi żelaznej, 16240 amfora wielka.

Jackowica. 16229 czaszka z mogiły 29-ej, 16230 czaszka z grobu 36-go, 16233 grudka czerwonej farby, 16234 skorupy, 16235 nożyk, 16241—3 skorupy.

Iwachny. 16237 podściółka z grobu.

Kniażagóra. 15339—67 różne przedm. z bronzu, kamienia, gliny, kości, żelaza, 15673 miseczka, 15674 amfora z 2 uszkami, 15675 garnuszek mały.

Podwysokie. 16239 skorupa z ornamentem.

GUBERNIA PODOLSKA.

Pow. Braclawski.

Kapuściany. 15495 naczynko małe.

Fedorówka. 10842 narzędzie łupane, 10843—6 narzędzie łupane, 15489 narzędzia gładzone, 15492—4 skorupy ozdobne.

Pow. Kamieniecki.

Czarnowody. 17457 siek. ułam. wap., 17465 ułam. siekier.

Demkowce. 17446 siekierka-dłuto.

Dłużek. 17104 kule do otlukiwania, 17110 dłuto, 17116 nóż-sierp, 17125—34 noże krzem., 17154—60 młoty, 17164 i 17168 siek. krzem., 17177 siekierka, 18652 część grotu bronz.

Hryćków. 17440—42 siekierki krzem., 18443—4 kule do otluk., 17445 ułamek młota.

Huta. 17456 dłuto krzem.

Iwachnowce. 17451—4 ułamki dłut, 17684 misa, 17685 misa, 17695—68 naczynia glin. z kurh. 17772—76 przedm. z kurh. 2-go, 18186—9 grotty żelazne, 18190—2 szpile bronz., 18193 ozdoba złota, 18194—211 grotty bronz., 18212 siarka z grobu.

Karabczyjów. 17313—14 siek. krzem., 17315—31 ułam. siekier krzemiennych, 17332—39 dłuta, noże, ostrze młota, ułamki siekier gładzonych, 17340 róg jeleni z otworem, 17341—46 kule do otluk., 17732—4 rozcieracze kuliste, 17735—8 siekierki, 18651 grot, 18657 celt, 18658 grot od strzały, 18659—60 paciorki, 18661 enkolpion bronzowy, 18662 sygnety, 18663 wisioerek filigr.

Kryniczany. 17470 siekierka, 17471 ostrze młota.

Kupin. 17277 wielki młot z otworem, 17280—84 siekiera krzemienna, 17285—8 uszkodz. siekiery, 18289—96 ułam. siekierki, 17297

- dłuto, 17298—302 okrzęski, 17303—5 ostrze młota, 17306 osełka, 17307 ułamki siekier, 17308—12 kule do otluk., 17675 amfora gliniana, 17680 nacz. z kurhanu, 18267 siekiery, 18650 groty bronz.
- Jaromirka.** 17467—9 dłuta i młot.
- Lewada.** 17459—61 kule do otluk., 17462 ułamki siekier, 17463—4 nóż i skrobacz.
- Ludwipol.** 17472 nóż krzem. z wióra, 17474 siekiera kam.
- Maryanówka.** 17239—40 siekiery, 17241—57 siekiery, 17263 ułam. siekiery, 17264—71 kule do otluk., 17272 ostrze młota, 17273 ułamek młota, 17274 osełka, 17275—6 ułamek osełki.
- Maków.** 17466 młot kościany.
- Motryńhorod.** 17786—95 strzały scyt. bronz., 17796 strzały żelazne, 17797 krążek bronzowy, 17798 przedmiot żelazny, 17799—801 różne przedm. bronz., 17802 przedm. żelazne, 17803—19 krzyże bronz., 17820—3 paciorki metalowe, 17824—6 szkło, 17827—8 żelazo, 17829—58 drobne przedm. i fragm. bronzowe przycz. na tabliczkę, 17859—82 zapinki, 17883—4 szpile bronz., 17885—923 zapinki bronz., 17924—87 różne ozdoby, pierścienie, srebro, bronz, 17988—18043 odłamki bransol. szklan., w tem 1 cała, 18044—54 paciorki szklane różnych kolorów i kształtów, 18055—68 14 sznurków paciorków, 18069—78 paciorki w różn. stadiach roboty, 18079—89 różne paciorki, 18090—104 sznur różnych paciork-krażków, 18105—54 paciorki, 18155 pudełko potłuczonych paciork., 18156 wielki ciężarek glin., 18157—77 paciorki, 18178 wisiołek bronz., 18179 wisiołek bronz., 18180—1 krążek z dziurkami i guzikiem, 18228—32 5 sprzączek.
- Niedobór.** 17109 dłuto, 17167 siekierka, 17227—37 noży skrobaczy 11, 17212 nucleus.
- Papiernia.** 17475 osełka z dziurką do zawieszenia.
- Selysko.** 17173 siekiera.
- Serwatynce.** 15650—1 siekiery, 15652—4 tłuczki, 15655 paciorki, 17163—76 siekierki, 17177 siekier., 17185—8 dłuta otluk. i gładzone, 17213—17 kule, 17458 osełka cylindr., 17646—49 okrzęski, 17650—1 strzałki, 17652 naczynie całe, 17653 misa na nóżce, 17654 misa, 17655—8 czerpak z dużym uchem, 17659 naczynie, 17660 nacz. nieokreślone bliżej, 17669 garnuszek mały, 16670—1 garnuszek większy, 17672—4 garnuszek większy. 17686 fragm. misy, 17687 misa duża, 17688 nacz. z 2 uchami, 17689 nacz. duże, 17690 naczynie, 17691—2 garnuszki małe, 17693 naczynie glin. wielkie, 17694 naczynie glin. wielkie, 17699—700 siekierki, 17701—8 sie-

kierki krzem., 17709 ułam. top., 17710—31 siek. krzem., 17742—6 ułamki siekiery, 17747—54 toporki.

Skipcze. 17347—8 siekierki przyg. do gładzenia, 17351—2 dłuta uszkodzone, 17354—6 siekierki, 17357—9 siekierki, 17360—1 ułamki siekier. 17362 ostrze młota, 17363—6 ułamki młota, 17367 osełka, 17368 nóż-sierp ułam., 17366 dłuto, 17370 ułam. dłuta, 177371—3 ułamki siek. krzem., 17374 klin krzem., 17375—9 kule do otluk.. 17380 młot wielki kamienny, 17668 misa duża, 17664 nacz. z 1 uchem dużem, 17665 misa, 17666 garnuszek, 17667 garnuszek bez ucha, 17668 misa duża, 17777 grzebień z kości, 18213—19 enkolpiony i krzyże mosiężne, 18220 koleczyk srebrny, 18221 misa granitowa, 18222 figurka ludzka, 18223—5 krzyżyki mosiężne.

Słobodka Smotrycka 17381—8 ośm siekier krzem., 17389—90 siekiery uszkodzone, 17391 siekiera, 17392 ułamki siekiery, 17395 ostrze młota, 17396—400 ułamki siekier, 17401 3 kule do otluk.

Sokół. 18654 misa malow. neolit., 18655 część nacz. malow.

Stara Polana. 15648—9 siekiery ułamane, 17166 siek. gładzone, 17170—2 siekiery, 17175 siekierki, 17176 siek. ostrze uszkodz., 17178 siek. krzem., 17182—4 ostrze siek., 17189—98 siekierki uszkodz., 17206—10 kule od otluk., 17211 nucleus, 17218—20 ostrze z rogu jelenia, sierp otlukiwany, 17221—2 ułamki sierpa, 17223 nóż, 17224—6 noże krzem.

Udryjowce. 17455 płaska siekiera.

Werbyczna. 17404—6 siekiery, 17407 siekiera z 4 stron gładzona, 17408 dłuto, 17409 nóż, 17410—15 okrzaski skrobaczy, 17416 siekiera połamana, 17417 dłuto, 17418—21 ułamki siek., 17422 ostrze młota, 17423 dłutko, 17424 młot kam., 17425 nucleus, 17426—33 ośm noży skrobaczy, 17434 siek., 17435—9 pięć kul do otluk., 17681 ciężarek, 18268 flakon pękaty z długą szyjką szklany.

Wiśniowczyk. 17447 siekiera wap., 17448 dłuto, 17449 ostrze noża-sierpa, 17450 nóż-piła.

Zawadyńce. 15646 nóż krzem., 15647 siek. krzem., 17101 klin, 17102 dłuto gładz., 17103 klin gładz., 17108 dłuto owalne, 17111 dłuto krzem., 17112 siek. krzem., 17113 siek. płas., 17114—15 siekiery, 17117 nóż-sztylet, 17118 ułam. noża, 17119—20 ułam. noży, 17121 nóż skrob., 17122 nóż, 17123—4 nóż z wielk. wióra, 17135—6 siekiery, 17137—40 siek., 17141—3 siek., 17144—7 siekiery otluk. wap., 17148 siekiera gładz., 17149 siekiera otluk., 17150 dłuto, 17151 - 2 siekiery, 17153—62 top. i siek., 17476—90

ułamki młotów, 17491—521 ułamki siekier krzem., 17522—4 siekierka, 17525 siekierka, 17526 siek. z diorytu, 17527 siekiera 17528 dłuto, 17529 ostrze siek., 17530—84 kule krzem. otluk., 17585—638 noże, skrobacze, 17639—42 ułamki siek., 17643 oselka czworokątna, 17644—5 oselka, 17756 topor.

Zielony Jar. 17363—6 ułamki młotów krzem., 17367 oselka, 17368 nóż-sierp, 17369 dłuto krzem., 17370 ułam. dhuta, 17371—3 ułamki siek., 17374 klin krzem., 17375—9 kule do otluk., 17380 młot wielki kam., 17357—9 siekierki, 17360 ułamek siek., 17361 ułamek siek., 17362 ostrze młota kam.

Zołotarka. 17104—7 kule krzem., 17189—98 siek. uszkodzone.

GUVERNIA WOLYŃSKA.

Pow. Dubieński.

Jarosławice. 5221 toporek kam.

Milcza. 5246 topor. kam.

Ostrów. 5228 topor. kam., 8364 grot do dzidy.

Targowica. 5267 topór kam.

Werba. 5276 topor. kam., 5277 topor. kam.

Pow. Kowelski.

Czorcze. 16092 pół siekiery krzemiennej.

Pow. Łucki.

Horodyszcze. 5231 top. kamienny.

Łuck. 5222—3 topor. kam., 5224—7 topor. kam., 5229—32 top. kam

Łyszcze. 5233 toporki kamienne.

Omelanik. 5249 toporki kamienne.

Pow. Włodzimierski.

Ambukowo. 5171 topor. kam., 5172 topor. kam.

Izów. 5203—4 toporki kam., 5205—6 top. kam.

Kładniów. 5207 toporek kamienny.

Litowież. 5219 „ „

Mogilno. 5283 „ „

Poryck. 5252 „ „

Suchodół. 5266 „ „

Uściług. 5270—1 topor. kam., 5272—4 toporki kam.

Włodzimierz. 5279—82 toporek kam.

Zdżary. 5288 toporek kam.

Pow. Starokonstantynowski.

Krasylów. 15664 topór duży cały z otworem.

Spis alfabetyczny miejscowości krajowych, reprezentowanych w zbiorze.

UWAGA. Włączone są tutaj również miejscowości, leżące w Cesarstwie Rosyjskiem.

Ambukowa, pow. Włodzimierski.
Badrzychowice, pow. Stopnicki.
Balice, pow. Stopnicki.
Barłogi wieś, pow. Kolski.
Bełz, pow. Sokalski
Bereżany, pow. Augustowski.
Beszowa, pow. Stopnicki.
Będkowice, pow. Olkus.
Białoborze, pow. Stopnie.
Biskupice, pow. Stopnie.
Bisówka, pow. Ostrows.
Bojanicze, pow. Bobrujski.
Blichowo, pow. Płocki.
Bochotnica.
Bogucice.
Boksicka Wola, pow. Stopn.
Boratyn.
Borki, pow. Stopn.
Borki za Grab., pow. Stopn.
Borków, pow. Pińczowski.
Borowe.
Boryszewo, pow. Sochaczewski.
Borzyków, pow. Stopn.
Borzymów, pow. Stopn.
Bossowice, pow. Stopn.
Brzesce, pow. Warszaw.
Brześć litewski.
Brody pod Rudą, pow. Stopn.
Brody pod Sichowem, pow. Stopn.
Bronina, pow. Stopn.
Brzozówka, pow. Stopn.
Bydlowa, pow. Stopn.

Byszew, pow. Łęczyce.
Budy, pow. Stopn.
Budzin, pow. Stopn.
Bug.
Bugaj, pow. Stopn.
Busko.
Cebłów.
Ciecierze, pow. Stopn.
Cieląż, pow. Sokals.
Chałupki, pow. Stopn.
Chañcza, pow. Stopn.
Chłopiatyn.
Chmielnik.
Chodel, okolica, pow. Lubels.
Chodlik.
Chomentówek, pow. Stopn.
Chrabków.
Chrościce, pow. Pińczow.
Chwalibogowice, pow. Pińczow.
Czarnowody.
Czerłonka, pow. Słonim.
Czorcze, pow. Kowel.
Czyżów.
Dąb, pow. Tomaszowski.
Damice, pow. Miechowski.
Demkowce, pow. Kamieniecki.
Dereczyn, pow. Słonimski.
Dłużek.
Dłużniów.
Dobre, pow. Puławski.
Dobrzyń.
Domardzyń.

Nad Donem.
Dotrzyma, pow. Stopn.
Dratów.
Drohiczyn nad Bugiem, pow. Bielski.
Drugnia, pow. Stopn.
Dubienka, pow. Hrubiesz.
Duninów Stary (nad Wisłą).
Duraczów.
Dzierżanów, pow. Płocki.
Dzierżazna.
Dziśławice, pow. Stopn.
Eliaszkówka.
Elszanskaja wołost', pow. Chwałyński, gub. Saratowska.
Fałęcin pow. Stopn.
Gadowa, pow. Stopn.
Galów, pow. Stopn.
Gierbielewicze, pow. Słonim.
Gluzy, pow. Stopn.
Głuchów, pow. Stopn.
Golejówka.
Góra, pow. Stopn.
Góra Babyha.
Grabowa.
Gutanów, pow. Puław., gub. Lub.
Hohołów.
Horodki Panieńskie, pow. Słonim.
Horodławice, pow. Sokal.
Horodło, pow. Hrub.
Horodnica nad Dniestrem.
Horodyszcze pod Łuckiem.
Hrubieszów.
Hrychów.
Hryków.
Huczwa nad rzeką.
Huleze.
Huta, pow. Kamieniec.
Husynów, pow. Hrubiesz.
Iwachnowce.
Iwachny.
Iwanowice, p. Miechow.
Iżów, pow. Włodz. woł.
Jackowica.
Jadwisin.
Jamno pod Rak.
Janina, pow. Stopn.
Janowice, pow. Stopn.
Januszkowice, pow. Stopn.

Jaromirka.
Jarosławice na Wołyniu.
Jarosławice, pow. Stopn.
Jasień, gm. Kurozwęki.
Jaskinia Łokietka w Ojcowie.
Jastrzębiec, pow. Stopn.
Jawor, pow. Słonim.
Jelenia Góra.
Jeziorna.
Kacice, p. Miechow., pod Słomnik.
Kaczki Małe.
Kamień, pod Pińczowem.
Kapuściany.
Karabczyjów, pow. Kamieniecki.
Kawczyce, pow. Stopn.
Kawęczyn, pow. Warszawski.
Kazimierz, pow. Poznański.
Kerecz.
Kije, pow. Pińcz.
Kijów.
Kijowska gub.
Klempie, pow. Stopn.
Kluczewo, pow. Pińczowski.
Kładniów, pow. Włodz. woł.
Kniaża góra.
Kobiernice.
Kodeń, pow. Bials. Siedl.
Komarów, pow. Tomasz.
Komarów.
Koniuchy.
Kolonja Fałęcka.
Kołaczkowice, pow. Stopn.
Kołodyste.
Korców.
Koroszyn, pow. Bialski, Siedl.
Korytnica.
Korzybie Małe, pow. Płoński.
Kosiorów.
Kosmów, pow. Hrub.
Kostera, pow. Stopn.
Kościaszyn.
Kotki, pow. Stopn.
Koziminy, pow. Płoński.
Kozłów.
Kozłowo.
Krasino, pow. Sierpec.
Krasików.
Kraski, gub. Kaliska.

- Kryłów, gub. Hrub.
 Kryniczany.
 Krysk.
 Kryszyń, Tomasz. pow.
 Ksany, pow. Pińczow.
 Kupin, pow. Kamieniecki.
 Kwasów, pow. Stopn.
 Leplowo.
 Leszczków.
 Leśniów.
 Lewada.
 Lipiny.
 Lipowiecki pow.
 Liski, pow. Sokalski.
 Litowież, pow. Włodz. na Woł.
 Liwce.
 Lubanie.
 Lubiejewo, pow. Płocki.
 Lubelska gub.
 Lublin.
 Ludwipol.
 Lutomiersk, pod Łodzią.
 Łaszców, Tomaszows. pow.
 Łętkowice, pow. Miechów.
 Łopuszno, pow. Kiel.
 Łosośne, gub. Suwalska.
 Łubnice.
 Łuck.
 Łyczba.
 Łyszcze, pow. Łucki na Woł.
 Mach.
 Magierów, pow. Stopn.
 Maków, pod Kamieńcem.
 Maleszowa, pow. Stopn.
 Mała Woła.
 Małków, pow. Hrubiesz.
 Marchwacz.
 Marjanka.
 Marjanówka.
 Markowa.
 Marzysz.
 Maskalè, pow. Słonim.
 Maśkowce, pow. Słonim.
 Maszyce.
 Matecze, pow. Hrubieszow.
 Mianowice, pow. Sokal.
 Michałów, pow. Tomasz.
 Mikułowice, pow. Stopn.
 Milecza, nad Ikwa, pow. Dub. na Woł.
 Miławka.
 Mieroszów, gm. Raławice.
 Młodzanów, nad Orzycem.
 Młyniska.
 Młyny, pow. Stopn.
 Mogilno, pod Włodzim.
 Morawica.
 Moroczyn, pow. Hrub.
 Moskale, pow. Lidzki.
 Moszków.
 Motryńhorod.
 Myców.
 Naruszewo.
 Nieciesławicé, pow. Stopn.
 Nieczajna.
 Niedobór.
 Niedźwiada Duża.
 Nowa Wieś, pod Pińczowem.
 Niewieźniki.
 Nowosiółka, pow. Lipow.
 Nowosiółki, pow. Słonim.
 Obrza, W. Ks. Pozn.
 Ojców, gub. Kielec.
 Oleksin, gub. Grodzień.
 Oleśnica, pow. Stopn.
 Omelanik, pow. Łucki.
 Opatowiec.
 Orzelec Mały, pow. Stopn.
 Osiek.
 Ostrowce, pow. Stopn.
 Ostrow, pod Berestecz, pow. Dub.
 na Wołyniu.
 Osserdów.
 Ossala, pow. Stopn.
 Ossówka, pow. Stopn.
 Papiernia.
 Parutino.
 Paryły, Galicya Wsch.
 Pasturka, pow. Stopn.
 Pawłów.
 Pagowiec, pow. Opatows.
 Perehoryle, pow. Hrub.
 Pęczelice, pow. Stopn.
 Pęśławice, Prusy Zach.
 Piasek Mały, pow. Stopn.
 Piasek Wielki, pow. Stopn.
 Piaski, pow. Łęcz., gub. Kaliska.

Pieczonogi, pow. Stopn.
 Pieniążkowa.
 Pieprzowe góry, pod Sandom.
 Pieścida, pow. Płoński.
 Piestrzec, pow. Stopn.
 Pilaszków.
 Pinino, pow. Rypiński.
 Piotrkowice.
 Piotrówka, pod Radomiem.
 Piotrówka, pow. Stopn.
 Piszczac, pow. Bialski.
 Płoński, gub. Płocka.
 Podlesie.
 Podłóże, pow. Pińczow.
 Podol.
 Podwysokie.
 Pokalniszki, pow. Wilkomiers.
 Połaniec, pow. Stopn.
 Popudnia, pow. Lipowiec.
 Poryck, Włodz. Woł.
 Poszuszewie.
 Potok, pow. Stopn.
 Poznań.
 Poździeń, pow. Stopn.
 Przeczów, pow. Stopn.
 Przededworze, pow. Stopn.
 Przewodziszwice.
 Praga, gub. Warszaw.
 Przyborów, pow. Stopn.
 Przewodów.
 Przywrocie.
 Puławski powiat.
 Pustowarnia, pow. Lipowiec.
 Puzewicze.
 Raciążek.
 Radków.
 Radom, Piotrówka.
 Radzanów, pow. Stopn.
 Rajtarówka.
 Rembów.
 Romaszki, wś.
 Romatowo, pow. Sierpec.
 Rosja południowa.
 Rożanka, pow. Stopn.
 Ruda, gm. Grabki.
 Ruda Jaworska, pow. Słonim.
 Ruda Lipiczańska, pow. Lidzki.
 Rudnia.

Ruszcza.
 Rybitwy.
 Rytwiany.
 Rzeczyca, побереże lewe.
 Rzędów, pow. Stopn.
 Sachryń, pow. Hrub.
 Sadłowo.
 Sandomierz.
 Sełysko.
 Serwatynce.
 Sędziejewice, pow. Stopn.
 Sieczków, pow. Stopn.
 Sierpiec.
 Sierpów.
 Skipcze.
 Skórzów, pow. Stopn.
 Skotowatoje.
 Skrobaczów, pow. Stopn.
 Skrzypiów, pow. Pińczow.
 Śladków, pow. Stopn.
 Słobkowie, pow. Stopn.
 Słobódka Smotrycka.
 Smardzewice, nad Pilicą.
 Smogorzów.
 Smoszewo, gnb. Warszaw.
 Sokal.
 Sokolniki.
 Sokół, pod Kamieńcem Podolsk.
 Sopoćkinie.
 Sroczków, pow. Stopn.
 Staje.
 Stara Polana.
 Stara Wieś, pow. Stopn.
 Starogród, pow. Sokals.
 Starorypin.
 Stepanka.
 Stopnicki pow.
 Straszniów.
 Strojnow.
 Stróżyska, pow. Stopn.
 Strzelce, pow. Hrub.
 Strzelce, pow. Stopn.
 Studnica.
 Suchodół, Woł. Włodz.
 Suchowola, pow. Stopn.
 Suchowola, pow. Sandom.
 Suków, pow. Radom.
 Sulimów, pow. Sokals.

- Świerpielewicze.
 Świętochów, pow. Węgrow.
 Sworotowszczyzna, pow. Słonim.
 Syberya.
 Symoniszki.
 Szaniec, pow. Stopn.
 Szarbków, pow. Pińczows.
 Szczeka.
 Szczepiatyn.
 Szczepkowo-Zalesie.
 Szpilhorodok.
 Targowica, pow. Dubień.
 Tarnoszyn, pow. Raw., Gal. Wsch.
 Tomaszowice pod Krakowem.
 Trościaniec, pow. Raws. w Galicyi.
 Troski.
 Trzeciniec.
 Tuczępy, pow. Stopn.
 Turek, pod Leszczynami.
 Tuszków.
 Ucisków, pow. Stopn.
 Udryjowce.
 Ulwówek, pow. Sokals.
 Uników, pow. Stopn.
 Uściług, pow. Włodzim. na Woł.
 Waławka, pow. Sokals.
 Wasylów (Galiya).
 Waręż, okolice.
 Warszawa, okolice.
 Wąchock.
 Wełecz, pow. Stopn.
 Wełnianka (rzeka).
 Wełnin, pow. Stopn.
 Werba, pow. Dubieńs. na Woł.
 Werbkowice, pow. Hrub.
 Werbyczna.
 Węgiersk.
 Wieś Piaski, ob. Piaski wieś.
 Wilkowa, pow. Stopn.
 Wileńska gubernia.
 Wilno.
 Winiary Wiślickie.
 Winniki.
 Wisła (koryto), pod Warszawą.
 Wiśniowiezyk.
 Witebsk.
 Więzowiec, pow. Słonims.
 Włochy, pow. Warszaws.
 Włodzimierz.
 Wójcza, pow. Stopn.
 Wojnow.
 Wola Ossowa, pow. Stopn.
 Wola Żabna, pow. Stopn.
 Wólka pod Toporowem, pow. Stopn.
 Wólka Tuczępska, pow. Stopn.
 Wołyńska gub.
 Wrocieryż, pow. Jędrzejows.
 Wschowa.
 Wycyłek, pod Iwanowicami, pow. Miechowski.
 Wymysłów, nad Nidzicą.
 Zaborze, pow. Stopn.
 Zaczepicze, pow. Lidzki.
 Zajączki.
 Zamłyńcze, pow. Stopn.
 Zastaw.
 Zawada.
 Zawadyńce, pow. Lipowiecki.
 Zborówek, pow. Stopn.
 Zdzieci, pow. Sandom.
 Zerwiny.
 Zielony Jar.
 Zimno, pow. Tomaszows.
 Złota, pow. Sandomier.
 Zołokija (rzeka, pobraże).
 Zołotarka.
 Zrębin.
 Żarki.
 Żbików.
 Żdzary, pow. Włodzimiers.
 Żerniki Dolne, pow. Stopn.
 Żmijowiska.
 Żniatyn.
 Żurakowola, pow. Karabczyjow.
 Życiny, pow. Stopn.

Spis alfabetyczny miejscowości pozakrajowych. reprezentowanych w zbiorze.

Acheul, St.	Cunia.	Hissarlik.
Algierja.	Czechy.	Höchst, Hessen-Nassau.
Amiens.	Dania.	Indiana, St. Zjed. Amer.
Arcy sur Eure (Yonne).	Devne, Martianopolis.	Półn.
Aschersleben.	Dexheim.	Irkuck.
Awala Góra (Serbia).	Dordogne.	Irlandja Północna.
Baiae, Włochy.	Egipt.	Jawa.
Bawarya, Rheinbaiern.	Eilsdorf, okr. Aschers-	Jeklingham.
Bayac.	leben.	Jena.
Beaulieu.	Estinnes, Belg.	Jeseritz.
Beauquesne (Somme).	Flomborn, Rheinhessen.	Joigny, Francya.
Beauvais.	Florencya.	Jutlandya.
Bertranoux.	Frankenheim,	Kallies. ob. Callies.
Billeberga.	okr. Schweinitz.	Kartagina.
Biraud.	Fyn, Dania.	Kinkardineshire, Angl.
Bois d'Epinois (Belgia).	Gaineville.	Klein-Zastrow.
Bonn.	Gdańsk.	Kolding (pod Oedis).
Boxberg.	Gilet, Dordogne.	Kouřim (Czechy).
Braubach, Nassau.	Give, amt Veile, Jutland.	Kuma (patrz pod C).
Brauhitchdorf, Ślązk.	Göttern.	Krym.
Braunsdorf.	Grand Pressigny.	La Basume.
Bray (Belgia).	Grecya.	La Claisière (ob. pod C).
Bredow, Ost.-Hawelland.	Greifensee.	Langentrechow, Mekl.
Bretania.	Greifswald.	La Rivière.
Bruniquel.	Grottes des Fées.	Laroque (Hérault).
Calliès.	Grotte du Placard, ob.	Langerie Bas. Dordogne
Capri.	pod P.	Langerie Haute.
Chalk Plateau.	Guben (Brandenb.).	Le Pècq (ob. pod P).
Chavannes.	Güritz.	Les Eyzies (Lozère),
Chelles.	Hadersleben.	Francya Południowa.
Cheveux.	Haine St. Pierre.	Leublingen.
Claisière La.	Halle.	Lewal (Belgia).
Congo, Afryka.	Hannower.	Lewy Hradec.
Criqueboeuf, près Yport.	Harmignies.	Lille, Andst. Iytland.

Limoges.
 Lindenbreite.
 Lipsk.
 Londyn.
 Lübben, Prusy Zachod.
 Madeleine.
 Maine, Mayenne.
 Maugstroup.
 Maurage (Belgja).
 Mecklenburg.
 Meksyk.
 Merlay du Maine. Ma-
 yenne.
 Merseburg.
 Michigan, St. Zj. Am. Pół.
 Miltongravel, Kent, Ang.
 Minusińsk.
 Mitry datesa (góra).
 Monsheim.
 Montières les Amiens,
 Francya.
 Molenarel, pod Ypres.
 Morawy.
 Mörigen (Szwajcarja).
 Moustière.
 Neuenburgersee.
 Neanderthal.
 Neuhof, Prusy Zachod.
 Nowa Kaledonia.
 Nowa Zelandja.
 Ohio, St. Amer. Półn.
 Olbia, Krym.
 Oyré.
 Paryż.
 Pas, Somme.
 Le Pècq, Seine-et-Oise.
 Perigueux.
 Perotte, de la.
 Perpignan.

Peru.
 Peterseck.
 Psycharmant.
 Grotte du Placard,
 Vilhonneur.
 Plestlin.
 Pompeja.
 Porte de Creyse.
 Pozzuoli.
 Présigny (ob. Grand
 Présigny).
 Preslong, Vienne.
 Preuilly, Indre-et-Loire.
 Pukara de Tilcara, Amer.
 Południowa.
 Puy-Courny.
 Quaregnon (Belg).
 Radepont.
 Reichersdorf.
 Ress. Trieu.
 Rheinbaiern.
 Riedicon, Szwajcarya.
 Robenhausen.
 Rugia wyspa.
 Rzym, okolice.
 Šarka (Czechy).
 Satzkorn.
 Saône.
 Saône et-Loire.
 Schaffis.
 Seddin.
 Sekwana.
 Slanska Hora.
 Śląsk pruski.
 Sorrento.
 Spiennes.
 Spy.
 St. Acheul.

St. Baise (Szwajcar.).
 St. Brien.
 St. Clair.
 St. Laurent de Brève.
 Strépy.
 Struth, pod St.-Goarhau-
 sen.
 Szwecya.
 Tamiza, rzeka.
 Tangermünde.
 Tasbulak.
 Tennessee, St. Zj. Amer.
 Półn.
 Thames Ballast. King-
 stone.
 Tilcara, Ameryka Po-
 łudniowa, ob. Puka-
 ra de Tilcara.
 Tripolje.
 Troja (p. Hissarlik).
 Turynia.
 Vienne, Francya.
 Vilhonneur, ob. Placard.
 Yport.
 Warnia.
 Weigwitz.
 Westmeath, Irlandya.
 Werdorf.
 Wegry.
 Wegry Górne.
 Wiesbaden.
 Wildenroth.
 Wisconsin, St. Zj. Ame-
 ryki Północnej.
 Włochy Środkowe.
 Wohlau, Ślązk.
 Worms.
 Zastrow, ob. Klein-Za-
 strow.

ROZBIORY I SPRAWOZDANIA.

Starożytności słowiańskie Niederlego w przekładzie polskim.

Lubor Niederle. Starożytności słowiańskie. Tom I. Pochodzenie i początki narodu słowiańskiego. Zeszyt II. Przetłumaczył z czeskiego i wydał Ksawery Chamiel. Warszawa 1910, 8-a, str. 239—608.

Dzieło, którego tytuł wyżej został wypisany, obejmuje drugą połowę I tomu Starożytności słowiańskich Niederlego i zarazem jego zakończenie.

O stanowisku naukowym Niederlego i jego stosunku do innych badaczy najdawniejszych dziejów Słowian, napisał tłumacz jego, Ksawery Chamiel, te słowa: „Chociaż nie wszyscy krytycy przystają na poszczególne jego (Niederlego) postulaty — co więcej — niektórzy z nich wręcz nawet przeciwnie, w kwestiach zasadniczych, zajmują stanowisko, to jednak nie było, o ile wiem, ani jednego głosu, któryby dziełom Niederlego zasługi odmówił i nie pozostawiał dlań z wysokim uznaniem“ (Star. słow. t. I, s. IX). Chamiel zaznaczył więc „przeciwnie stanowisko w kwestiach zasadniczych“, jakie zajmuje krytyka wobec Niederlego, lecz nie powiedział, jakie to właściwie jest stanowisko. Otóż stanowisko to jest antiautochtonistyczne, a polega ono na tem, że Niederle jest przeciwnikiem autochtonizmu Słowian w krajach na południe od Karpat i Dunaju, gdzie podług niego Słowianie byli tylko przybyszami. To twierdzenie autora spotyka się z innym, wręcz jemu przeciwnem, a mianowicie z tem, że ci Słowianie, których Niederle uważa za przybyszów, są autochtonami, t. j. ludem od wieków na swej ziemi osiadłym¹⁾.

Niederle, w dziele swem, stara się pogodzić poglądy Szafarzyka z poglądami niektórych nowszych filologów i historyków antiautochtonistycznej szkoły, a mianowicie, z poglądami Mikloszyca, Jagicza, Bra-

¹⁾ To drugie stanowisko zajmuje i piszący te słowa w szeregu prac swoich, a ostatecznie w pracy, odnoszącej się bezpośrednio do Niederlego, która w 1908 r. wyszła w Warszawie p. t. „Trzy recenzje prac Niederlego w przedmiocie Starożytności słowiańskich“.

una, w części Müllenhoffa i innych. Pogodzenie jednak Szafarzyka ze sprzecznymi mu kierunkami okazało się rzeczą niełatwą, mimo tego nawet, że Niederle naukę Szafarzyka zaczerpnął nie z jego pracy „Abkunft der Slaven“, w której Szafarzyk był zupełnie samym sobą i w poglądach swoich niezależnym, lecz z późniejszego dzieła Szafarzyka, mianowicie z jego „Słowiańskich starożytności“, w którym autor poczynił już ważne ustępstwa przeciwnikom swojego stanowiska naukowego, ażeby ich zrobić mniej wrogimi dla swej nauki.

Od Szafarzyka, między innemi faktami, bierze Niederle domysł, że Neurowie i Budynowie byli Słowianami, dalej, że takie nazwy, zapisane przez źródła rzymskie, jak Pelso, Tsierna (w dzisiejszych Węgrzech), wskazują na siedziby Słowian, ale od nowszych, wyżej wspomnianych pisarzy, zapożycza się w wielu innych zdaniach i poglądach, a mianowicie odrzuca podanie, zapisane u Nestora, o prastarych siedzibach Słowian nad Dunajem, które było punktem wyjścia dla Szafarzyka, dalej twierdzi, że Bastarnowie byli jakoby Niemcami, gdy przedtem sam Niederle słusznie utrzymywał, że byli Gallami, i jeszcze, że od tych Niemców Słowianie wzięli nazwę Dunaju, a nawet, że im pośrednio swoją nazwę Chorwaci zawdzięczają, lub też utrzymuje, że Bulanes Ptolemeusza nie byli Polanami nad Wartą, jak twierdził Szafarzyk, lecz jakimiś zkądinąd nieznanymi Sulanami.

Takie dzieło postanowił przełożyć na język polski Chamiec. Spolszczyć jednakże tylko zdążył tom pierwszy, ponieważ śmierć przerwała mu pracę. To, czego dokonał, zrobione zostało z wielkim nakładem pracy, lecz z mniejszem uzdolnieniem do niej, przekład bowiem daje powód do wielu zarzutów, zwłaszcza w archeologicznej części dzieła Niederlego. Znajdują się tu liczne omyłki i niedokładności, niewłaściwe zrozumienie tekstu, zarówno jego treści, jak niektórych czeskich wyrażen i wyrazów. I tak np. bardzo często, pisząc o polach popielnicowych (champs des urnes, Urnenfelder, żalniki, jak je jeszcze tłumacz nazywa), używa tłumacz wyrazu „popielniczny“ (s. 549, 551, 553 i n., 584 i n.), gdy wyraz ten wcale nawet nie istnieje w języku polskim, a przynajmniej w języku ogólnym, literackim. Znany nam jest tylko wyraz „popielnicowy“ i ten zwykle się używa. Że wyraz popielnicowy nie obcy był i samemu tłumaczowi, widzimy z tego, że go czasami, choć rzadko, używa, pisząc np. na str. 558, o polach popielnicowych. Zaznaczę tu jeszcze, że zamiast wyrazu „siedliszcze“ (s. 509 i n.), odpowiadającego czeskiemu sídlíště, należałoby używać wyrazu „siedziba“ lub „siedlisko“, ponieważ wyraz siedliszcze także nie istnieje w języku polskim. Wyrazy czeskie stavby kolové, tłumaczy Ch. przez „budowle okrągłe“ (s. 506) lub „budowle koliste“ (s. 509), gdy należało przełożyć je przez wyrazy „budowle palowe“, ponieważ czeskiemu kolový odpowiada tylko polski wyraz palowy. Na str. 518 i 519 i na wielu innych miejscach znajdujemy czeski wyraz nádoba i nádobka oddany przez polski wyraz „wyrób“, gdy te czeskie wyrazy znaczą „naczynie“ i „naczynko“, a polski „wyrób“ tłumaczy się przez czeskie výrób, výrobek. Tak samo, przez ten sam polski wyraz „wyrób“, tłumaczy Chamiec (517) czeski nástroj, gdy ten wyraz znaczy „narzędzie“. Wyraz czeski użyty w liczbie mnogiej, druhy, a znaczący po polsku „rodzaje“ (tyto dru-

hy hrobů), tłumacz wziął widocznie za inny zupełnie (s. 513), mianowicie za druhý „drugi“. Na str. 548 zamiast „i samorzutnie“ (spontaně), tłumacz pisze całkiem mylnie „i nagle“. Mając na myśli innego już rodzaju omyłki, zanotuje, że Chamiec błędnie pisze pod Złotem (519), ze Złotego (520), ponieważ powinno być pod Złotą, ze Złotej, bowiem wieś polska, o której tu mowa; nosi nazwę „Złota“. Mylnie także wyraża się autor o miejscowości Czechy, na Podolu, pisząc Czechy nad Brodem (528), gdyż powinno być „Czechy pod Brodem“. Zamiast „aż do Torunia na Wiśle“ (560), należało napisać nad Wisłą. Nie mówi się też „italickich“ (561), lecz włoskich. Jeszcze jedno słówko już pro domo sua.

W przekładzie polskim (s. 353) pozostało mylne twierdzenie Niederlego (w czes. oryginale na s. 312), jakoby w swojej Historji Słowian (tom II, 265) i w późniejszej pracy „Metoda i środki poznania czasów przedhistorycznych w przyszłości Słowian“ (s. 76, w niemieckim wydaniu Methode und Hilfsmittel 108) twierdził, że nazwa Wlach jest słowiańską. Otóż nie twierdziłem tak ani na wskazanych wyżej stronicach, ani nigdzie zgola. Uważałem i uważam tę nazwę za celtycką. Mylne twierdzenie Niederlego już 1905 r. sprostowałem w „Światowicie“ (tom VI, str. 194).

Edward Bogusławski.

S. J. Czarnowski. Polska przedhistoryczna. Badania, poszukiwania, opisy zabytków przeddziejowych, bibliografia, sprawozdania, przeglądy i t. p. Tom. I. Literatura przeddziejowa Polski i ziem sąsiednich słowiańskich. Warszawa—Kraków, 1909.

Niezmiernie pożyteczny trud zadał sobie autor pracując nad ułożeniem niniejszej książki. W dziewięciu rozdziałach zebrał w niej wszelkiego rodzaju informacje niezbędne miłośnikom i badaczom naszej prahistorji. Mamy więc treściwe omówienia i wiadomości bibliograficzne z różnych gałęzi prahistorji i dziedzin pokrewnych, jako to: historyi kultury pierwotnej, badań miejscowości i zabytków przeddziejowych lokalnych, o których wiadomości zostały ugrupowane podług dorzeczy. Ażeby wprowadzić czytelnika do warsztatu pracy naukowej, autor czyni w rozdziale V przegląd czasopism i wydawnictw zbiorowych polskich i niektórych obcych, szkoda tylko, że nie podaje adresów redakcyi i warunków prenumeraty, co byłoby pożyteczne dla czytelników prowincjonalnych. Całokształtu informacji dopełniają rozdziały, traktujące o mapach przedhistoryczno-archeologicznych, materyałach do nich, mapach geologicznych, życiorysach badaczy, sprawozdaniach, bibliografiach, muzeach i zbiorach archeologiczno-antropologicznych, towarzystwach, kongresach i zjazdach.

Wartość książki podnoszą znacznie rozdziały III i IV, gdzie zebrano wiadomości, odnoszące się do antropologii, paleontologii, etnografii, geologii, paleontologii i speleologii ziem polskich. Wprawdzie z zakresu etnografii, geologii i paleontologii podano mniej informacji bibliograficznych, niż w działach pozostałych, ale należy wziąć pod uwagę, że w omawianych obecnie rozdziałach zebrane zostały dyscypliny pomocnicze dla prahistorji, a traktowanie tego działu na równi z poprzednimi zwiększyłoby

w trójnasób objętość książki. Jednak podane wiadomości wystarczą najzupełniej dla archeologa początkującego.

Prace polskie autor traktuje wyczerpująco, natomiast pomija niekiedy prace w językach obcych, odnoszące się do naszego kraju, odsyłając czytelnika do literatury obcej, a szkoda, bo właśnie jakimś prowincjonalnemu zbieraczowi trudniej zebrać bibliografię kompletną jakiegos interesującego go zagadnienia w języku i czasopismach obcych, niż swojskich. Nie mam jednak zamiaru czynić autorowi z tego zarzutu, raczej podziwiam nawet to, czego dokonał, zebrawszy tak obszerną literaturę. Brakiem książki, ale brakiem wynikającym z ubóstwa literatury ojczystej, jest brak tytułu jakiegokolwiek dzieła, obejmującego całokształt antropologii; jest to dla archeologa rzecz podrzędna, w braku jednak odpowiedniego dzieła, polskiego możnaby wymienić choćby Rankego „Der Mensch“, lub Hörnesa „Naturegeschichte des Menschen“.

Wszystkie te uwagi nie obniżają jednak ani trochę wartości dzieła. Jeden tylko zarzut stawiam książce: jest stanowczo za droga—2 rb. kop. 10 za 144 stronicę druku bez oprawy i jakichkolwiek rycin.

Omawiana książka jest niezbędna dla każdego, kto ma do czynienia czy to z antropologią, czy z archeologią krajową; miłośnik tych nauk musi ją mieć za podstawę swego księgozbioru i stale będzie z niej korzystał, badaczowi zaś ułatwi praca p. Czarnowskiego zmudne poszukiwania literatury, dzięki przedmiotowej i (dołączonej na końcu) abecadłowej bibliografii archeologii i nauk pokrewnych. Wreszcie praca, z której zdajemy sprawę, jest niejako przeglądem badań dotychczasowych; widzimy z niej co zrobiono, a co jeszcze zrobić pozostało, widzimy, że mamy sporo materiałów naukowych, że należałoby je uporządkować, że pierwszym zadaniem na dziś dla naszych archeologów jest zużytkowanie tych materiałów do pracy, która dawałaby całkowity obraz archeologii polskiej.

St. L.

Dr. Moritz Hoernes. Natur- und Urgeschichte des Menschen. Tom I, str. 591 + XII z tablicą, 10 mapami, 6 rysunkami na całej stronie i 202 figurami tekstowymi. Tom II, str. 608 + VII z tablicą, 1 mapą, 29 rysunkami na całej stronie i 261 figurami tekstowymi. Wiedeń i Lipsk, 1909.

Autor profesor uniwersytetu wiedeńskiego i zasłużony badacz w dziedzinie prahistorii wydał był już w roku 1892 dzieło pokrewnej treści p. t.: „Urgeschichte des Menschen nach dem heutigen Stande der Wissenschaft“, obecnie więc zdajemy sprawę niejako z drugiego wydania tegoż. Nie jest to jednak drugie wydanie, bo pominąwszy zmiany i nowości w dziale prahistorii, autor zaopatrzył dzieło niniejsze w dział antropologiczny, obejmujący 360 stronic druku w tomie pierwszym. Dział ten ogromnie podniósł wartość dzieła, jako podręcznika prahistorii, gdyż dla archeologa niezbędnie jest potrzebna znajomość zasad antropologii.

Przedewszystkiem autor wyłożył zasadnicze momenty w rozwoju antropologii, poczem rozpatruje budowę morfologiczną człowieka i jego ce-

chy fizjologiczne. Trzeci rozdział poświęcony jest rozpatrywaniu pokrewieństwa między człowiekiem a światem zwierzęcym, jako też stanowisku człowieka w systematyce zoologicznej. Kwestya pochodzenia człowieka i człowiek przedłodowcowy jest opisany w rozdziale czwartym, w piątym zaś stosunkowo szczegółowo autor opisuje wykopaliska francuskie, belgijskie, polskie i in., dotyczące człowieka czwartorzędowego i ras przedhistorycznych. Wreszcie rozdział szósty poświęcony jest antropologii somatycznej; podano w nim dawniejsze klasyfikacje ras (Blumenbach), jak również współczesne (Deniker, Ripley).

Dział prahistorji zaczyna również ustęp historyczny, poczem autor kolejno analizuje podstawy cywilizacji oraz troski i zachody ludzkie około własnego istnienia w różnych zakątkach globu, czyli—wyrażając się terminem, wprowadzonym do literatury przez Ratzla—mamy tam zarys antropogeografii. Następnie autor rozpatruje narzędzia, broń i ozdoby ludzi przedhistorycznych (na podstawie znalezisk archeologicznych), jak również ludów współczesnych, stojących na niższych szczeblach rozwoju. Dalsze rozdziały poświęcone są bytowi społecznemu ludzi pierwotnych, ich obrędom, religii, moralności, językowi, sztuce i filozofji.

Etnologia i etnografia, pominięte w dziale antropologii somatycznej, wyłożone są w części prahistorycznej, na czem zyskuje ten dział, stając się przez to bardziej przejrzystym z punktu widzenia ewolucji kulturalnej i genetyki.

Całe dzieło trzymane jest na poziomie popularnym, dając całokształt wiedzy współczesnej o okresie łączącym cywilizację z nie-cywilizacją, człowieka z jego przodkiem nie-człowiekiem. Autor w wykładzie jest bardzo obiektywny, szczególnie w dziale antropologicznym, gdzie poprzestaje na zreferowaniu poglądów różnych badaczy, powstrzymując się od wypowiedziania własnych zapatrywań. Książka stoi ściśle na tym poziomie wiedzy, jaki istniał w roku jej wydania, nawet znajdujemy w niej wiadomość o wykopaliskach Ameghiny, choć tylko w kilku wierszach. Szkoda tylko, że autor za często używał rysunków ręcznych zamiast fotografii, rysunek ręczny schematyzuje sprawę i zaciemnia ją niekiedy. Naprzykład rysunek czaszki z Nowosiółki w *norma verticalis* (rys. 90) nie daje należytego pojęcia o rozwoju łuków brwiowych, co więcej, porównany z narysem sagitalnym (rys. 91), nie odpowiada temu, co widać na nim.

St. L.

Dratów i Trzciniec.
(gub. Lubelska).

Dratów.

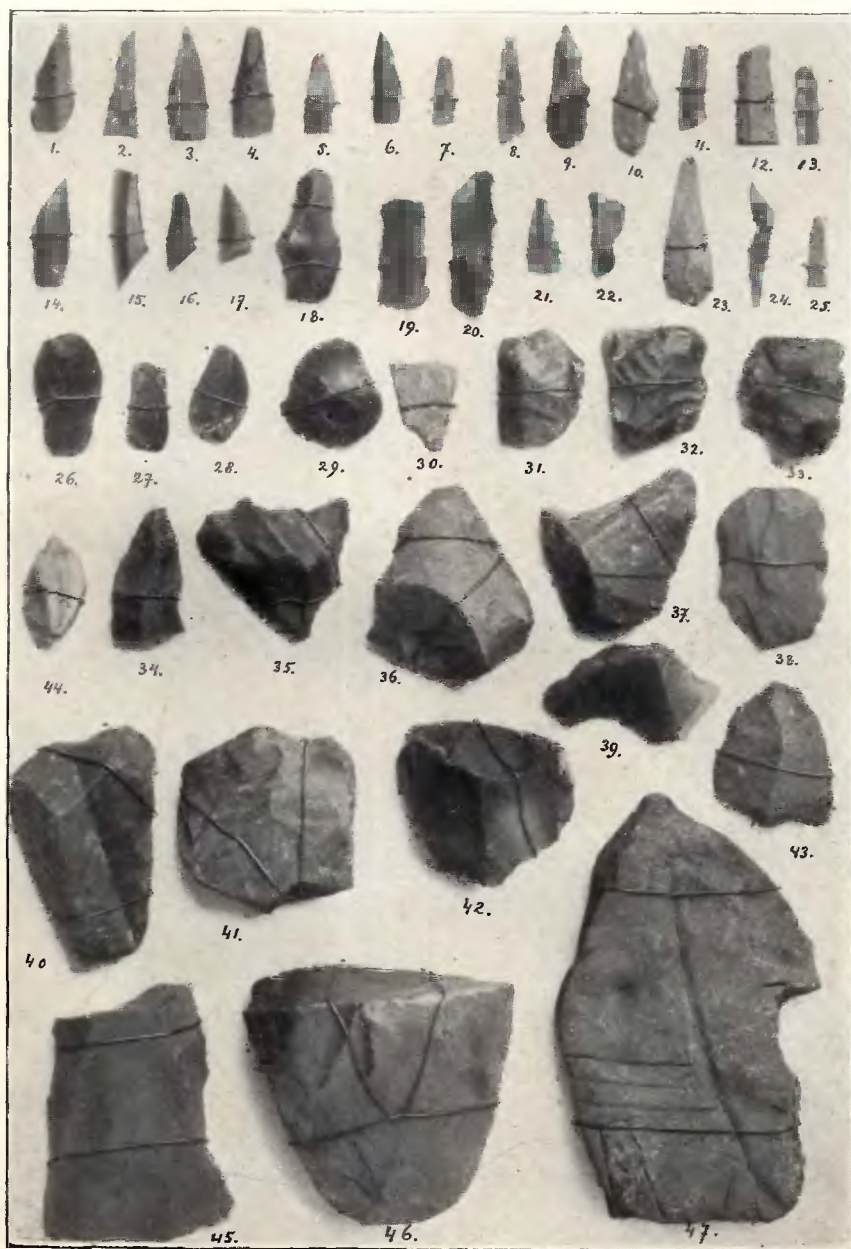
Popielnica ze swastyką z grobu XI-go.

Dratów.
(gub. Lubelska).

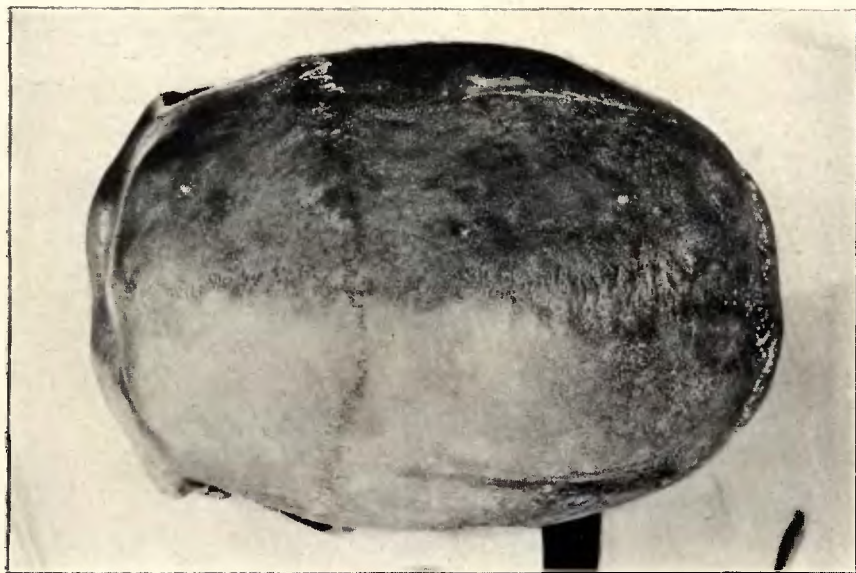
Żmijowiska.
(gub. Lubelska).
Odlamki naczyń glinianych.

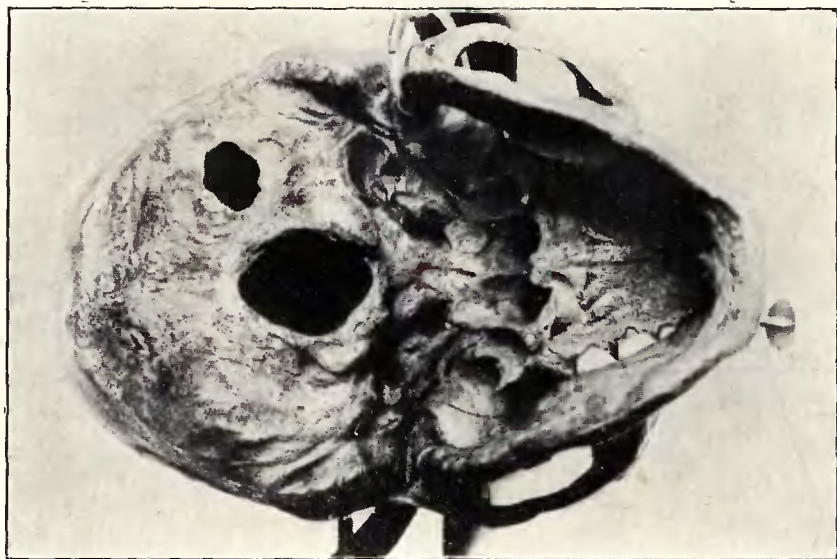
Trzciniec.
(gub. Lubelska).
Narzędzia krzemienne.

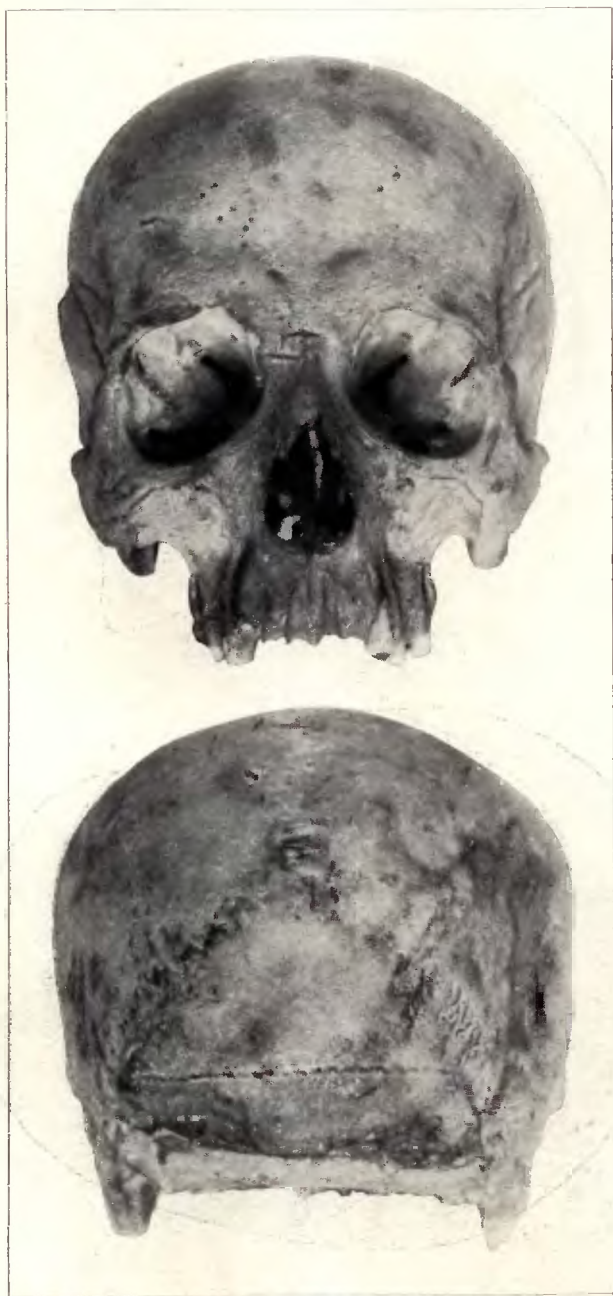
Czaszka z kurhanu V-go w **Nowosiółce**.
(№ 15765 Muzeum E. Majewskiego w Warszawie).

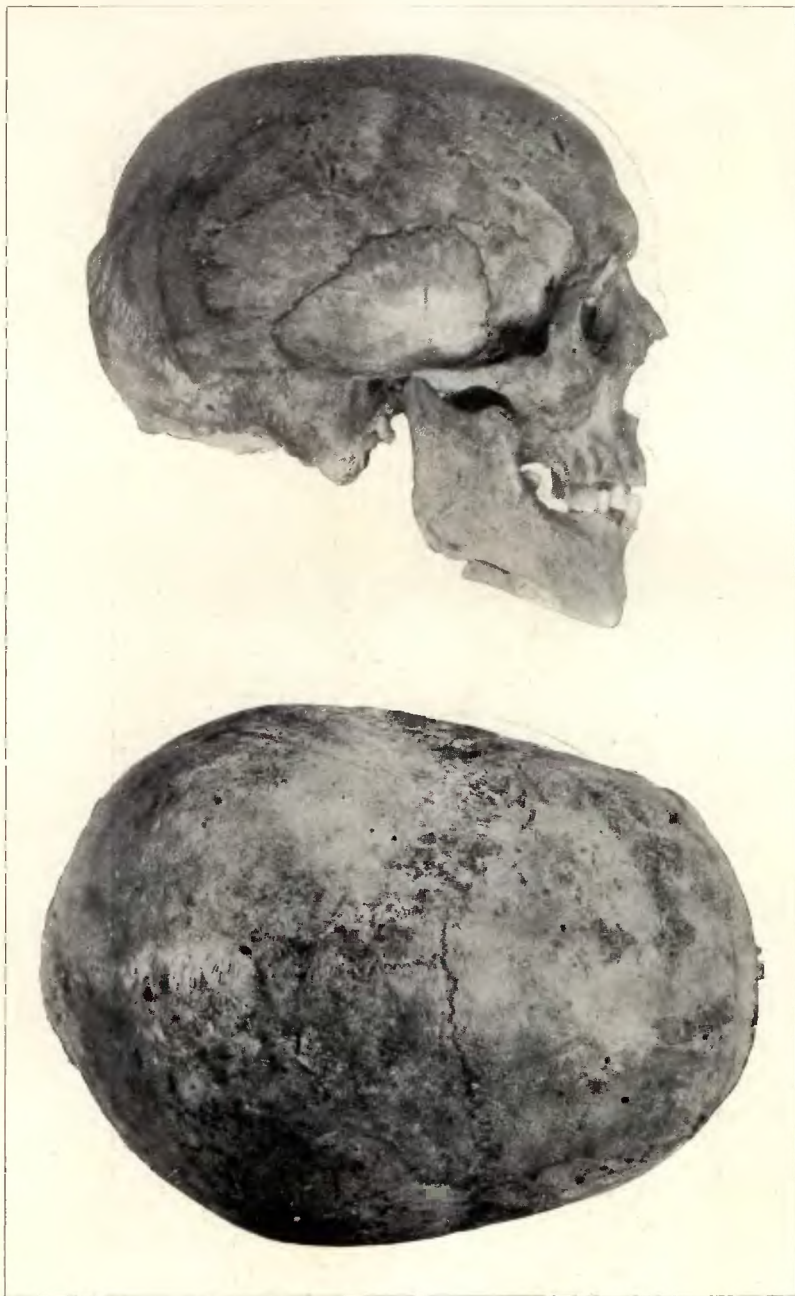
Czaszka № 15765 z kurh. V-go w **Nowosiółce**.

Czaszka № 15765 z kurh. V-go w Nowosiółce.

Czaszka № 7367 z Łętkowic.

Czaszka № 7376 z Łętkowic.

1 i 2) Misa neolityczna z **Dziestawic**, (orn. falisty sznurkowy).
3) Miseczka srebrna z **Dereczyna**.

Oszczep krzemienny z **Hałas** pod Międzyrzeczem.

Muzeum przedhistoryczne E. Majewskiego w Pałacu Sztuki.

Muzeum przedhistoryczne E. Majewskiego w Pałacu Sztuki.